प्रस्तावना

गेल्या अठरा वर्षांत दुय्यम शाळांतून संस्कृत शिकवितांना जो अनुभव मिळाला त्याला प्रस्तुत पुस्तकांत मूर्त स्वरूप देण्यांत आलेलें आहे. या काळामध्यें व्याकरणप्रधान स्वरूपापासून वाङ्मयप्रधान स्वरूपाकडे संस्कृतच्या अभ्यासक्रमाचा कल झुकत आला आहे. त्याचप्रमाणें संस्कृत शिकविण्याच्या पद्धतींतहि बदल होत आला आहे. गु० प्रो० बोकील यांनीं संस्कृत भाषा शिकविण्याची अभिनव पद्धति दहा वर्षांपूर्वीं सुरू केली व तिचा ठिकठिकाणीं प्रसार होऊन ती यशस्वी रीतीनें चालूहि आहे.

वाङ्मयाबरोबरच व्याकरण शिकविण्याचे बाबतींतहि बदल करणें क्रमप्राप्तच होतें. म्हणून प्रथम केवळ नियम शिकून नंतर रूपसिद्धि करण्याच्या पूर्वीच्या पद्धतीपेक्षा भरीचशीं उदाहरणें प्रथम देऊन त्यावरून सामान्य नियम काढण्याच्या पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. त्यामुळें विद्यार्थ्यांस व्याकरण शिकणें रुक्ष न वाटतां मनोरंजक वाटूं लागलें व विषय ध्यानांत राहण्यासहि मदत होऊं लागली. या अनुभवाचा आधार घेऊनच प्रस्तुत पुस्तकाची रचना करण्यांत आली आहे. अर्थात् अपवादप्रचुर अशा संस्कृत व्याकरणाला ही पद्धति सर्वतोपरी लावणें अशक्य आहे याची जाणीव प्रस्तुत लेखकाला आहे हें पुस्तकांतील विषयाच्या मांडणीवरून ध्यानांत येईल.

प्रवेशपरीक्षेचे नवीन अभ्यासक्रमानुसार व्याकरणविषयाचें अध्ययन दुय्यम शाळांतील पहिल्या तीन वर्षांतच स्थूल स्वरूपांत संपविणें आवश्यक आहे. याच दृष्टीनें या पहिल्या पुस्तकांत सर्वनामें, संख्याविशेषणें वगैरे भाग देण्यांत आला आहे.

केवळ व्याकरण पुस्तक नीरस वाटूं नये म्हणून व्याकरणक्रमानुसार वाङ्मय-विभागहि पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागांत आवश्यक शब्दसमूहासह देण्यांत आला आहे.

मराठीचें संस्कृत भाषान्तर पांचव्या इयत्तेपासून चालू करावें असा मतप्रवाह वाहूं लागला आहे. परंतु ज्यास तें चौथ्या इयत्तेंतच सुरू करावें असें वाटत

असेल त्याचेकरिता तिसऱ्या भागामध्यें संस्कृत भाषान्तराकरिता सूचना व टीपा यासह मराठा उतारे देण्यात आले आहेत

प्रस्तुत पुस्तक लिहिताना सिद्धांतकौमुदी व इतर प्रचलित संस्कृत पुस्तकाचा मला जो उपयोग झाला त्याचा या ठिकाणीं कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणें जरूर आहे. त्याचप्रमाणें गु० प्रो० गोकील यांच्या सानिध्यात नवीन पद्धतीनें संस्कृत शिकविण्याची संधि मिळाल्यामुळें मला प्रस्तुत पुस्तक लिहिण्याची कल्पना सुचली व त्याच्या व इतर मित्राच्या प्रोत्साहनान ता अमलात आणता आली याबद्दल त्यांचे आभार मानणें माझें कर्तव्य आहे पुस्तकाचें हस्तलिखित स्नेहभावानें वाचून मार्मिक सूचना केल्याबद्दल माझे मित्र श्री मो न मालेराव, एम् ए, बी टी, संस्कृत शिक्षक, सिटी हायस्कूल, धुळें याचाहि मी फार आभारी आहें

मे १९३६ स. रा. भट

पुस्तकाचा उपयोग करणाऱ्या शिक्षकांस सूचना

१ पुस्तक सुरू करण्यापूर्वी नवीन पद्धतीचा अवलंब करणाऱ्या शिक्षकांनीं विद्यार्थ्यांस एक महिनाभर परिचित विषयांचें संस्कृतमध्यें वर्णन करण्यास संभाषणद्वारा शिकवावें व नंतर पुस्तकांतील पाठ क्रमवार शिकवावे.

२ जुन्या पद्धतीनें शिकविणाऱ्या शिक्षकांनीं प्रथमतः सोपीं सोपीं कर्तृपद, क्रियापद व जरूर तेथें कर्मपद यांनीं युक्त अशीं वाक्यें विषयवारीनें तीन्ही पुरुषांमध्यें व वचनांमध्यें शिकवावीं व म्हणवून घ्यावीं आणि हें करतांना मराठीचा उपयोग अर्थ सांगण्याकरितां जरूर तेवढा करावा. पुष्कळशा क्रिया मुलांकडून करवून घ्याव्या व त्या संस्कृत वाक्यरूपानें म्हणवून घ्याव्या व नंतर पुस्तकांतील पाठ शिकविण्यास सुरवात करावी. यांत मुख्य हेतु एवढाच कीं मुलांना वाक्यरूपानें संस्कृतचा परिचय व्हावा, केवळ रूपसिद्धीच्या मार्गानें होऊं नये. ज्या शिक्षकांस वरील प्रमाणें करणें शक्य नसेल त्यांना अर्थातच पुस्तकांतील पाठ शिकविण्यास एकदम सुरवात करतां येईल.

३ प्रत्येक पाठाची मांडणी विद्यार्थ्यांस स्वावलंबी बनवील अशी असल्या-कारणानें विद्यार्थ्यांस विशिष्ट भाग स्वगत वाचावयास सांगून नंतर शिक्षकांनीं त्यासंबंधीं चर्चा करावी. प्रत्येक पाठाचे शेवटीं दिलेले प्रश्न सोडवून व लिहवून घ्यावे. संस्कृत शब्दांच्या रूपवैचित्र्यामुळें निरनिराळ्या शब्दांचीं रूपें कशीं होतात व त्यांचा उपयोग कसा करतात हें शिकविल्यानंतर त्या रूपांचें पाठान्तर करवून घ्यावें.

४ पहिल्या पाठामध्यें प्रथम गणाच्या फरक न होणाऱ्या धातूंचीं परस्मैपदी व आत्मनेपदी रूपें एकत्र दिलेलीं आहेत, कारण तीं सारख्याच नियमानुसार तयार केलीं जातात. जरूर तर तीं निरनिराळीं शिकविण्यास हरकत नाहीं.

५ वाक्यरचनेसंबंधीं माहिती जरूरीप्रमाणें स्थूलस्वरूपांत दिलेली आहे, आणि विस्तृत विवेचनाकरितां संस्कृत-वाक्यरचना या पुस्तकांतील विशिष्ट भागाचा निर्देश करण्यांत आलेला आहे.

६ वाङ्मयविभागांतील पहिले १० उतारे सोप्या भाषेंत दिलेले आहेत आणि नंतर पञ्चतन्त्र व कथासरित्सागर यांतील कांहीं गोष्टी दुर्बोधता घालविण्याकरितां

इष्ट त्या फेरफारासह दिलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणें दुर्बोधता कमी करण्याकरिता पहिल्या १५ पाठांमध्यें सन्धि केलेले नाहीत. शेवटच्या तीन गद्यपाठांमध्यें रघुवंशातील रघुराजाच्या अंतापर्यंतची कथा सोप्या भाषेत दिलेली आहे. भाषाविशेष नीट ध्यानात राहाण्याकरिता प्रत्येक पाठावर निरनिराळ्या तऱ्हेचे प्रश्न दिलेले आहेत. पद्यविभागातील सुभाषिताची निवड विषयवारीनें केलेली असून तीन गोष्टी पद्यरूपात दिलेल्या आहेत. नवीन शब्दाचे अर्थ शोधून काढण्याची सवय व्हावी म्हणून शब्दसंग्रह देण्यात आला आहे.

७ संस्कृत भाषान्तराकरिता वर्णनात्मक अथवा कथात्मक असे १५ मराठी उतारे देण्यात आले आहेत. ते चौथ्या इयत्तेत दुसऱ्या सहामाहीपासून शिकविण्यास हरकत नाही. शब्दशः भाषान्तरावर जोर न देता मराठी वाक्यातील अर्थ संस्कृत रूपान्तरामध्यें बरोबर आणला जातो की नाही याकडे लक्ष देणें इष्ट आहे

संस्कृतभाषाप्रदीप—पुस्तक १ लें.

अनुक्रमणिका

भाग १—व्याकरण-पाठ

भाग २—संस्कृत-पाठ

गद्यविभाग

पद्यविभाग

भाग ३—मराठी उतारे (संस्कृत भाषान्तराकरितां)

भाग पहिला—व्याकरण-पाठ

प्रास्ताविक माहिती—वर्णविचार

१ **स्वर.**—अ, इ, उ, ऋ, ऌ—ह्रस्व स्वर
आ, ई, ऊ, ॠ—दीर्घ स्वर
ए, ऐ, ओ, औ—संयुक्त दीर्घ स्वर

यांतील 'अ-आ' हे 'सजातीय' व त्याशिवाय इतर सर्व त्यांना 'विजातीय'. त्याचप्रमाणें 'इ-ई' हे सजातीय व त्याशिवाय इतर सर्व त्यांना विजातीय. तसेंच 'उ-ऊ' हे सजातीय व इतर सर्व त्यांना विजातीय. 'ऋ-ॠ' हे सजातीय व इतर सर्व त्यांना विजातीय.

स्वरांचा उच्चार स्वतंत्र रीतीनें पूर्णपणें करतां येतो.

ए, ऐ, ओ, औ हे स्वतंत्र **दीर्घ संयुक्त स्वर** आहेत म्हणून हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं 'ऐ' हा 'ए' चा दीर्घ स्वर नव्हे व 'औ' हा 'ओ' चा दीर्घ स्वर नव्हे. ए, ऐ, ओ, औ यांपैकीं प्रत्येक स्वतंत्रपणें दीर्घ आहे.

२ **व्यंजनें**—क्, ख्, ग्, घ्, ङ्—कवर्ग—कण्ठ्य व्यंजनें
च्, छ्, ज्, झ्, ञ्—चवर्ग—तालव्य ,,
ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्—टवर्ग—मूर्धन्य ,,
त्, थ्, द्, ध्, न्—तवर्ग—दन्त्य ,,
प्, फ्, ब्, भ्, म्—पवर्ग—ओष्ठ्य ,,

य् (तालव्य) व् (ओष्ठ्य) र् (मूर्धन्य), ल् (दन्त्य) हीं **अन्तस्थ** व्यंजनें होत. हीं व्यंजनें इ, उ, ऋ, ऌ या स्वरांबद्दल येऊं शकतात म्हणून यांना **अर्धस्वर** असेंहि म्हणतात. श् (तालव्य), ष् (मूर्धन्य), स् (दन्त्य), ह् (कण्ठ्य) हीं **ऊष्म** व्यंजनें.

वरील वर्णांचा स्वतंत्रपणें पूर्ण उच्चार करतां येत नाहीं म्हणून यांना व्यंजनें म्हणतात

३ **जोडाक्षरें:**—क् + अ = क, क् + आ = का, क् + इ = कि
व्यंजनांत स्वर मिळला म्हणजे पूर्णाक्षर होते

स् + त् + र् + इ = स्त्री, स् + त् + य् + आ = स्त्या

एकाहून अधिक व्यंजनें एकत्र जोडून त्यांत स्वर मिळविला म्हणजे पूर्ण जोडाक्षर होतें जोडाक्षरांतील उच्चाराच्या वर्णानुक्रमाप्रमाणे जोडाक्षर लिहिण्याची पद्धति आहे

ह् + म् + अ = ह्म, ह + व + ए = ह्वे, ह् + र् + आ = ह्रा,
ह् + ण + आ = ह्णा

ज्या जोडाक्षरामध्यें 'ह' हा वर्ण आहे ते लिहितांना 'ह्' पहिल्यानें लिहिण्याचा प्रघात आहे.

क् + ष् = क्ष , ज + ञ = ज्ञ अशीं विशिष्ट जोडाक्षरें लिहिण्याचा प्रघात आहे

४ **व्यंजनांचे प्रकार:—**

क्, ख्, च्, छ्, ट्, ठ्, त्, थ्, प्, फ् हीं प्रत्येक वर्गांतील पहिलीं दोन व श्, ष्, स हे ऊष्म वर्ण मिळून १३ **कठोर** किंवा **घोष** आहेत

ग्, घ्, ङ्, ज्, झ्, ञ्, ड्, ढ्, ण्, द्, ध्, न्, ब्, भ्, म्, य्, व्, र्, ल्, ह् हीं २० व्यंजनें **मृदु** अथवा अघोष आहेत यांत प्रत्येक वर्गांतीं शेवटचीं तीन, अन्तस्थ वर्ण, व ह् अशीं येतात यांतील ङ्, ञ्, ण्, न्, म् हीं प्रत्येक वर्गांतील शेवटील ५ व्यंजनें **अनुनासिकें** आहेत.

स्वर व व्यंजनें याशिवाय आणखी २ उच्चार उपयोगांत येतात, व ते स्वरांना जोडून लिहितात जसें अं, अः ं हें चिन्ह **अनुस्वार** दर्शवितें आणि ः हें चिन्ह **विसर्ग** दर्शवितें

टीप —१ संस्कृतमध्यें दीर्घ ॡ हा स्वर नाहीं त्याचप्रमाणें ळ हें व्यंजनहि नाहीं वेदांतील संस्कृतांत मात्र ळ हा वर्ण आढळतो

१ च्, ज्, झ् यांचा उच्चार मराठीतील चार, जग व झेंडा या शब्दांतील उच्चाराप्रमाणें संस्कृतमध्यें केला जातो. चव, जग व झाड यांतल्या उच्चाराप्रमाणें नव्हे.

स्वरादि, व्यंजनादि, स्वरान्त, व्यंजनान्त —

ईश्वर, आनन्द् या शब्दांच्या आरंभीं स्वर आहेत, म्हणून हे 'स्वरादि किंवा अजादि' आहेत. त्याचप्रमाणें यांचे शेवटींहि स्वर आहेत म्हणून हे 'स्वरान्त किंवा अजन्त' आहेत.

मरुत्, **राजन्** या शब्दांच्या आरंभीं व्यंजनें आहेत, म्हणून हे 'व्यंजनादि किंवा हलादि' आहेत, त्याचप्रमाणें यांचे शेवटींहि व्यंजन आहेत, म्हणून हे 'व्यंजनान्त किंवा हलन्त' आहेत. 'अन्त्य' (शेवटचें) व्यंजन किंवा स्वर याच्या पूर्वीच्या वर्णास 'उपान्त्य' वर्ण म्हणतात. जसें **ईश्वर** यांत र् आणि **राजन्** यांत आ हे उपान्त्य वर्ण आहेत.

प्रत्येक शब्दांतील पूर्ण उच्चाराइतके त्या शब्दांत 'अवयव' असतात. जसें **मरुत्** यांत २ अवयव आहेत, **त्वम्** यांत एक आहे.

जेव्हां एखादा बदल घडतो अथवा न घडतो असा अर्थ दाखवावयाचा असेल तेव्हां तो बदल 'विकल्पानें' घडतो असें म्हणतात.

प्रश्न

१ पुढील संयुक्त व्यंजनें दिलेला स्वर जोडून लिहा —
ह्+ण्+ई, ह्+ल्+आ, स्+त्+य्+ए, प+ठ+य्+ऊ

२ पुढील व्यंजनांचा वर्ग व जाति सांगा —
ग् म्, त् थ्, घ्, फ् ट्, स्, ञ्, न

३ पुढील स्वरांचे सजातीय व विजातीय स्वर लिहा —
इ, ऋ उ, लृ, औ

४ पुढील शब्दांतील आद्य उपान्त्य व अन्त्य वर्ण सांगा —
अधिपति, ईश्वर विष्णु चन्द् प्रतिपद्, धूम

५ पुढील शब्दांतील अवयव सांगा —
इच्छन्ति, वनानाम्, आरम्भ, महिमन्, आनन्ददायिन्

६ स्वरादि व्यंजनादि स्वरान्त व व्यंजनान्त असे प्रत्येकी तीन शब्द लिहा

पाठ १–क्रियापदें

वर्तमानकाळ–प्रथम गण–परस्मैपद व आत्मनेपद

१ प्रथम पुरुष—अहं देवं नमामि–वन्दे (मी देवाला नमस्कार करतों)
आवां ,, नमाव –वन्दावहे (आम्ही दोघे देवाला नमस्कार करतों)
वयं ,, नमाम –वन्दामहे (आम्ही–दोघांहून अधिक–देवाला नमस्कार करतों)

द्वितीय पुरुष—त्वं देवं नमसि–वन्दसे (तू देवाला नमस्कार करतोस)
युवां ,, नमथ –वन्देथे (तुम्ही दोघे देवाला नमस्कार करता)
यूयं ,, नमथ–वन्दध्वे (तुम्ही–दोघांहून अधिक–देवाला नमस्कार करता)

तृतीय पुरुष—स देवं नमति–वन्दते (तो देवाला नमस्कार करतो)
तौ ,, नमत –वन्देते (ते दोघे ,, ,, करतात)
ते ,, नमन्ति–वन्दन्ते (ते–दोघांहून अधिक–देवाला नमस्कार करतात)

वरील वाक्यांत नम् व वन्द् (नमस्कार करणें) या धातूंचीं वर्तमानकाळाचीं रूपें घातलेलीं आहेत त्यावरून पुढील गोष्टी कळून येतात —

(१) संस्कृतमध्ये क्रियापदाचीं तिन्ही पुरुषांचीं रूपें होतात

(२) संस्कृतमध्यें क्रियापदाचीं तीन वचनें आहेत—एकवचन, द्विवचन व बहुवचन अनेकवचन असा शब्द संस्कृतमध्ये उपयोगांत येत नाहीं, कारण द्विवचन हेंहि अनेकवचनच आहे कारण अनेक या शब्दावरून दोहोंचाहि बोध होऊन

(३) प्रथमपुरुषवाचक सर्वनाम–अस्मद्, द्वि० पु० वा० सर्वनाम–युष्मद्, तृ० पु० वा० सर्वनाम–तद् यांचीं प्रथमेचीं रूपें पुढीलप्रमाणें होतात—

सर्वनाम	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
अस्मद्	अहम्	आवाम्	वयम्
युष्मद्	त्वम्	युवाम्	यूयम्
तद्	स	तौ	ते

(४) देवम् हें देव या शब्दाचें द्वितीयेचें एकवचन कर्मपद आहे

(५) क्रियापदाचें रूप कर्तृपदाप्रमाणें पुरुष व वचन यामध्यें बदललेलें असतें.

२ रूपांचें पृथक्करण.—

(अ) नमति—नम् + अ + ति　　वन्दते—वन्द् + अ + ते
नमसि—नम् + अ + सि　　वन्दसे—वन्द् + अ + से
नमथः—नम् + अ + थस्　　वन्दध्वे—वन्द् + अ + ध्वे
नमथ—नम् + अ + थ　　वन्देथे—वन्द् + अ + इथे
नमतः—नम् + अ + तस्　　वन्देते—वन्द् + अ + इते
वन्दे—वन्द् + अ + इ

(आ) नमामि—नम्+अ(आ)+मि　　वन्दावहे—वन्द् + अ (आ)+वहे
नमावः—नम्+अ(आ)+वस्　　वन्दामहे—वन्द् + अ (आ)+महे
नमामः—नम्+अ(आ)+मस्

(इ) नमन्ति—नम्+अ+अन्ति　　वन्दन्ते—वन्द् + अ + अन्ते

वरील पृथक्करणावरून पुढील प्रत्यय दिसून येतात.

	नम्			वन्द्		
	ए० व०	द्वि०	ब० व०	ए० व०	द्वि०	ब० व०
प्र० पु०	मि	वस्	मस्	इ	वहे	महे
द्वि० पु०	सि	थस्	थ	से	इथे	ध्वे
तृ० पु०	ति	तस्	अन्ति	ते	इते	अन्ते

धातु व **प्रत्यय** यांमध्ये सर्वत्र 'अ' हा स्वर आला आहे. याला **विकरण** म्हणतात. **नम्** आणि **वन्द्** हे प्रथम गणाचे धातु आहेत. अ हें प्रथम गणाचें विकरण होय.

टीपः—संस्कृतमध्ये एकदर धातूंचे १० समूह अथवा **गण** केलेले आहेत, व प्रत्येक गणाची कांहीं विशिष्ट खूण असते. प्रथम गणाची खूण अथवा विकरण 'अ' आहे.

'आ' सदरील प्रथमपुरुषी रूपामध्यें विकरणाच्या 'अ' चा 'आ' झाला आहे; कारण प्रत्ययांच्या आरंभी व् किंवा म् हे वर्ण आहेत.

'इ' मध्यें विकरणाच्या 'अ' चा लोप झाला आहे; कारण प्रत्ययांच्या आरंभीं 'अ' हा स्वर आहे.

नियम १—अन्त्य 'स्' या वर्णापुढें दुसरा वर्ण आल्यास अथवा न आल्यास त्याचा विसर्ग होतो. जसें—वस्-वः, मस्-मः.

नियम २—प्रथम पुरुषाच्या 'व्' किंवा 'म्' नें आरंभ होणाऱ्या प्रत्ययापूर्वीच्या मागील 'अ' चा 'आ' होतो.

नियम ३—'अ' नें आरंभ होणाऱ्या प्रत्ययापूर्वीच्या मागील 'अ' चा लोप होतो.

३ परस्मैपद-आत्मनेपदः—

वरील **नम्** धातूला लावलेले प्रत्यय **परस्मैपदी** आहेत व **वन्द्** धातूला लावलेले प्रत्यय **आत्मनेपदी** आहेत.

टीपः—संस्कृतमध्यें कांहीं धातु फक्त **परस्मैपदी**, कांहीं फक्त **आत्मनेपदी**, व कांहीं **उभयपदी** असतात. ज्या क्रियेचें फल **परस्मै** म्हणजे दुसऱ्याकरितां असतें तें क्रियापद **परस्मैपदी**, ज्या क्रियेचें फल **आत्मने** म्हणजे स्वतःकरितां असतें तें **आत्मनेपदी** व ज्या क्रियेचें फल कोणाकरितांहि असूं शकतें तें **उभयपदी** असा या शब्दाचा मूळ अर्थ आहे. परंतु सामान्यतः क्रियापदाचीं पदें ठरलेलीं आहेत. तीं ध्यानांत ठेविलीं पाहिजेत.

यावरून असें दिसून येईल कीं धातूंचीं रूपें तयार करतांना प्रथम धातु घ्यावा, नंतर त्याला विकरण जोडून शेवटीं प्रत्यय जोडावा.

धातु + विकरण + प्रत्यय = इष्टरूप

प्रथमगण—परस्मैपदी धातु

अव् (अवति), रक्ष् (रक्षति)–रक्षण करणें
क्रीड् (क्रीडति), खेल् (खेलति)–खेळणें
चल् (चलति)–चालणें, हालणें
जीव् (जीवति)–जगणें, जिवंत असणें
त्यज् (त्यजति)–सोडून देणें, टाकणें
दह् (दहति)–जाळणें, जळणें
धाव् (धावति)–धावणें
नम् (नमति)–नमस्कार करणें
पच् (पचति)–शिजविणें
पत् (पतति)–पडणें
वद् (वदति)–बोलणें
वप् (वपति)–पेरणें
*वह् (वहति)–नेणें, वाहणें

प्रथमगण—आत्मनेपदी धातु

ईक्ष् (ईक्षते)–पाहाणें
कम्प् (कम्पते), वेप् (वेपते)–कापणें
क्षम् (क्षमते)–क्षमा करणें
भाष् (भाषते)–बोलणें
यत् (यतते)–प्रयत्न करणें
रम् (रमते)–खेळणें
लभ् (लभते)–मिळणें, मिळविणें
वन्द् (वन्दते)–नमस्कार करणें
शिक्ष् (शिक्षते)–शिकणें
स्यन्द् (स्यन्दते)–धारा पडणें, ठिबकणें
स्रंस् (स्रंसते)–गळणें, पडणें

वरील सर्व धातूंमध्यें विकरणापूर्वी फरक होत नाहीं.

* 'वह्–नेणें, उचलून नेणें' या क्रियापदाचा उपयोग करतांना 'या अवयवानें उचलून न्यावयाचें' त्या अर्थाच्या शब्दाची तृतीया विभक्ति योजतात.

प्रश्न

१ इष्, ईक्ष्, क्षम्, क्रीड् या धातूंचीं वर्तमानकाळीं रूपें लिहा.
२. भाषेते, वदाम, क्षमन्ते, त्यजन्ति, रमामहे या रूपांचें पृथक्करण करा.
३ पुढील वाक्यांत दिलेल्या धातूचीं योग्य तीं वर्तमानकाळीं रूपें योजा —

अहं सायङ्काले (सन्ध्याकाले) ——— (क्रीड्)।
युवां फलं ——— (लभ्)।
रामः अपराधं ——— (क्षम्)।

नृपौ (दोन राजे) राज्य ——— (रक्ष्)।
वयं सूर्यं ——— (ईक्ष्)।
नृप सुखेन (सुखाने) —— —— (जीव्)।
पवन (वारा) गन्ध ——— (वह्)।
आत्मा मार्गेण (वाटेने) —— —— (धाव्)।
त्वं कन्दुकेन (चेंडूने) ——— (रम्)।

पाठ २—क्रियापदें (पुढे चालू)

४, ६ व १० गणांतील फरक न होणारे धातु

१ (अ) **मयूराः नृत्यन्ति**–मोर नाचतात। **रोगः न नश्यति**–रोग नाश पावत नाही। **सागरः क्षुभ्यति**–समुद्र खवळतो। **वीरः युध्यते**–योद्धा लढतो। **त्वम् उपायं न मन्यसे**–तू उपायाचा विचार करीत नाहीस।

(आ) **बालः गृहं विशति**–मुलगा घरात शिरतो। **योधः बाणं क्षिपति-क्षिपते**–योद्धा बाण फेकतो। **भक्तः देवं स्पृशति**–भक्त देवाला स्पर्श करतो। **अहं शब्दं लिखामि**–मी शब्द लिहितो।

(इ) **दूतः वार्तां कथयति-कथयते**–दूत बातमी सांगतो। **नरः गृहं रचयति**–मनुष्य घर बांधतो। **अहं शरीरं भूषयामि-भूषये**–मी शरीराला शोभा आणतो। **नृपः राज्यं तन्त्रयते**–राजा राज्य चालवितो। **सिंहः भक्ष्यं मृगयते**–सिंह भक्ष्य शोधतो।

टीप—'न नहीं' हे अव्यय [illegible] क्रियापदाच्या [illegible] योजतात अथवा ज्या शब्दामुळे नकारार्थी अर्थ [illegible] [illegible]

पृथक्करण

२ (अ) नृत्यन्ति–नृत्+य+अन्ति । नश्यति–नश्+य+ति । क्षुभ्यति–क्षुभ्+य+ति । युध्यते–युध्+य+ते । मन्यसे–मन्+य+से ।

(आ) विशति–विश्+अ+ति । क्षिपति–क्षिप्+अ+ति । क्षिपते–क्षिप्+अ+ते । स्पृशति–स्पृश्+अ+ति । लिखामि–लिख्+अ+मि ।

(इ) कथयति–कथ्+अय+ति । रचयति–रच्+अय+ति । भूषयामि–भूष्+अय+मि । तन्त्रयते–तन्त्र्+अय+ते । मृगयते–मृग्+अय+ते ।

अ मध्ये नृत्, नश्, क्षुभ् याना परस्मैपदी प्रत्यय लागलेले आहेत आणि युध्, मन् याना आत्मनेपदी लागलेले आहेत धातु व प्रत्यय यामध्ये य हें विकरण योजलेलें आहे चतुर्थ गणाचें विकरण य होय

आ मध्यें विश्, स्पृश्, लिख् या धातूला परस्मैपदी व क्षिप् धातूला आत्मनेपदी प्रत्यय लागलेले आहेत षष्ठ गणाचें विकरण अ होय

इ मध्ये कथ्, रच्, भूष् हे धातु उभयपदी आहेत आणि तन्त्र् व मृग् हे उभयपदी आहेत दशमगणाचें विकरण अय आहे

टीप —दशम गणाचे धातु बहुधा उभयपदी असतात

चतुर्थगण—परस्मैपद

अस् (अस्यति)–फेंकणे

क्रुध् (क्रुध्यति), कुप् (कुप्यति)–रागावणें

तुष् (तुष्यति)–सन्तुष्ट होणें

नश् (नश्यति)–नाश होणें

पुष् (पुष्यति)–पोषण करणे, पोसणे

लुप् (लुप्यति)–लोप होणें

कुस् (कुस्यति) आलिंगन देणे

क्षुभ् (क्षुभ्यति)–क्षोभणे, खवळणे

नृत् (नृत्यति)–नाचणें

मुह् (मुह्यति) मोह पावणे, वेडा होणे, मूर्च्छा येणे

लुभ् (लुभ्यति)–लोभ धरणे

चतुर्थगण—आत्मनेपद

मन् (मन्यते)–विचार करणे, मानणें

विद् (विद्यते)–असणे

युध् (युध्यते)–लढणें

षष्ठगण—परस्मैपद

इष् (इच्छति) मागणें
विश् (विशति)–शिरणें
लिख् (लिखति)–लिहिणें

तुद् (तुदति) त्रास देणें
नुद् (नुदति)–हाकणें, पुढे सारणें
स्पृश् (स्पृशति)–स्पर्श करणें, शिवणें

षष्ठगण—उभयपद

क्षिप् (क्षिपति-क्षिपते) फेकणें

दशमगण—उभयपद

कथ् (कथयति-ते) सांगणें
पूज् (पूजयति-ते) पूजा करणें
भूष् (भूषयति-ते) भूषविणें
स्पृह् (स्पृहयति-ते) इच्छा करणें

गण् (गणयति-ते)–मोजणें
प्रथ् (प्रथयति-ते)–प्रसिद्ध करणें
रच् (रचयति-ते)–रचणें, बांधणें

दशमगण—आत्मनेपद

मन्त्र् (मन्त्रयते)–एकत्र विचार करणें, ठरविणें

तन्त्र् (तन्त्रयते) चालविणें (राज्य)
मृग् (मृगयते)–शोधणें, शिकार करणें

टीप—क्षम्, [illegible] या धातूंचा उपयोग ज्याच्याबद्दल काही [illegible] त्याची सप्तमी योजून करतात.

क्रुध्-द्रुह्-रागावणें या धातूंचा उपयोग ज्याच्यावर रागावावयाचें त्याला चतुर्थी योजून करतात.

स्पृह्-इच्छा करणें या धातूचा उपयोग ज्याची इच्छा करावयाची त्याला चतुर्थी योजून करतात (हा धातु सकर्मक व अकर्मक आहे)

याच्-मागणें या धातूचा उपयोग ज्याला मागावयाचें त्याची चतुर्थी योजून करतात कधीं कधीं द्वितीया किंवा [illegible] षष्ठी योजतात.

प्रश्न

१ ४, ६ व १० या गणांचे दोन्ही पदांमध्यें प्रत्येकी दोन दोन धातु चालवा

२ पुढील रूपांचें पृथक्करण करा —कुप्यत, युध्येते, मृगयन्ते, मुञ्चाम, मन्ये

३ पुढील वाक्यांत दिलेल्या धातूंची रूपें योजा —

योधाः (दोन योद्धे) ——— (युध्)। अहं सेवकाय (सेवकावर) ——— (कुप्)।
युवां कन्दुकं (चेण्डू) ——— (क्षिप्)।
त्वं हर्षेण (आनन्दानें) ——— (नृत्)। यूयं धनं ——— (लुभ्)।
नृपाः (राजे) विजयाय (जयाबद्दल) ——— (स्पृह्)। आवां क्षेत्रं (शेत) ——— (कृष्)।
स सुतं ——— (तुष्)।
यूना फलानि (फळें) ——— (गण्)।

पाठ ३—नामें

अकारान्त—पुंलिंगी व नपुंसकलिंगी

१ नृपः राज्यं रक्षति—राजा राज्याचें रक्षण करतो

प्रभाते भक्तः हस्ताभ्यां देवं नमति—सकाळीं भक्त देवाला हातांनीं नमस्कार करतो

वीरः रथात् बाणं क्षिपति—योद्धा रथांतून बाण फेकतो

उद्याने मालाकारः वृक्षान् जलेन पुष्यति—बागेंत माळी झाडांना पाण्यानें पोसतो

ईश्वरस्य प्रसादेन नरः सुखं लभते—ईश्वराच्या कृपेनें मनुष्याला सुख मिळतें

जनकः बालकाय पुस्तकं यच्छति—बाप मुलाला पुस्तक देतो

छात्राः अध्ययनाय यतन्ते—विद्यार्थी शिकण्याचा यत्न करितात

हे वयस्य, बालः कन्दुकेन क्रीडति—हे मित्रा, मुलगा चेंडूनें खेळतो

वरील वाक्यातील अकारान्त नामाच्या विभक्ति व त्याचे अर्थ पुढीलप्रमाणें आहेत

शब्द		विभक्ति अर्थ
नृप, भक्त, वीर, मालाकार नर, छात्र, जनक, बाल	पु	प्रथमा—कर्तृपदें
राज्यम्, सुखम्, पुस्तकम् देवम् (देव), वृक्षान् (वृक्ष)	न. पु	द्वितीया—कर्मपदें
हस्तेन (हस्त), प्रसादेन (प्रसाद) कन्दुकेन (कन्दुक)	पु	तृतीया—करण किंवा साधन
बालकाय (बालक)	पु	चतुर्थी—ज्याला द्यावयाचें तो—संप्रदान
अध्ययनाय (अध्ययनम्)	न.	,, —ज्याच्याकरिता क्रिया घडते तें—प्रयोजन
रथात् (रथ)	पु	पंचमी—ज्याच्यापासून दूर क्रिया घडते तो—अपादान
ईश्वरस्य (ईश्वर)	पु	षष्ठी—संबंध
उद्याने (उद्यानम्)	न	सप्तमी—क्रियेचा आश्रय—अधिकरण
प्रभाते (प्रभातम्)	न.	,, —क्रियेची वेळ अधिकरण
वयस्य (वयस्य)	पु	संबोधन—ज्याला हाक मारली तो

यावरून असें दिसून येईल कीं, निरनिराळ्या विभक्तींचे अर्थ मराठींत व संस्कृतांत सारखेच आहेत.

२ अकारान्तः पुंल्लिङ्गः देवशब्दः। अकारान्तः नपुंसकलिङ्गः वनशब्दः।

एकव०	द्वि०	बहुव०		एकव०	द्वि०	बहुव०
देवः	देवौ	देवाः	प्रथमा	वनम्	वने	वनानि
देवम्	,,	देवान्	द्वितीया	,,	,,	,,
देवेन	देवाभ्याम्	देवैः	तृतीया	वनेन	वनाभ्याम्	वनैः

एकव०	द्विव०	बहुव०		एकव०	द्विव०	बहुव०
देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः	चतुर्थी	वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्यः
देवात्	,,	,,	पञ्चमी	वनात्	,,	,,
देवस्य	देवयोः	देवानाम्	षष्ठी	वनस्य	वनयोः	वनानाम्
देवे	,,	देवेषु	सप्तमी	वने	,,	वनेषु
हे देव	हे देवौ	हे देवाः	सम्बोधन	हे वन	हे वने	हे वनानि

वरील रूपें पाहिल्यास असें दिसून येईल की पु. व न. नामांच्या रूपांमध्यें प्रथमा, द्वितीया व सम्बोधन या विभक्तींतच फरक आहे. इतर विभक्तींची रूपें सारखीच आहेत.

'अ'कारान्त पुल्लिंगी नामें 'देव' प्रमाणें चालवावीं आणि नपुंसकलिंगी 'वन' प्रमाणें चालवावीं.

टीप —शब्दसमूहांचे अ व आ असे दोन भाग केलेले आहेत. अ मध्यें संस्कृत व मराठी या भाषांत सारखे असलेले शब्द व आ मध्यें संस्कृत शब्द मराठी अर्थांसह दिलेले आहेत.

देवप्रमाणें चालणारे अकारान्त पुल्लिंगी शब्द —

(अ) अपराध, उदय, जन, भाव, तट, भार, बालक, देव, पर्वत.

(आ) अनलः—विस्तव, अनिलः-पवनः—वारा, अश्वः-हयः—घोडा, उद्यमः—उद्योगः, कायः-देहः—शरीर, कृषीवलः—शेतकरी, खगः-विहगः-विहङ्गमः—पक्षी, चरणः-पादः—पाय, जनकः—बाप, पाठः—धडा, सैनिकः—शिपाई, वत्सः—वासरूं, मूल.

वनप्रमाणें चालणारे अकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द —

(अ) अन्नम्, दानम्, अरण्यम्, आकाशम्, भोजनम्, चन्दनम्, ज्ञानम्, तारणम्, दुःखम्, धान्यम्, नगरम्, पापम्, पुण्यम्, पुस्तकम्, रत्नम्, वनम्, हृदयम्.

(आ) उपवनम्-उद्यानम्—बाग, कुसुमम्—फूल, कुण्डलम्—कानांतील अलंकार, क्रीडाङ्गणम्—खेळण्याची जागा, गेहम्-

सद्नम्—घर, चित्तम्—मन, तीर्थम्—पवित्रस्थान, तृणम्—गवत, नयनम्—डोळा, नीडम्—घरटे, बीजम्—बी, भाषणम्-वचनम्—बोलणें, मुखम्-आननम्—तोंड, सुवर्णम् काञ्चनम्-हिरण्यम्—सोनें

३ तृतीया एकवचन	षष्ठी बहुवचन		द्वितीया बहुवचन
(अ) राम —रामेण	रामाणाम्	परन्तु	रामान्
वृष —वृषेण	वृषाणाम्	,,	वृषान्
शेष —शेषेण	शेषाणाम्	,,	शेषान्
वृक —वृकेण	वृकाणाम्	,,	वृकान्
(आ) वण —वणन	वणानाम्	आणि	वणान्
चरण —चरणन	चरणानाम्	,,	चरणान्

'अ'मध्ये ज्या ठिकाणी देव शब्दाचे रूपात 'न्' होता त्या ठिकाणी 'ण्' झाला आहे परन्तु आ मध्ये 'न्'च कायम राहिला आहे द्वितीयेच्या बहुवचनातील अन्त्य 'न्' दोन्ही ठिकाणी तसाच राहिला आहे

वरील रूपाच्या पृथक्करणाची तुलना केली असता असें दिसून येईल की मूळ शब्दामध्यें ऋ, र्, ष् यांपैकी एखादा वर्ण असेल तर शब्दाच्या रूपामध्ये येणाऱ्या 'न्' चा 'ण' होतो मात्र ऋ, र्, ष, आणि न् यामध्यें कोणताहि स्वर, ह सोडून अन्तस्थ वर्ण, कवर्ग व पवर्ग यातील व्यंजनें व ह् याशिवाय अन्य वर्ण येता कामा नये द्वितीयेच्या बहुवचनी रूपावरून असे दिसून येईल की वरील प्रकार 'न्' हा शब्दाने रूपाचे शेवटी आल्यास होत नाही।

पृथक्करण

वृषेण—व् ऋ ष् ए+न्+अ
शेषेण—श् ए ष् ए+न्+अ
रामेण—र् आ म् ए+न्+अ
} परन्तु वणेन—व् अ ण् ए+न्+अ

वरील 'न्'चा 'ण्' करण्याचा नियम अकारान्त नपुंसकलिंगी नामाच्या प्रथमा, द्वितीया, संबोधन यांच्या बहुवचनात आणि तृतीया एकवचन व षष्ठी बहुवचन यांमध्यें अमलात आणता येतो

जसें—पुष्पम्–पुष्पाणि, पुष्पेण, पुष्पाणाम्
नेत्रम् नेत्राणि, नेत्रेण, नेत्राणाम्
परंतु तृणम्–तृणानि, तृणेन, तृणानाम्
हृदयम्–हृदयानि, हृदयेन, हृदयानाम्

पुढील शब्द वरील नियमाप्रमाणे चालविता येतील —

पुंलिंगी —

(अ) ईश्वर, पुत्र, मृग, चन्द्र, सूर्य, स्वर्ग, पुरुष, शिष्य, आकाश, शङ्कर, राम, क्रम, आर्य, आश्रम, समुद्र

(आ) वृक्ष —झाड, कूर्म —कासव, नृप —राजा, किङ्कर.—चाकर, भार.—ओझें, शर.—बाण, सदाचार.—चांगलें वर्तन, छात्र.—शिष्य, कर.—हात

नपुंसकलिंगी —

(अ) मित्रम्, शरीरम्,

(आ) क्षेत्रम्—शेत गृहम्—घर, नेत्रम्—डोळा, पुष्पम्—फूल, शीर्षम्—डोकें

टीप —संस्कृतमध्यें सामान्यतः शब्दांचीं लिंगें अर्थावरून ठरविता येतात परंतु कांहीं शब्दांचीं लिंगें मात्र अर्थाहून भिन्न आहेत जसें—मित्र (पु), मित्रम् (न), वस्तु (न), राशि (पु), व्याधि (पु), अश्रु (न), देवालय (पु), दार (पु) म्हणून शब्दांचीं लिंगें पाठ केल्यानेंच कळतील विशेष माहिती संस्कृत वाक्यरचना पाठ २ मध्यें पहा

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसातील शब्दांचीं योग्य रूपें योजा —

१ नर (मुख) (अन्न) भक्षयति।
२ बाल (आकाश) (चन्द्र) ईक्षते।
३ जनक (पुत्र) (सदाचार) तुष्यति।
४ नरा (ग्राम) (धन) लभन्ते।

५ विद्वरा (शाप) (मार) वहन्ति ।
६ खगा (कुम्भ) (नाड) स्वयन्ति ।
७ नृपयश्च (क्षेत्र) (धान) वपन्ति ।
८ अन्धकार (सूर्य) (उदय) नश्यति ।

२ पुढील रूपें काय आहेत तें सांगून तीं खालील वाक्यांत घाला —
पुष्पे, तीर्थेषु सैनिकान् पुत्रस्य पर्णानि ब्राह्मणे वनया वृक्षान

१ वृक्षाणा – – पवनेन चलन्ति ।
२ जनक अपराध क्षमते ।
३ कुमारा सायङ्काले क्रीडन्ति ।
४ नृप ———— गणयति ।
५ कृष्णे ब्राह्मस्य विद्यते ।
६ जनाना प प नश्यति
७ पुष्पाणि —— भूषयति ।
८ भक्त देव पूजयते ।

पाठ ४–क्रियापदे

१–४–६–१० गण (विकरणापूर्वी अनियमित फरक होणारी)

१ बाल शालागृहं गच्छति—मुलगा शाळेंत जातो
धनिक भिक्षुकाय धनं यच्छति—श्रीमान् मनुष्य भिक्षुकाला धन देतो
ज्वर औषधेन शाम्यति—ताप औषधानें कमी होतो
लोभात् मोह जायते—लोभापासून मोह उत्पन्न होतो
नर धन विन्दति-ते—मनुष्य द्रव्य मिळवितो
पुत्र जनकं प्रीणयति त—मुलगा बापाला संतुष्ट करतो

वरील वाक्यामध्ये **गम्**, **दा**, हे प्रथम गणाचे परस्मैपदी, **शम्** चतुर्थगण परस्मैपदी, **जन्** चतुर्थगण आत्मनेपदी, **विद्** षष्ठगण उभयपदी, व **प्री** दशमगण उभयपदी धातु योजलेले आहेत. या धातूंमध्यें विकरणांपूर्वी अनियमित फरक होतो.

गम्–गच्छ्+अ+ति–गच्छति । जन्–जा+य+ते–जायते ।

विद्–विन्द्+अ+ति–विन्दति । प्री–प्रीण्+अय+ते–प्रीणयते ।

२ अशा प्रकारचे धातु पुढें दिले आहेत.

(१) प्रथम गण–परस्मैपद—ऋ (**ऋच्छति**)—जाणें, **गम्** (**गच्छति**)–जाणें, **घ्रा** (**जिघ्रति**)—वास घेणें, **दा** (**यच्छति**)—देणें, **दृश्** (**पश्यति**)—पाहाणें, **ध्मा** (**धमति**)—फुंकणें, वाजवणें, **पा** (**पिबति**)—पिणें.

आत्मनेपद—**शद्** (**शीयते**)—नाश पावणें.

(२) चतुर्थ गण–परस्मैपद—**क्लम्** (**क्लाम्यति**)—थकून जाणें, **क्षम्** (**क्षाम्यति**)—क्षमा करणें, **जॄ** (**जीर्यति**)—वृद्ध होणें, दुर्बल होणें, **दम्** (**दाम्यति**)—ताब्यात ठेवणें, नियंत्रण ठेवणें, **भ्रम्** (**भ्राम्यति**)—भटकणें, फिरणें (भ्रमति–भ्राम्यति अशीं रूपेंहि होतात), **व्यध्** (**विध्यति**)—टुपसणें, **शम्** (**शाम्यति**)—शान्त होणें, कमी होणें, **श्रम्** (**श्राम्यति**)—थकणें, दमून जाणें.

आत्मनेपद—**जन्** (**जायते**)—उत्पन्न होणें, जन्माला येणें.

(३) षष्ठगण–परस्मैपद—**इष्** (**इच्छति**)—इच्छा करणें, **कृत्** (**कृन्तति**)–तोडणें, कुरतुडणें, **कॄ** (**किरति**)—पसरणें, पसरविणें, **नु** (**नुवति**)—स्तुति करणें, **प्रच्छ्** (**पृच्छति**)—विचारणें, **मस्ज्** (**मज्जति**)—बुडणें, बुडी मारणें.

आत्मनेपद—**मृ** (**म्रियते**)—मरणें, **धृ** (**ध्रियते**)—अस्तित्वात असणें

उभयपद—**मुच्** (**मुञ्चति-ते**)—सोडणें, सोडविणें, **लिप्** (**लिम्पति-ते**)—लेप देणें, सारवणें, **लुप्** (**लुम्पति-ते**)—लुबाडणें, **विद्** (**विन्दति-ते**)—मिळणें, मिळविणें, **सिच्** (**सिञ्चति-ते**)—शिंपडणें.

(४) दशम गण उभयपद—कृत् (कीर्तयति-ते)-सांगणें, वर्णन करणें, धृ (धूनयति-ते)-हालविणें, प्री (प्रीणयति-ते)-संतुष्ट करणें, मृज् (मार्जयति-ते)-सडा घालणें, स्वच्छ करणें

३ इतर गणाच्या काही महत्वाच्या धातूंची रूपें—

अस्—असणें-द्वितीयगण प. प.

अस्मि स्वः स्मः । असि स्थः स्थ । अस्ति स्तः सन्ति ।

कृ—करणें-अष्टम गण उ. प. (फक्त परस्मैपदी रूपें दिली आहेत)

करोमि कुर्वः कुर्मः । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोति कुरुतः कुर्वन्ति ।

ज्ञा—जाणणें-नवम गण. उ. प. (फक्त प. पदी रूपें दिली आहेत)

जानामि जानीवः जानीमः । जानासि जानीथः जानीथ । जानाति जानीतः जानन्ति ।

ग्रह्—घेणें-पकडणें-नवम गण उ. प. (फक्त प. पदी रूपें दिली आहेत)

गृह्णामि गृह्णीवः गृह्णीमः । गृह्णासि गृह्णीथः गृह्णीथ । गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णन्ति ।

श्रु (शृ) ऐकणें-पंचम गण परस्मैपद—

शृणोमि शृणुवः शृणुमः । शृणोषि शृणुथः शृणुथ । शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति ।
शृण्वः शृण्मः ।

टीप —(१) गत्यर्थक क्रियापदाचा उपयोग स्थलवाचक शब्दाची द्वितीया योजून करितात

(२) 'दा-यच्छ्-देणें' या क्रियापदाचा उपयोग ज्याला द्यावयाचें त्या अर्थाच्या शब्दाची चतुर्थी योजून करतात

(३) 'जन् (आ)-उत्पन्न होणें' या क्रियापदाचा उपयोग ज्यापासून उत्पत्ति होते त्या शब्दाची पंचमी योजून करतात

नवीन शब्द

(अ) चोर, धनम्, पराक्रम, ग्राम, बाण, राक्षस, वस्त्रम्, खड्ग, हरिण

(आ) गन्धः—सुवास | जालम्—जाळ | रणाङ्गणम्—युद्धाची जागा
यानम्—यानें | तण्डुलः—तांदूळ |

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांतील क्रियापदांतील मूळ धातु सांगून त्याचा पुरुष व वचन सांगा आणि योग्य तीं कर्तृपदें योजा.—

१ ——— बाणैः हरिणं विध्यथ ।
२ ——— रणाङ्गणे तिष्ठन्ति ।
३ ——— पुष्पाणि पश्यामि ।
४ ——— राक्षसेन सह युध्यथे ।
५ ——— तण्डुलान् किरति ।
६ ——— ईश्वरं प्रीणयथः ।
७ ——— वृक्षान् जलेन सिञ्चतः ।
८ ——— अपराधं क्षाम्यामः ।
९ ——— कीर्तिमार्गं परानमम् ।
१० ——— शरीरं भूषयन्ति ।

२ खालीं दिलेल्या क्रियापदांना योग्य होतील तीं कर्तृपदें योजा व दुसऱ्या समूहांतील शब्दांपैकीं योग्य तीं कर्मपदें योजा.

क्रियापदसमूहः—इच्छन्ति, पृच्छामि, यच्छतः, धमामः, जिघ्रसि, मृगयावः, मुञ्चथ, प्रीणयन्ति, शृणुथ, धूनयति.

कर्मपदसमूहः—प्रश्नम्, शङ्खम्, गन्धम्, जालम्, चोरम्, जनकम्, सुरम्, धनम्, गानम्, वक्रम्.

पाठ ५—क्रियापदें (नियमित फरक होणारीं).

---

१ गुण-प्रथमगणः—

* **ईश्वराय पूजनं रोचते**—ईश्वराला पूजा आवडते.

† **ज्ञानं मोक्षाय कल्पते**—ज्ञान मोक्षाला योग्य असतें (मोक्षाप्रत नेतें).

---

* रुच् (आवडणें) या क्रियापदाचा उपयोग ज्याला कांहीं आवडतें त्याची चतुर्थी योजून व जें आवडतें त्याची प्रथमा योजून करितात.

† कृप् (योग्य असणें, परिणाम होणें) या क्रियापदाचा उपयोग ज्याविषयीं योग्य त्या शब्दाची अथवा परिणामवाचक शब्दाची चतुर्थी विभक्ति योजून करितात.

पर्वते वृक्षाः रोहन्ति—पर्वतावर झाडें वाढतात

वातः सुगन्धं हरति—वारा सुवास नेतो.

योधः विपक्षं जयति—योद्धा शत्रूला जिंकतो

रामः पण्डितः भवति—राम विद्वान् होतो.

दानेन पुण्यं वर्धते—दानानें पुण्य वाढतें

नाविकः समुद्रं तरति—नावाडी समुद्र तरून जातो

वरील वाक्यांत रुच्, सृप्, रुह्, हृ, जि, भू, वृध्, तॄ या प्रथम गणाच्या धातूंची रूपें योजलेलीं आहेत त्यामध्यें विकरणापूर्वी कांहीं नियमित फरक झाला आहे.

रुच्–रोच्+अ+ते–रोचते। रुह्–रोह+अ+ति–रोहति।
वृध–वर्ध्+अ+ते–वर्धते। सृप्–सर्प्+अ+ते–सर्पते।
हृ–हर्+अ+ति–हरति। जि–जे (जय्*)+अ+ति–जयति।
भू–भो (भव *)+अ+ति–भवति। तॄ–तर्+अ+ति–तरति।

वरील रूपांत उपान्त्य ह्रस्व उ, ऋ, ऌ बद्दल विकरणापूर्वी ओं, अर्, अल् असा फरक झाला आहे व अन्त्य इ, ऊ, ऋ–ॠ बद्दल ए, ओ, अर् असा फरक झाला आहे ह्या फरकाला **गुण** म्हणतात.

गुण

मूळ स्वर	इ–ई	उ–ऊ	ऋ–ॠ	ऌ
फरक	ए	ओ	अर्	अल्

* धातूला विकरण जोडतांना ए, ऐ, ओ, औ यापुढें स्वर आला तर त्यांचा अनुक्रमें अय्, आय्, अव्, आव् असा फरक होतो, व त्यांतील य् आणि व् हीं व्यंजनें पुढील स्वरास मिळून पूर्णाक्षर होतें असा तऱ्हेचें रूपें होणारे कांहीं धातु—

गै–(गाय्+अ+ति–गायति)—गाणें, ग्लै–(ग्लायति)—ग्लाति

येण, त्रै-(त्रायते)—रक्षण करणे, म्लै-(म्लायति)—म्लान होणें, ह्वे-(ह्वयति)—बोलावणें.

गुण फरक होणाऱ्या प्रथम गणाच्या क्रियापदें:—

प. प.—कृष् (कर्षति)—ओढणें, क्षि-क्षे (क्षयति)—क्षयी होणें, जि-जे (जयति)—जिंकणें, तॄ (तरति)—तरून जाणें, द्रु-द्रो (द्रवति)—पाझरणें, पातळ होणें, नी-ने (नयति)—नेणें, बुध् (बोधति)—जाणणें, भू-भो (भवति)—होणें, रुह् (रोहति)—वाढणें, सृ (सरति)—हालणें, स्मृ (स्मरति)—आठवणें, हृ (हरति)—नेणें, हरण करणें

आ. प.—कृप्-कल्प् (कल्पते)—योग्य असणें, परिणाम होणे, डी-डे-डय् (डयते)—उडणें, द्युत् (द्योतते)—प्रकाशणें, चकाकणें, मुद् (मोदते)—आनंदित होणे, वृत् (वर्तते)—असणें, वागणें, वृध् (वर्धते)—वाढणें, शुभ् (शोभते)—शोभणे.

नियम.—प्रथम गणाच्या विकरणापूर्वी धातूच्या अन्त्य इ, उ, ऋ, ऌ या ह्रस्व अथवा दीर्घ स्वराचा आणि उपान्त्य इ, उ, ऋ ऌ या ह्रस्व स्वराचा गुण रूपी फरक होतो

२ गुण—दशम गण —

चोरः धनं चोरयति—चोर द्रव्य चोरतो

सुवर्णकारः सुवर्णं तोलयति—सोनार सोनें तोलतो

सैनिक. नृपस्य शासनं घोषयति—शिपाई राजाचा हुकूम मोठ्यानें सांगतो

सूत. अश्वान् चोदयति—सारथि घोडे हाकतो

वरील वाक्यांतील चुर्, तुल्, घुष्, चुद् या दशम गणाच्या क्रियापदांतहि उपान्त्य ह्रस्व स्वराचा 'अय' या विकरणापूर्वी गुणरूपी फरक झालेला आहे जसें— चुर्-चोर्+अय+ति-चोरयति ।

नियमः—दशम गणाच्या धातूंतील उपान्त्य ह्रस्व इ, उ, ऋ, ऌ या स्वराचा

गुण फरक होतो मात्र स्पृह आणि मृग हे अपवाद आहेत असें—स्पृहयति मृगयते

टीप —चतुर्थ व षष्ठ गणाच्या धातूंत गुण फरक होत नाहीं

३ वृद्धि—दशम गण.—

बालः मण्डूकं ताडयति—मुलगा बेडकाला मारतो

,, हस्तं क्षालयति जलेन —मुलगा पाण्यानं हात धुतो

अलङ्कारान् धारयति बालः शरीरे —मुलगा दागिने अंगावर घालतो.

नरः रोगेण जारयति†—मनुष्य रोगानें म्हातारा होतो

नरः दानं पुण्यं भावयति†—मनुष्य दानाला पुण्य मानतो

वरील पांच वाक्यांत तड्, क्षल्, धृ, जॄ, भू हीं दशम गणाचीं क्रियापदें योजलेली आहेत त्यांतील उपान्त्य 'अ' चा अंग पूर्वी 'आ' झाला आहे, व अन्त्य 'ऋ, ॠ, ऊ' यांचा 'आर्, आर्, औ (आव्)' असा फरक झाला आहे या फरकाला वृद्धि म्हणतात

'वृद्धि'

मूळ स्वर	अ	इ–ई	उ–ऊ	ऋ–ॠ	ऌ
फरक	आ	ऐ	औ	आर्	आल्

नियम —दशम गणाच्या धातूंच्या अन्त्य इ, उ, ऋ व ऌ या ह्रस्व किंवा दीर्घ स्वराचा व उपान्त्य 'अ' या स्वराचा विकरणापूर्वी वृद्धिरूपी फरक होतो अपवाद—कथ् (कथयति), गण्, रच्, प्रथ्, चि (चपयति–चययति)

* संस्कृतांत येथें सांप्या वाक्यांतील शब्दांची रचना सामान्यतः अशीच केली जाते संस्कृत-वाक्यरचना पाठ ४ पहा

† हीं क्रियापदें फारशीं उपयोगांत येत नाहींत नियम समजण्याकरितां दिलीं आहेत

४ दशम गणाच्या धातूंच्या रूपांसारखीं मूळ धातूंपासून तयार होणारीं कांहीं क्रियापदें.

पुत्रः जनकं कोपयति—मुलगा बापाला राग आणतो.

शिक्षकः छात्रान् शिक्षयति—शिक्षक विद्यार्थ्यांना शिकवितो

आलस्यं दारिद्र्यं वर्धयति—आळस गरिबी वाढवितो.

वरील वाक्यांत **कुप्** पासून **कोपय**, **शिक्ष्** पासून **शिक्षय**, **वृध्** पासून **वर्धय** अशा मूळ धातूंना दशम गणाप्रमाणें 'अय' जोडून व 'अय' पूर्वी सामान्यतः दशम गणासारखेच फरक करून क्रियापदें तयार केलेली आहेत यांचा अर्थ मूळ धातूनें दर्शविलेली क्रिया करविणें असा होतो यांना **प्रयोजक** क्रियापदें म्हणतात.

सकर्मक त हेनें उपयोगात येणारीं आणखी काहीं प्रयोजक क्रियापदें —

ऋ–अर्पय (अर्पण करणें), **क्षुभ्–क्षोभय** (प्रक्षुब्ध करणें), **तुष्–तोषय** (सन्तुष्ट करणें), **दृश्–दर्शय** (दाखविणें), **नश्–नाशय** (नाश करणें), **मृ–मारय** (मारणें), **स्था–स्थापय** (ठेवणें)

नवीन शब्द

(अ) इन्द्र, उपदेश, गन्धर्व, तत्त्वम्, दानम्, बिम्बम्, मार्ग, मोक्ष, रोग, वज्रम्, वानर, विजय, वेग, सङ्गम्।

(आ) **अलङ्कारः**—दागिना, **आलस्यम्**—आळस, **कृष्णपक्षः**—महिन्याचा दुसरा पंधरवडा, **दण्डः**—काठी, **दारिद्र्यम्**—गरिबी, **नाविकः**—नावाडी, **न्यायः**—न्यायतत्त्व, **पूजनम्**—पूजा, **मण्डूकः**—बेडूक, **विनोदः**—करमणूक, **विपक्षः**—शत्रु, **सुगन्धः**—चांगला वास, **सुवर्णकारः**—सोनार, **शासनम्**—आज्ञा, हुकूम

प्रश्न

१ गुण व वृद्धि म्हणजे काय हें सोदाहरण सांगा प्रथम गणातील धातूंना गुण-फरक केव्हा होतो ? दशम गणाच्या धातूंमध्यें कोणते फरक होतात ?

२ कंसातील शब्दाचा योग्य ती रूपे योजून वाक्यें पुरीं करा —

१ (वानर) फलानि (खद्)।
२ नरा (शरार) वस्त्राणि (धृ)।
३ अह (काल) पादौ (क्षल)।
४ यूय सङ्कटात् (मित्र) (त्रै)।
५ वय (नृप) विनय (वृष)।
६ चन्द्रस्य (प्रकाश) वृक्षा (धुन्)
७ नृप (सैनिक) रणाङ्गण (नी)
८ त्व (अलङ्कार) (शुभ)।
९ स्वर्गे गन्धर्वा (इन्द्र) विनोदाय (गै)।
१० रामा (आकाश) वेगेन (डी)।

३ पुढील रूपें काय आहेत ते सांगून त्यांचा दिलेल्या वाक्यात उपयोग करा —स्मराम, कथत वर्धेत, कल्पस, क्षयति, बोधय, नयन्ति द्रवनि ताडयाव, चोरयति।

१ अश्वी रथ मार्गेण ——।
२ स्तेन धनिकस्य धन ——।
३ कृष्णपक्षे चन्द्रस्य बिम्ब ——।
४ वय —— जनकस्य उपदेशम्।
५ उद्यमेन नरस्य धन ——।
६ त्व लोकस्य कल्याणाय ——।
७ यूय न्यायस्य तत्त्वानि ——।
८ कृपावन्त करायदान् क्षेत्राणि ——।
९ सज्जनस्य हृदय दु खेन ——।
१० आवाम् —— दण्डेन चोरम्।

पाठ ६—आकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी नामे.

१ वापीषु (विहिरींत) जलं वर्तते। जलस्य पानेन तृष्णा (तहान) शाम्यति। पाठशालाया (शाळेंतून) कुमारा कुमार्य (मुली) च गृह गच्छन्ति। भक्ता पुष्पाणा मालाभि. (माळांनी) ईश्वर पूजयन्ति। ईश्वर पूजया (पूजेनें) तुष्यति। राज्ञ्या (राणीचा) सेवा कुर्वन्ति दास्य (दासी)। गङ्गा ब्रह्मपुत्रा यमुना गोदावरी नर्मदा कृष्णा च (आणि) नद्य' (नद्या) भारतवर्षे विद्यन्ते। कन्याभ्य (मुलींना) यच्छति अलङ्कारान् जनक। ज्योत्स्नायां (चन्द्रप्रकाशात) जना उद्याने रमन्ते। हे सरस्वति देवि अहं त्वा नमामि।

वरील वाक्यांत आकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी नामांची निरनिराळ्या विभक्तींचीं रूपें आलेलीं आहेत. तीं पुढें दिलेल्या **माला** व **नदी** शब्दांच्या रूपांप्रमाणें होतात.

२ आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः मालाशब्दः। ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः नदीशब्दः।

माला	माले	मालाः	प्र.	नदी	नद्यौ	नद्यः
मालाम्	,,	,,	द्वि.	नदीम्	,,	नदीः
मालया	मालाभ्याम्	मालाभिः	तृ.	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
मालायै	,,	मालाभ्यः	च.	नद्यै	,,	नदीभ्यः
मालायाः	,,	,,	पं.	नद्याः	,,	,,
,,	मालयोः	मालानाम्	ष.	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
मालायाम्	,,	मालासु *	स.	नद्याम्	,,	नदीषु *
हे माले	हे माले	हे मालाः	सं.	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः

* सप्तमी बहुवचनांत आकारान्त शब्दाच्या रूपांत 'सु' हा प्रत्यय आहे व ईकारान्त शब्दाच्या रूपांत तो 'षु' झाला आहे.

नियम —'स्' च्या पूर्वी अ-आ सोडून स्वर, कवर्ग आणि एवर्ग यांचीं व्यञ्जनें, किंवा र् हे वर्ण आल्यास 'स्' चा बहुधा 'ष्' होतो.

आकारान्त व ईकारान्त स्त्री नामांची रूपें 'माला व नदी' या शब्दांप्रमाणें करावीं. परंतु षष्ठी-बहुवचनांत 'न्' चा 'ण' होतो की काय हें पाहिलें पाहिजे.

आकारान्त नामें (स्त्रीलिंगी)

(अ) आज्ञा, इच्छा, कृपा, क्रिया, क्षमा, दया, दशा, पूजा, भाषा, विद्या, सेवा

(आ) कथा-गोष्ट | नासिका-नाक | प्रमदा-तरुण स्त्री
क्रीडा-खेळ | निशा क्षपा-रात्र | भार्या-बायको
क्षुधा-भूक | नौका-होडी | माला-माळ
जिह्वा रसना-जीभ | पाठशाला-शाळा | लता-वेल
तृष्णा-तहान | बाला कन्या-मुलगी | ललना-स्त्री

वसुधा वसुन्धरा-पृथ्वी

ईकारान्त नामें (स्त्रीलिंगी)

(अ) दासी नदी पृथ्वी

(आ) कुमारी-मुलगी | भगिनी-बहीण | राज्ञी-राणी
कौमुदी-चन्द्रप्रकाश | मही उर्वी पृथ्वी | वापी विहीर
जननी आई | रजनी-विभावरी } -रात
| शर्वरी |

टीप — लक्ष्मी तरी (होडी) तन्त्री (तंतुवाद्य) ह्या ईकारान्त असल्या तरी प्रथमा एकवचनी रूपें लक्ष्मीः तरीः तन्त्रीः अशीं होतात

नवीन शब्द

(आ) अतिशय -अतिरेक | खलु (अ)-खरोखर | भारतवर्षम् हिंदुस्थान देश
अध्यापक -शिक्षक | दूत दूत निरोप नेणारा | भृत्य -नोकर
आपण पम् बाजार | निशाचर -राक्षस | रस गाणें चव
उद्भव -उत्पत्ति | पानम् पिणें | सूच् (१० उ प) -सुचविणें
ऊह् (१प प ऊहति) तर्क करणें | पारितोषिकम् बक्षीस |

सन्धिनियम

संस्कृतमध्ये वाक्यांतील शब्द विवक्षित नियमाप्रमाणें जोडून लिहिण्याची पद्धति आहे दोन किंवा अधिक शब्दांचा समूह अथवा समास करताना सुद्धा ते शब्द एकमेकांना जोडून लिहिले पाहिजेत अशा पद्धतीला सन्धि करून लिहिणें असे म्हणतात तसेच धातूला उपसर्ग जोडताना संधि करावा लागतो सन्धीचे पुढील प्रकार होतात

१ स्वर + स्वर २ विसर्ग + स्वर ३ विसर्ग + व्यंजन ४ व्यंजन + स्वर, ५ व्यंजन + व्यंजन

(१) दूत नगरं आगमन करोति—नेपनागमन अ + आ – आ

*भाषया आनन्दं सूचयति नृपः—भाषयानन्दं ... आ+आ–आ
क्रोधेन अनलं क्षिपति गृहे—क्रोधेनानलं ... अ+अ–आ

(आ) राज्ञी ईक्षते उद्यानम्—राज्ञीक्षते ... ई+ई–ई
पृथ्वीं रक्षति ईश्वरः—रक्षतीश्वरः ... इ+ई–ई
दासी इच्छति पारितोषिकम्—दासीच्छति ... ई+इ–ई

(इ) अश्रु उद्भवति नेत्रे—अश्रूद्भवति ... उ+उ–ऊ
† न्यायाधीशः खलु ऊहते अपराधम्—खलूहते ... उ+ऊ–ऊ
शरयू+उद्भवः—(सामासिक शब्द)—शरयूद्भवः ऊ+उ–ऊ

(ई) पितृ+ऋणम्—(„ „)—पितॄणम्... ऋ+ऋ–ॠ
‡ मित्रं सुमार्गेण गन्तृ ऋच्छति सुखम्—गन्तॄच्छति ऋ+ऋ–ॠ

१ नियमः—अ–आ, इ–ई, उ–ऊ, ऋ–ॠ हे सजातीय स्वर एकमेकांपुढें आले असतां त्या दोहोंबद्दल दीर्घ स्वर येतो.

प्रश्न

१ कंसांत दिलेल्या शब्दांची योग्य तीं रूपें योजाः—

१ भक्ताः देवं (माला) पूजयन्ति ।
२ नरः (नासिका) गन्धं जिघ्रति ।
३ (निशा) तारकाः द्योतन्ते ।
४ वयं (रजनी) (निद्रा) सुखं लभामहे ।
५ मालाकारः (लता) जलं सिञ्चति ।
६ अध्यापकः (पाठशाला) कुमारान् (कुमारी) च शिक्षयति ।
७ (विद्या) अज्ञानस्य नाशः जायते ।
८ त्वं सागरं (नौका) तरसि ।
९ यूयं (चंद्रमुखी) उद्याने रमध्वे ।
१० (जिह्वा) नरः रसं जानाति ।

---

* प्रथम पदाच्या अन्त्य 'अ' मध्ये ज्या वेळीं पुढील पदाचा आद्य 'आ' मिळतो त्या वेळीं पुढील 'आ' बद्दल दोन अवग्रहचिन्हें लिहिण्याचा प्रघात आहे. जसें भाषयाऽऽनन्दं... त्याचप्रमाणें पुढील शब्दाचा आद्य स्वर 'अ' असेल तर त्या 'अ' बद्दल एक अवग्रह कांहीं ठिकाणीं लिहिलेला आढळतो.

† न्यायाधीश खरोखर अपराधाचा तर्क करितो.

‡ चांगल्या मार्गानें जाणारा मित्र सुखाप्रत जातो (सुख मिळवितो).

२ पुढील रूपें कोणतीं आहेत हें सांगून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा —
वाप्या, गोदावर्या, लक्ष्मणानाम्, शर्वर्याम्, सेवया, कथाभि, निशाया, आज्ञया, कृपया, तृष्णाया

१ ——— तारे देवालया सन्ति।
२ अलङ्कारै ——— शरीराणि शोभन्ते।
३ भृत्यस्य ——— धनिक तुष्यति।
४ नरा ——— जल लभन्ते।
५ ——— निशाचरा चरन्ति।
६ ——— अतिशय दु खाय कल्पते।
७ पान्था ——— काल नयन्ति।
८ ईश्वरस्य ——— सङ्कटानि नश्यन्ति।
९ ——— देवता सरस्वती।
१० नृपस्य ——— सेना रणाङ्गण गच्छति।

३ सन्धि करा —

नृपस्य आज्ञा। पश्यति ईश्वर। शोभते खलु उद्यानम्। कमलानि ईक्षते। लभते पूजया आनन्दम्।

पाठ ७—उपसर्ग.

१ नर गृह **गच्छति** (जातो)।
बाला शालागृहात् गृहम् **आगच्छन्ति** (येतात)।
छात्र अध्ययनेन ज्ञानम् **अधिगच्छति** (मिळवितो)।
बाल जनकम् **अनुगच्छति** (मागून जातो)।
मालाकार उद्यानात् **निर्गच्छति** (बाहेर जातो)।
शिष्य आचार्यम् **उपगच्छति** (जवळ जातो)।
राजपुरुषा नृप **प्रत्युद्गच्छन्ति** (सामोरे जातात)।
यमुना गङ्गया **सङ्गच्छते** (मिळते)।

वरील वाक्यांत गम् (गच्छ्) या प्रथमगणाच्या परस्मैपदी धातूचा उपयोग केलेला आहे, परंतु त्याच्यापूर्वी वर्ण अथवा वर्णसमूह जोडलेले आहेत त्यांना **उपसर्ग** म्हणतात

उपसर्गामुळ 'गम्' धातूच्या अर्थात फरक झालेला दिसून येतो

उपसर्गामुळें धातूचा अर्थ बदलतो अथवा ज्यास्त परिणामकारक होतो. कधीं कधीं अर्थात बदलहि होत नाही शेवटच्या वाक्यामध्यें केवळ अर्थच बदलला नसून पद्धति बदलले आहे

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

वरील कवितेचा अर्थ —धातूचा अर्थ उपसर्गामुळें जोरानें दुसरीकडे नेला जातो (बदलला जातो) जसें——हृ—हरति-नेणें, प्रहृ—प्रहार करणें, आहृ—आणणें, खाणें, संहृ—संहार किंवा नाश करणें, विहृ—विहार करणें, खेळणें, परिहृ—टाळणें

२ कांहीं मुख्य उपसर्ग व त्याचे अर्थ दिले आहेत उपसर्ग धातूच्या पूर्वी जोडताना योग्य तो संधि केला पाहिजे

अति—पलीकडे-अतिगच्छति (पलीकडे जातो)
अधि—वर, वरती-अधिरोहति (वर चढतो)
अनु—पाठीमागून-अनुगच्छति (पाठीमागून जातो)
अप—दूर-अपहरति (दूर नेतो)
अभि—कडे-अभिधावति (कडे धावतो)
अव—खालीं-अवतरति (उतरतो)
उद्—वर-उद्गच्छति (वर जातो)
उप—जवळ-उपगच्छति (जवळ जातो)
नि—खालीं-निपतति (पडतो)
निस्-र्—बाहेर-निर्गच्छति (बाहेर जातो)
निःसरति (बाहेर पडतो)
परा—माग-परावर्तते (मागें वळतो)
परि—सभोंवती-परिभ्रमति (वाटोळा फिरतो)
प्र—पुढें-प्रगच्छति (पुढें जातो)

प्रति—विरुद्ध—प्रतियच्छति (फेड करतो)
वि— —विस्मरति (विसरतो)
सम्—एकत्र—सङ्गच्छते (मिळतो, भेटतो)

टीप —विशेष माहितीसाठी सं० वाक्यरचना पाठ १३ पहा

काही उपसर्गसहित क्रियापदें

अय् (परा [ला]-पलायते) पळून जाणें
ईक्ष् (अप-अपेक्षते)-अपेक्षा करणें
ऋध् (सम् समृध्यति)-भरभराट होणें
कॄ (वि-विकिरति) पसरणें
जि (परा-वि-पराजयते, विजयते)-पराजय करणें जिंकणें
तॄ (वि-वितरति)-देणें, स्वाधीन करणें
दिश् (आ आदिशति) हुकुम करणें
नम् (अव-अवनमति)-वाकणें
पद् (उद्-उत्पद्यते)-उत्पन्न होणें
प्रच्छ् (आ-आपृच्छते) निरोप घेणें

भाष् (प्रति-प्रतिभाषते)-उत्तर देणें
भू (अनु-अनुभवति)-अनुभव घेणें
मन् (अनु-अनुमन्यते)-संमति देणें
मस्ज् (नि-निमज्जति)-बुडणें
यम् (नि-नियच्छति)-ताब्यात ठेवणें
रम् (वि-विरमति)-थांबणें
रुह् (आ-आरोहति)-चढणें
विश् (उप-उपविशति) बसणें
वृत् (नि-निवर्तते)-परत फिरणें
स्था (प्र-प्रतिष्ठते)-निघणें
स्था (उद्-उत्तिष्ठति) उभें राहणें
शंस् (प्र-प्रशंसति)-स्तुति करणें

टीप —वरील उपसर्गांमुळे धातूंच्या [illegible] व्याकरणशास्त्राचे नेहमीं [illegible] आहे सम्+गम्, वि-परा+जि, प्र+स्था, आ+प्रच्छ् हे धातु उपसर्गामुळें आत्मनेपदी झाले आहेत वि+रम् हा परस्मैपदी झाला आहे

नवीन शब्द

(अ) आरम्भ, आज्ञा, उपदेश, उपभोग, न्याय, आश्रम्, किरण, दुःखम्, नाटकम्, प्रयत्न, भस्म, राजधानी, मगर, गरुड, मुखम्, सूत्रधार, सभा

(आ) उद् + धृ (१ प. प.)-उचलणें	कलङ्कः-डाग	पान्थः-पथिकः-वाटसरू
	क्रोधः-राग	
ऊर्ध्वम् (अ.)-वर	गजः-हत्ती	विवादः-भांडण
ऋणम्-कर्ज	दरिद्रः-गरीब मनुष्य	हर्षः-आनंद
पच् (१ उ. प.)-पचणें	निर्+दा(निर्यच्छति)-फेडणें	
ऐरावतः-इन्द्राचा हत्ती		

सन्धिनियम

नयनेन ईक्षते नरः—नयनेनेक्षते .... अ + ई-ए

पूजया ईश्वरः तुष्यति—पूजयेश्वरः .... आ + ई-ए

आनन्देन ऊर्ध्वं पश्यति नरः—आनन्देनोर्ध्वं ...... अ + ऊ-ओ

हस्तेन उद्धरति पुस्तकं बालः—हस्तेनोद्धरति .... अ + उ-ओ

*मार्गेण ऋच्छति पान्थः—मार्गेणर्च्छति .... अ + ऋ-अर्

*गंगया ऋणं निर्यच्छति दरिद्रः—गंगयर्णं ...... आ+ऋ-अर्

ज्या वेळीं सन्धि केला जात नाहीं त्या वेळा मागील स्वर दीर्घ असल्यास ह्रस्व करावा

प्रश्न

१ अनु, उप परि उद्, व सम् या उपसर्गांना युक्त असा तीन तीन क्रियापदांची अथासह वर्तमानकाळा तृ० पु० एकवचना रूपें लिहा —

२ उपसर्गांचा उपयाग काय आहे ? उपसर्गांमुळें धातूमध्यें काय काय फरक होतात हें सोदाहरण सांगा

३ पुढील वाक्यात दिलेल्या धातूंचीं योग्य रूपें योजा —

१ सैनिका भयेन रणात् (परा + अय्)।
२ छात्र परीक्षाया पारितोषिकम् (अप + ईप्)।
३ सत्यम् एव (वि + जि)।
४ लाभात् क्रोध (उत् + पद्)।
५ त्व मित्र हर्षेण (प्रति + माप्)।
६ नर समारे सुख दु ख च (अनु+भू)।
७ सूत्रधार नाटकस्य आरम्भे पुष्पाणि (वि + कॄ)।
८ वृक्षा फलाना भारेण (अव + नम्)।
९ चन्द्रस्य बल्द किरणाना समूहे (नि + मस्ज्)।
१० वयम् अश्वान् युद्धाय (आ + रुह्)।

४ पुढील उपसर्गसहित धातूंच्या रूपांचा वाक्यांत उपयोग करा —

(अ) आपृच्छते । आदिशथ । समृध्यन्ति । निवर्ते । प्रशंसन्ति ।

(आ) पुढील वाक्यांतील धातूंना योग्य ते उपसर्ग लावून रूपें तयार करा —

१ राजपुरुष चोर दण्डन (हृ) ——— ।
२ त्व क्रोध न (यम्) ——— ।
३ दूत राजधानीं (स्था) ——— ।
४ वय विवाद (मन्) ——— ।
५ बाला सायङ्काल ग्रामगृहान् (इ) ———

५ संधि करून लिहा —

कमलानि ईक्षते बाल । सुखस्य उपभोगं लभते नर । विनयस्य आश्रया ऋधि सेवते नृप. । चित्तेन ईश्वर चिन्तयति भक्त ।

६ संधि सोडवून लिहा —

पुत्रस्यापराधं क्षाम्यति जनक । ईश्वरस्येच्छयैतानि (हीं) दुःखानि नश्यन्ति । स्वस्यार्थं कार्यं करोति शिष्य । मित्रस्योपदेशं शृणोति राम । आनन्दस्यातिशयेनाश्रूद्गच्छति नेत्रे ।

पाठ ८—अव्ययें.

(अ) बालः शनैः शनैः (हळू हळू) चलति । अद्य (आज) अहं मित्रं पश्यामि । अत्र (येथें) क्रीडन्ति बालाः । बालः उच्चैः (मोठ्यानें) क्रन्दति ।

क्रियाविशेषणें शक्य तितकीं क्रियापदांजवळ योजतात आणि कालवाचक व स्थलवाचक क्रियाविशेषणें वाक्यारंभीं किंवा क्रियापदांमागून योजतात. अव्ययांचें स्वरूप कधीं बदलत नाहीं

(१) स्थलवाचक ——अत्र—येथें, तत्र—तेथें, इह—येथें-या जगांत, अमुत्र—परलोकांत.

(२) कालवाचक ——अद्य—आज, श्वः—उद्यां, ह्यः—काल, इदानीम्—हल्लीं, तदानीम्—त्यावेळीं-त्या वेळीं, पुरा—प्राचीन काळीं, अन्येद्युः-अपरेद्युः—दुसऱ्या दिवशीं, अधुना—आतां, प्रातर्—सकाळीं, सायम्—संध्याकाळीं, दिवा—दिवसा, नक्तम्—रात्रीं, प्रतिदिनम्—दररोज, अतीव-भृशम्—पुष्कळ, सम्यक्—चांगल्या रीतीनें, सकृत्—एकदा, शनैः—हळू, एवम्-इत्थम्—अशा प्रकारें, ननु-नाम-किल—खरोखर (हीं

वाक्यारंभीं येत नाहींत), अपि—सुद्धां (ज्या शब्दाशीं संबंध असेल त्या शब्दानंतर योजतात)

(३) **चिरम्**—पुष्कळ वेळपर्यंत, **नित्यम्**—नेहमीं, **नियतम्**—बरोबर, **द्रुतम्-शीघ्रम्**—जलदीनें, **मन्दम्**—हळू, **शाश्वतम्**—चिरकाल पर्यंत ही क्रियाविशेषणें मूळ विशेषणाचें द्वितीयेचें एकवचनी रूप घेऊन तयार केलेलीं आहेत

(४) **सविनयम्**—विनयानें, **सहर्षम्**-सानन्दम्—आनंदानें, **सत्वरम्**—जलदीनें ही अव्ययें मूळचे समास असून त्यांचीं द्वितीया-एकवचनी रूपें क्रियाविशेषण अव्ययाप्रमाणें योजलेलीं आहेत.

(५) **अर्जुनः इव शूरः, मुखं चन्द्रः इव**,—इव-प्रमाणें हे तुलनात्मक अव्यय ज्याच्याशीं तुलना करावयाची त्या शब्दानंतर योजतात, व ज्याच्याशीं तुलना व ज्याची तुलना करावयाची ते दोन्हीं शब्द समान विभक्तींत योजतात

(६) **दशरथस्य नाम नृपस्य रामः नाम पुत्रः**—**नाम**-नांवाचा हे अव्यय नामवाचक शब्द व ज्याचें नांव तो शब्द अशा दोन्ही शब्दांमध्यें योजतात आणि मागील व पुढील अशा दोन्ही शब्दांची एकच विभक्ति असते

टीप—वरील अव्ययांचा उपयोग शिकवितांना शिक्षकांनीं तीं वाक्यांत योजून शिकवावीं त्याचप्रमाणें आ, इ, ई, उ या विभागांतील अव्ययांचाहि वारंवार उपयोग करून शिकवावीं उदाहरणादाखल प्रत्येक विभागांत थोडथोडीं उदाहरणें दिलेलीं आहेत

(आ) **कुत्र—क्व त्वं वससि। कदा अहं जननीं पश्यामि।** या वाक्यांत 'कुत्र-क्व म्हणजे कोठें' आणि 'कदा-केव्हां' हीं प्रश्नार्थक क्रियाविशेषण योजलेलीं आहेत हीं आरंभीं अथवा वाक्यांत कोठेंहि योजतां येतात इतर प्रश्नार्थक अव्ययें —**कथम्**—कशा रीतीनें, **किम्-किमर्थम्**—कशाकरितां, का.

टीप—साध्या प्रश्नाच्या आरंभीं 'अपि' योजतात किंवा 'किम्' हें शेवटीं कोठेंहि योजतात. जसें—अपि त्वं गच्छसि। किंवा, त्वं गच्छसि किम्।

(६) अहो मधुरं दर्शनं बालकृष्णस्य । अहह सङ्कटे पतितं मित्रम् । या वाक्यांतील **अहो** हें आनंददर्शक उद्गारबोधक अव्यय आहे, व **अहह** हें शोकदर्शक उद्गारबोधक अव्यय आहे. हीं वाक्याच्या आरंभीं येतात.

अहो, अरे, रे, भोः, हे, हीं संबोधनार्थी अव्ययें आहेत. अयि हें संबोधनार्थी अव्यय ज्यास्त प्रेमळपणा दाखवितें. जसें—अयि वत्स ।

अहह, अहो, बत आणि हन्त हीं उद्गारबोधक अव्ययें वाक्याच्या अर्थानुसार आनंद, शोक किंवा आश्चर्य दर्शवितात.

(७) १ रामः च हरिः च क्रीडतः । रामः हरिः च क्रीडतः ।
च–आणि

२ रामः वा हरिः वा गच्छति । रामः हरिः वा गच्छति ।
वा–अथवा

३ बालः चतुरः अस्ति किन्तु उद्यमं न करोति । किन्तु–परंतु
बालः चतुरः अस्ति उद्यमं तु न करोति । तु–परंतु

४ अहं गृहं गच्छामि यतः मित्रं माम् आह्वयति । यतः–कारण
अहं गृहं गच्छामि मित्रं हि माम् आह्वयति । हि–कारण
मित्रं माम् आह्वयति अतः अहं गृहं गच्छामि । अतः–म्हणून

५ अहं पाठशालां गच्छामि इति बालः जननीं कथयति ।
इति–असें

वरील वाक्यांतून उभयान्वयी अव्ययें योजलेलीं आहेत.

१, २ 'च, वा' हीं अव्ययें प्रत्येक जोडलेल्या शब्दानंतर अथवा वाक्यानंतर योजून शिवाय शेवटींहि योजतात, किंवा फक्त एकदां शेवटीं योजतात.

३ 'किन्तु, परम्' हीं उभयान्वयी अव्ययें विरोधदर्शक वाक्याच्या आरंभीं योजतात व 'तु' हें विरोधदर्शक वाक्यांत पहिल्या शब्दानंतर योजतात.

४ 'यतः' हें अव्यय कारणदर्शक वाक्याच्या आरंभीं योजतात व '[illegible]'

हे पहिल्या शब्दानंतर योजतात. '**अतः**' हे कारणदर्शक वाक्यानंतर कार्यदर्शक वाक्याच्या आरंभी योजतात

५ '**इति**' हें प्रत्यक्ष बोललेल्या किंवा विचारात आणलेल्या शब्दानंतर अथवा वाक्यानंतर योजतात

काहीं अधिक उभयान्वयी अव्ययें —

यदा–तदा (जेव्हा–तेव्हा), **यदि–तर्हि** (जर–तर), **यद्यपि–तथापि** (जरी–तरीसुद्धा), **यथा–तथा** (जसें-तसें), **यावत्–तावत्** (जोपर्यंत-तोपर्यंत) हीं एकमेकावर अवलंबून असणाऱ्या वाक्याच्या आरंभा योजतात. अवलंबून असणाऱ्या वाक्याच्या (गौण) आरंभीं **यदा, यदि, यद्यपि, यथा, यावत्** हीं योजतात आणि ज्याच्यावर अवलंबून असतात त्या वाक्याच्या (मुख्य) आरंभीं **तदा, तर्हि, तथापि, तथा, तावत्** हीं योजतात.

(उ) **वृक्षस्य समीपे** (जवळ) **तिष्ठति गोपालः ।**

नद्याः उपरि (वर) **नौकाः तरन्ति ।**

वृक्षं परितः (सभोंवतीं) **लताः रोहन्ति ।**

वरील वाक्यात **समीपे, उपरि, परितः** हीं नामाच्या विशिष्ट विभक्तीबरोबर येणारीं **अव्ययें** (शब्दयोगी) योजलेलीं आहेत.

काहीं महत्त्वाचीं शब्दयोगी अव्ययें —

धिक् (धिक्कार असो), **सर्वतः** (सर्व बाजूंनी), **उभयतः** (दोन्ही बाजूंनी), **अभितः–परितः** (सभोंवती), **प्रति** (कडे), **उद्दिश्य** (उद्देशून), हीं अव्ययें द्वितीयान्त नामाबरोबर योजतात.

सह–सार्धम् (बरोबर), **अलम्** (पुरे), हीं तृतीयान्त नामाबरोबर योजतात.

नमः (नमस्कार असो), **स्वस्ति** (शुभ अथवा कुशल असो), हीं चतुर्थ्यन्त नामाबरोबर योजतात.

आरभ्य–प्रभृति (पासून), **ऊर्ध्वम्–अनन्तरम्** (नंतर), **बहिस्** (बाहेर), हीं पञ्चम्यन्त नामाबरोबर योजतात.

उपरि (वर), **अधः** (खाली), **कृते** (करिता), **समीपं-पे** (जवळ), **पश्चात्** (नंतर), **दूरम्** (दूर), हीं षष्ठ्यन्त नामाबरोबर योजतात.

विना (शिवाय) हें द्वितीयान्त, तृतीयान्त किंवा पंचम्यन्त नामाबरोबर योजतात.

नवीन शब्द

(अ) भूकम्प , विमानम् ।

(आ) अङ्कुरः—कोंब, असत्यम्—खोटं, खलः—दुष्ट मनुष्य, बीजम्—बी ।

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत रिकाम्या जागी योग्य तीं अव्ययें योजा —

१ गजः ——— चलति ——— अश्व ——— चलति । २ वृक्षाणाम् ——— फलानि पतन्ति । ३ कुमार ——— वसिष्ठाद् अध्ययनं करोति ———। ४ ——— भूकम्पेन मनुष्या अम्रियन्त। ५ ——— विमानानि देशात् देश संचरन्ति । ६ ——— बीज ——— अङ्कुर । ७ ——— त्वा यद् त्वम् असत्य भाषसे । ८ जनकेन ——— पुत्रा गच्छन्ति । ९ ——— भारतवर्षे पण्डिता काव्यानि रचयन्ति । १० ——— सज्जना खलेषु—उपकार कुर्वन्ति ।

२ पुढील शब्दयोगी अव्ययें योग्य त्या विभक्त्यन्त नामाबरोबर योजा —
उपरि, नम , अलम् , अन्तरेण, बहिस् .

३ पुढील अव्ययांच्या क्रियाविशेषक अव्ययें योजून वाक्यें तयार करा —
दिवा, समीपम् , उच्चै , सत्वरम् , अत्र, इदानीम् .

पाठ ९–सर्वनामें.

१ (अ) रामः वदति—अहं पाठशालां गच्छामि। अस्मान् (आम्हांला) अध्यापकः न ताडयति। अस्मासु * (आमच्यावर) आचार्याः स्निह्यन्ति। अस्माकं (आमचें) हितम् एव ते उपदिशन्ति।

(आ) अध्यापकः शिष्यान् वदति—यूयं मम अतीव प्रियाः। युष्माभिः (तुमच्याकडून) अध्ययनं सम्यक् कृतम्। अतः अहं युष्मभ्यं (तुम्हांला) पारितोषिकाणि प्रयच्छामि।

वरील 'अ' मध्यें 'अस्मद्' या प्रथमपुरुषी सर्वनामाचीं रूपें योजलेलीं आहेत व 'आ' मध्यें 'युष्मद्' या द्वितीयपुरुषी सर्वनामाचीं योजलेलीं आहेत. यांचीं सर्व लिंगाचीं रूपें एकाच तऱ्हेचीं होतात, कारण बोलणारा पुरुष असो वा बोलणारी स्त्री असो, तो अथवा ती कोणाशीहि बोलतांना स्वतःबद्दल 'मी' व तुमच्याबद्दल 'तूं' असाच प्रयोग करणार.

अस्मद्				युष्मद्		
अहम्	आवाम्	वयम्	प्र.	त्वम्	युवाम्	यूयम्
मां–मा	,,–नौ	अस्मान्–नः	द्वि.	त्वा–त्वा	युवाम्–वाम्	युष्मान्–वः
मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	तृ.	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
मह्यं–मे	,, –नौ	अस्मभ्यं–नः	च.	तुभ्यं–ते	,,–वाम्	युष्मभ्यं–वः
मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	पं.	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
मम–मे	आवयोः–नौ	अस्माकं–नः	ष.	तव–ते	युवयोः–वाम्	युष्माकं–वः
मयि	आवयोः	अस्मासु	स.	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

टीप—सर्वनामांचीं संबोधनाचीं रूपें होत नाहींत.

अस्मद् व युष्मद् यांचीं द्वि., च., ष. या विभक्तींचीं वैकल्पिक रूपें वाक्याच्या आरंभीं, कवितेच्या चरणाच्या आरंभीं, संबोधनाच्या रूपानंतर आणि च, वा, एव, ह या अव्ययांशीं संबंध असतांना उपयोगांत येत नाहींत. सं० वाक्यरचना पाठ १५ नियम २ पहा.

---

* स्निह् (४ प० प०)–प्रेम करणें—या धातूचा उपयोग ज्याच्यावर प्रेम करावयाचें त्याची सप्तमी विभक्ति योजून करतात.

वयं त्वं रामः च गच्छामः । यूयं ते बालाः च गच्छथ ।
त्वं रामः वयं वा क्रीडामः । वयं त्वं वा क्रीडसि ।
यूयं बालाः वा क्रीडन्ति ।

भिन्नपुरुषी कर्तृपदें 'च' नें जोडलेलीं असल्यास, कर्तृपदामध्यें प्रथमपुरुषी कर्तृपद असल्यास क्रियापदाचा प्रथम पुरुष, प्रथमपुरुषी कर्तृपदाचे अभावीं क्रियापदाचा द्वितीय पुरुष व इतर वेळीं तृतीय पुरुष असतो व वचन सर्व कर्तृपदांनें मिळून अर्थानुरूप असतें

भिन्नपुरुषी कर्तृपदें 'वा' नें जोडलेलीं असल्यास क्रियापदाचा पुरुष व वचन जवळील कर्तृपदाप्रमाणें असतात

२ **तद्**

गोपालः उपवनं गच्छति । तत्र तस्य (त्याचे) वयस्याः अपि वर्तन्ते । तान् (त्यांना) मालाकारः पश्यति । किन्तु सः तस्मै एव (त्यालाच) पुष्पाणि यच्छति । तेषां (त्यांचा) गन्धः मधुरः । अतः सः (मालाकार) तस्मात् (त्याच्यापासून) धनं लभते । तस्मिन् स्थले (त्या जागीं) वापी वर्तते । तस्याः (तिचें) निर्मलं जलं सः पिबति । तस्याम् (तींत) मत्स्याः दर्दुराः च इतस्ततः प्लवन्ते ।

वराल वाक्यसमूहात 'तद्' या सर्वनामाचा दोन्ही तऱ्हांनी उपयोग केलेला आहे (१) तृतीयपुरुषवाचक सर्वनाम, (२) तो–ती–तें या अर्थी दर्शक सर्वनाम या सर्वनामाचीं रूपें तीन्ही लिंगामध्यें निरनिराळीं होतात, कारण तो वृक्ष–सः वृक्षः, ती वेल–सा लता, तें फूल–तद् पुष्पम्.

पुंलिंगी	—	तद्	—	स्त्रीलिंगी		
स	तौ	ते	प्र	सा	ते	ता
तम्	„	तान्	द्वि	ताम्	„	ता
तेन	ताभ्याम्	तै	तृ	तया	ताभ्याम्	ताभि
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्य	च	तस्यै	„	ताभ्य
तस्मात्	„	„	पं	तस्याः	„	„
तस्य	तयो	तेषाम्	ष	„	तयो	तासाम्
तस्मिन्	„	तेषु	स.	तस्याम्	„	तासु

नपुंसकलिंगीः—प्र. द्वि.—तद् ते तानि. इतर रूपें पुंलिंगाप्रमाणें.

३ **एतद्** :—ज्याप्रमाणें 'तद्' याचा तो–ती–तें या अर्थी दर्शक सर्वनामासारखा उपयोग होतो, त्याप्रमाणें 'एतद्' याचा हा–ही–हें या अर्थी उपयोग केला जातो. त्याचीं रूपें सामान्यतः 'तद्' सारखींच होतात. मात्र पुं. व स्त्री. प्रथमा–एकवचन एषः व एषा असें होतें, आणि द्वितीया, तृ. एकवचन, षष्ठी–सप्तमी द्विवचन यामध्यें 'त' ऐवजीं 'न' घालूनहि रूपें होतात.

	द्वितीया			तृ. ए. व.	षष्ठी-सप्त. द्वि.
पु.—	एतम्–एनम्	एतौ–एनौ	एतान्–एनान्	एतेन–एनेन	एतयोः–एनयोः
स्त्री.—	एताम्–एनाम्	एते–एने	एताः–एनाः	एतया–एनया	,, ,,
न.—	एतद्–एनद्	एते–एने	एतानि–एनानि	एतेन–एनेन	,, ,,

टीपः—हा–ही–हें या अर्थी 'इदम्' हें सर्वनाम एतद् पेक्षा ज्यास्त उपयोगांत येतें. त्याचीं रूपें संदर्भाकरितां दिलीं आहेत

टीपः—आपल्या जवळची वस्तु दर्शविण्याकरितां एतद्, त्याच्याहून जरा दूर असणारी वस्तु दर्शविण्याकरितां इदम् व जी वस्तु समोर नाहीं त्याबद्दल तद् योजतात.

४ पुंलिंगी — **इदम्** — स्त्रीलिंगी

अयम्	इमौ	इमे	प्र.	इयम्	इमे	इमाः
इमम्–एनम्	,,–एनौ	इमान्–एनान्	द्वि	इमाम्–एनाम्	इमे–एने	इमाः–एनाः
अनेन–एनेन	आभ्याम्	एभिः	तृ.	अनया–एनया	आभ्याम्	आभिः
अस्मै	,,	एभ्यः	च	अस्यै	,,	आभ्यः
अस्मात्	,,	,,	पं.	अस्याः	,,	,,
अस्य	अनयोः–एनयोः	एषाम्	ष.	,,	अनयोः–एनयोः	आसाम्
अस्मिन्	,,	एषु	स.	अस्याम्	,,	आसु

नपुं.—प्र. इदम् इमे इमानि, द्वि. इदम्–एनद् इमे–एने इमानि–एनानि. इतर रूपें पुंलिंगाप्रमाणें.

५ सर्व—सर्वनामाप्रमाणें चालतें—(सगळे) (पुंलिंगी)

सर्वः सर्वौ सर्वे प्र. । सर्वम् सर्वौ सर्वान् द्वि. । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः तृ. ।
सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः च. । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः पं. ।
सर्वस्य सर्वयोः सर्वेषाम् ष. । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु स. ।

सर्व—नपुंसकलिंगी

सर्वम् सर्वे सर्वाणि प्र. द्वि., इतर रूपें पुंलिंगाप्रमाणें.

सर्व—स्त्रीलिंगी

सर्वा सर्वे सर्वाः प्र. । सर्वाम् सर्वे सर्वाः द्वि. । सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभिः तृ. ।
सर्वस्यै सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः च. । सर्वस्याः सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः पं. ।
सर्वस्याः सर्वयोः सर्वासाम् ष. । सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु स. ।

६ किम् (प्रश्नार्थक सर्वनाम)

(१) कस्मिन् (कोणत्या) क्रीडाङ्गणे त्वं क्रीडसि । (२) काः (कोणत्या) भाषाः यूयं पाठशालायां शिक्षध्वे । (३) तव हस्ते किं (काय) वर्तते । (४) कः (कोण) मम कार्यं करोति । (५) कस्य (कोणाचें) इदम् गृहम् ।

वरील वाक्यांत प्रश्नार्थक सर्वनामें योजलेली आहेत. त्यांची रूपें तीन्ही लिंगाचीं निरनिराळीं होतात. ज्या नामाबद्दल प्रश्नार्थक सर्वनाम आलें असेल त्याच्याप्रमाणें 'किम्' शब्दें लिंग असतें व वाक्याला योग्य ती विभक्ति असते (वाक्यें ३, ४, ५). ज्या वेळेस 'किम्' हें प्रश्नार्थक विशेषण म्हणून उपयोगांत येतें (वाक्यें १–२), त्या वेळीं ज्या नामाशीं त्याचा संबंध असतो त्याच्या-प्रमाणें त्याचें लिंग, विभक्ति व वचन हीं असतात.

किम्—पुं.—कः कौ के–प्र., कम् कौ कान्–द्वि., केन काभ्याम् कैः–तृ., कस्मै काभ्याम् केभ्यः–च., कस्मात् काभ्याम् केभ्यः–पं., कस्य कयोः केषाम्–ष., कस्मिन् कयोः केषु–स.; नपुं.—प्र. द्वि. किम् के कानि, इतर पुलिंगाप्रमाणें.

किम्—स्त्री.—का के काः –प्र., काम् के काः –द्वि., कया काभ्याम् काभिः–

तृ., कस्यै काभ्याम् काभ्यः—च., कस्याः काभ्याम् काभ्यः—पं., कस्याः कयोः कासाम्—ष., कस्याम् कयोः कासु—स.

टीपः—वरील 'किम्' या सर्वनामाच्या रूपांना 'चित्, चन, अपि' हे प्रत्यय संधि नियमानुसार जोडले म्हणजे त्याचा अर्थ सामान्य सर्वनामाप्रमाणें होतो.

असें—कः—कश्चित्–कश्चन–कोऽपि नरः, का—काचित्–काचन–कापि नारी, कस्मिन्—कस्मिंश्चित्–कस्मिंश्चन–कस्मिन्नपि नगरे, कान्—कांश्चित्–कांश्चन–कानपि जनान्, कस्याः—कस्याश्चित्–कस्याश्चन–कस्या अपि पाठशालायाः, कैः—कैश्चित्–कैश्चन–कैरपि बालैः, के—केचित्–केचन–केऽपि जनाः, केषाम्—केषांचित्–केषांचन–केषामपि बालानाम्, केभ्यः—केभ्यश्चित्–केभ्यश्चन–केभ्योऽपि जनेभ्यः।

सन्धिनियम

गच्छति एकः बालः—गच्छत्येकः	... इ+	विजातीयस्वर	=य्+वि.स्व.
नदी अवतरति पर्वतात्—नद्यवतरति	... ई+	,,	=य्+ ,, ,,
त्वं खलु असीव चतुरः—त्वं खल्वसीव	... उ+	,,	=व्+ ,, ,,
रम्यं वस्तु एतद्—रम्यं वस्त्वेतद्	उ+	,,	=व्+ ,, ,,
रक्षितृ एतद् मित्रम्—रक्षित्रेतद्*	...ऋ+	,,	=र्+ ,, ,,
पितृ+इच्छा —पित्रिच्छा† (समास)	ऋ+	,,	=र्+ ,, ,,

५ नियमः—इ–ई, उ–ऊ, ऋ–(ॠ), (ऌ) यांपुढें विजातीय स्वर आल्यास त्यांचा अनुक्रमें य्, व्, र्, ल्, असा फरक होतो व त्यांत पुढील स्वर मिळून पूर्णाक्षर होतें.

* रक्षण करणारा हा मित्र आहे. † बापाची इच्छा.

पुष्पे ईक्षते बालः—पुष्पे ईक्षते ... सन्धि होत नाहीं.
फले आनयति भृत्यः—फले आनयति ... सन्धि होत नाहीं.
बालौ वन्देते ईश्वरम्—वन्देते ईश्वरम् ... ,,

६ नियमः—कोणत्याहि शब्दाच्या द्विवचनी रूपाच्या शेवटीं ए हा स्वर आल्यास त्याचा पुढें येणाऱ्या स्वराशीं सन्धि होत नाहीं.

वने अस्ति वृक्षः—वनेऽस्ति......। ए+अ=एऽ
आकाशे अरुणस्य प्रकाशः दृष्टः—आकाशेऽरुणस्य...। ए+अ=एऽ

नियमः—शब्दाच्या द्विवचनी रूपाशिवाय इतर रूपाच्या शेवटील 'ए' या स्वरापुढें 'अ' हा स्वर आल्यास, 'अ' चा लोप होतो, व त्याचे जागीं ऽ असें चिन्ह (अवग्रह) लिहितात व त्याचा उच्चार करीत नाहींत.

> वने ऋषि वसति—वनयृषिः—वन ऋषिः । अय्+ऋ—अ ऋ
> सुखे औषध क्षिपति नर ~सुखयौषध—सुख औषध। अय्+औ—अ औ
> मेघे इन्द्रस्य चाप-शोभते—मेघयिन्द्रस्य—मेघ इन्द्रस्य। अय्+इ – अ इ.

८ नियमः—शब्दाच्या द्विवचनान्त रूपाशिवाय इतर रूपांशेवटा 'ए' ■ स्वर आल्यास व पुढें 'अ' शिवाय इतर स्वर आल्यास 'ए' चा 'अय्' असा फरक होतो, आणि त्यांतील 'य्' पुढील स्वरांत मिळून पूर्णाक्षर होतें किंवा 'य्' चा लोप होतो व त्यामुळें एकमेकापुढे येणाऱ्या दोन स्वरांचा सन्धि होत नाही.

नवीन शब्द

अभिधानम्–नाव	चापः–धनुष्य	वि+जि (विजयते)–जिंकणें
अरुणः–सूर्याचा सारथि	दर्दुरः–बेडूक	विषाणः–णम्–शिंग
असुरः–राक्षस	निर्मल (वि.)–स्वच्छ	युगलम्–जोडी
आवश्यक (वि)–जरूरीचा	पुस्तकालयः–पुस्तकांचा संग्रह	शरणम्–आश्रयाचें ठिकाण
इतस्ततः (अ.)–इकडे तिकडे	स्तु (१ आ. प.)–उडी मारणें, तरंगणें	सुरः–देव
उद्गमः–उगम	मर्त्यलोकः–मृत्युलोक	हितम्–फायदा, हितकारक गोष्ट
खाद् (१ प प)–खाणें	मत्स्यः–मासा	हिमालयः–पर्वताचें नाव. (बर्फाचा साठा)
ग्रामः–गाव	रक्त (वि.)–लाल, तांबडा	
देवालयः–देऊळ	वि+कस् (१ प प)–फुलणें, उघडणें	

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत योग्य ती सर्वनामाचीं रूपें लिहा —

जनकः (अस्मद्) वचनं शृणोति ।

(युष्मद) सायङ्काल क्रीडथ ।
(किम्) ग्रामात् आगत दूत ।
(किम्) नदीनाम् उद्गम हिमालये वर्तते ।
(किम्+चित्) ग्रामे (किम्+चित्) कवि वसति ।
(तद्) बालाना प्रश्नान् (किम्) कथयति ।
(एतद्–इदम्) पाठशालाया पुस्तकालय वर्तते ।
हे छात्रा (युष्मद्) शिक्षयति अध्यापक ।
अयि बाल किम् (युष्मद्) अभिधानम् ।

२ अस्मद् व युष्मद् यांचा वैकल्पिक रूपें शक्य तर योजा, नाही तर दुसरा योजा —

एतद् पुस्तकम् (अस्मद्) एव । (युष्मद्) प्रयत्न सफल जात । (अस्मद्) च (युष्मद्) च सख्यम् आवश्यकम् । अहं रामाय (युष्मद्) वा कथा कथयामि । हे ईश्वर (अस्मद्) त्वम् शरणम् असि ।

३ प्रश्नार्थक वाक्यें संस्कृतमध्यें कशी तयार करतात व प्रश्नार्थक सर्वनामावरून सामान्य सर्वनामें कशी तयार करतात हें सोदाहरण दाखवा

४ संधि सोडवून लिहा —

वनयिष्यति निवास मुनि । हिमालयेऽतीव शीतम् । मधुद्रवति । तृणान्यश्व खादति ।

५ संधि करून लिहा —

विकसत कमल उदय सूर्यस्य । धन गजस्य के आवश्यक । मधु[1] पतद । भागीरथी अवतरति । पापानि एव । विजयन्ते असुरान् सुरा । शोभयितृ[2] धनद् विषाणयुगलम् ।

———

१ मध २ शोभा दायक

पाठ १०—प्रथमभूतकाल.

१ रामः कृष्णः गोविन्दः गोपालः च देवालयम् अगच्छन् (गेले)। तत्र रामः देवम् अनमत् (नमस्कार केला)। कृष्णः अपि अनमत्। किन्तु गोविन्दः गोपालः च न अनमताम्। सायङ्काले जनकः अपृच्छत् (विचारिलें) । अपि यूयं देवम् अद्य अनमत इति। रामः प्रत्यवदत् (उत्तर दिलें) वयं सर्वे न अनमाम । अहं देवम् अनमम् इति। जनकः पुनर् अपृच्छत्। हे गोविन्द, गोपाल, अपि युवां देवम् अनमतम् इति। गोविन्दः गोपालः च अवदताम् आवां देवम् आलस्येन एव न अनमाव इति। जनकः कृष्णम् अपृच्छत्। अपि त्वं देवम् अनमः इति। कृष्णः प्रत्यवदत्। अथ किम् (होय तर) इति। पश्चात् पुनः ते सर्वे देवम् अनमन्।

वरील उताऱ्यांत नम् या प्रथमगणी परस्मैपदी धातूचीं प्रथम भूतकाळी रूपें योजलेलीं आहेत. पुढील कोष्टकांत तीं क्रमवार लिहिलेलीं आहेत. वन्द् या आत्मनेपदी समानार्थक धातूचींहि दिलीं आहेत.

२ नम् (१ प. प.)—वन्द् (१ आ. प.)

हम् अनमम्-अवन्दे	आवाम् अनमाव-अवन्दावहि	वयम् अनमाम-अवन्दामहि।
म् अनमः-अवन्दथाः	युवाम् अनमतम्-अवन्देथाम्	यूयम् अनमत-अवन्दध्वम्।
अनमत्-अवन्दत	तौ अनमताम्-अवन्देताम्	ते अनमन्-अवन्दन्त।

पृथक्करणः—अ + नम् + अ + त्। अ + वन्द् + अ + त (तृ. पु. ए. व.)

अ + नम् + अ + अम्। अ + वन्द् + अ + इ (प्र. पु. ए. व.)

अ + नम् + अ + व। अ + वन्द् + अ + वहि (प्र. पु. द्वि. व.)

अ + नम् + अ + अन्। अ + वन्द् + अ + अन्त (तृ. पु. ब. व.)

अशा रीतानें सर्व रूपांचें पृथक्करण केल्यास पुढील प्रत्यय दिसून येतील —

प्रत्यय

परस्मैपद			आत्मनेपद		
अम्	व	म	इ	वहि	महि
स्	तम्	त	थास्	इथाम्	ध्वम्
त्	ताम्	अन्	त	इताम्	अन्त

प्रथम भूतकाळाचीं रूपें करताना धातूच्या पूर्वी 'अ' जोडतात त्याला 'आगम' म्हणतात विकरण व प्रत्यय जोडण्यापूर्वीचे नियम वर्तमानकाळाप्रमाणेंच आहेत प्र भूतकाळी रूप—आगम + धातु + विकरण + प्रत्यय.

३ इतर गणाच्या धातूंचीं रूपें वरील पद्धतीप्रमाणें तयार करता येतील.

नृत् (४ प प.) अ + नृत् + य + त्–अनृत्यत्।
जन् (जा ४ आ. प) अ + जा + य + त–अजायत।
सिच् (सिञ्च् ६ प. प) अ + सिञ्च् + अ + त्–असिञ्चत्।
मृ (म्रिय् ६ आ प) अ + म्रिय् + अ + त–अम्रियत।
प्रीं (प्रीण् १० उ प) अ + प्रीण् + अय + त्–अप्रीणयत्।
„ „ „ + त–अप्रीणयत।

४ बालः पारितोषिकम् ऐच्छत्—मुलानें बक्षिसाची इच्छा केली
पान्थः वनम् आटत्—वाटसरू अरण्यभर फिरला.
नृपः सुखम् आर्च्छत्—राजा सुखाप्रत गेला
भिक्षुकः धान्यकणान् औञ्छत्—भिकारी धान्याचे कण निवडता झाला

वरील वाक्यात इष्, अट्, ऋ, उञ्छ् या स्वरारंभी धातूंचीं प्रथमभूतकाळी रूपें योजलेलीं आहेत. त्यांचें पृथक्करण पुढीलप्रमाणें होईल —

आ + इच्छ् + अ + त् – ऐच्छत्। आ + अट् + अ + त् – आटत्।
आ + ऋच्छ् + अ + त् – आर्च्छत्। आ + उञ्छ् + अ + त् – औञ्छत्।

यावरून असें दिसून येईल कीं स्वरारंभी धातूच्या पूर्वी 'आ' हा आगम जोडतात व त्याचा धातूच्या आद्यस्वराशीं संधि वृद्धि पद्धतीप्रमाणें होतो. जसें—

आ+इ–ऐ, आ+अ–आ, आ+ऋ–आर्, आ+उ–औ.

५ रामः रावणम् अभ्यपतत्—रामानें रावणावर चाल केली.

बालाः जनकम् अन्वसरन्—मुलें बापामागून गेले.

सैनिकाः उदतिष्ठन् युद्धारम्भे—युद्धाच्या आरंभीं शिपाई उठले.

वरील वाक्यात अभि + पत्, अनु + सृ, उद् + स्था या उपसर्ग-सहित धातूंचीं भूतकाळीं रूपें योजलेलीं आहेत.

पृथक्करण.—अभि + अ – पत् – अ – त् – अभ्यपतत् ।

अनु + अ – सर् – अ – अन् – अन्वसरन् ।

उद् + अ – तिष्ठ् – अ – अन् – उदतिष्ठन् ।

यावरून असें दिसून येईल कीं उपसर्गसहित धातूंचीं प्रथमभूतकाळीं रूपें करतांना प्रथम मूळ धातूचें रूप तयार करून घ्यावें व नंतर त्याला मागें उपसर्ग जोडून सन्धि करावा.

६ काहीं विशिष्ट धातूंचीं भूतकाळीं रूपें.

अस् (२ प.प.)–आसम् आस्व आस्म । आसीः आस्तम् आस्त । आसीत् आस्ताम् आसन् ।

कृ (८ प.प.)–अकरवम् अकुर्व अकुर्म । अकरोः अकुरुतम् अकुरुत । अकरोत् अकुरुताम् अकुर्वन् ।

श्रु (५ प.प.)–अशृणवम् अशृणुव–ण्व अशृणुम–अशृण्म । अशृणोः अशृणुतम् अशृणुत । अशृणोत् अशृणुताम् अशृण्वन् ।

ज्ञा (९ प.प.)–अजानाम् अजानीव अजानीम । अजानाः अजानीतम् अजानीत । अजानात् अजानीताम् अजानन् ।

ग्रह् (९ प.प.)–अगृह्णाम् अगृह्णीव अगृह्णीम । अगृह्णाः अगृह्णीतम् अगृह्णीत । अगृह्णात् अगृह्णीताम् अगृह्णन् ।

सन्धिनियम

भक्त देवम् ईस्ते – देवमीस्ते ।

मार. सस्मितम् ऊर्ध्वं पश्यति – सस्मितमूर्ध्वं... ।

९ नियम —म् या व्यंजनापुढें स्वर आल्यास दोहोंचें मिळून पूर्णाक्षर होतें

पुष्पम् पश्यति बाल —पुष्पं पश्यति—पुष्पम्पश्यति
यत्नम् करोति नर —यत्नं करोति—यत्नङ्करोति
आनन्दम् जन अनुभवति—आनन्दं जन —आनन्दञ्जन

१० नियम —'म्' पुढें कोणतेंहि वर्गव्यंजन आल्यास 'म्' चा अनुस्वार होतो किंवा 'म्' बद्दल पुढील व्यंजनाच्या वर्गाचें अनुनासिक येतें परंतु सामान्यत अनुस्वार करण्याची पद्धति रूढ आहे

मित्रम् ह्वयति राम —मित्रं ह्वयति .
अन्धकारम् सूर्य नाशयति—अन्धकारं सूर्य
चन्द्रस्य बिम्बम् रात्रौ दृश्यते—बिम्बं रात्रौ
मूर्खम् हसन्ति जना —मूर्खं हसन्ति. .

११ नियम—'म्' पुढें श्, ष्, स्, र्, ह् हीं व्यंजनें आल्यास 'म्' चा नेहमीं अनुस्वार होतो

मित्रम् लोचनाभ्या पश्यति नर —मित्रं लोचनाभ्या-मित्रँल्लोचना भ्याम् । सत्वरम् याति पुनयाति नर —स त्वरं याति-सत्वरंय्याति

१२ नियम —'म्' पुढें य्, व्, ल् हीं व्यंजनें आल्यास 'म्' चा अनुस्वार होतो किंवा 'म्' चा अनुनासिकयुक्त य्, व्, ल् होतो जसें—यँ वँ, लँ परंतु सामान्यत अनुस्वार केला जातो

वृक्षान् उदकेन सिंचति भृत्य —वृक्षानुदकेन
रूपान् अपश्यत बाल —रूपानपश्यत

परन्तु अवदन् एते बाला —अवदन्नेते
एतस्मिन् उद्याने क्रीडन्ति हंसा —एतस्मिन्नुद्याने .

१३ नियम —'न्' पूर्वी ऱ्हस्व स्वर असून पुढें कोणताहि स्वर आला तर 'न्' चें द्वित्व होतें 'न्' पूर्वी दीर्घ स्वर असेल व पुढें स्वर आला असेल तर त्या दोहोंचें पूर्णाक्षर होतें

ग्रामान् चलति भिक्षुक —ग्रामा चलति-ग्रामाश्चलति ।
उपाविशन् छायाया पान्था —उपाविशं छाया —उपाविशञ्छाया ।

बलीवर्दान् ताडयति कृषीवल —बलीवर्दांः ताडयति–बलीवर्दांस्ताडयति...।

छात्रान् टीका दर्शयति शिक्षक:—छात्रांः टीका–छात्रांष्टीका...।

१४ नियमः—अन्त्य 'न्' पुढे च्, छ्, ट्, (ठ्), त्, (थ्) यापैकीं व्यंजन आल्यास 'न्' चा अनुस्वार व विसर्ग होतो; आणि नंतर पुढें च्, छ्, असल्यास विसर्गाचा 'श्' होतो, ट्, (ठ्) असल्यास विसर्गाचा 'ष्' होतो आणि त्, (थ्) असल्यास विसर्गाचा 'स्' होतो.

एतस्मिन् लोके दु खं वर्तते—एतस्मिँल्लोके...।

अपदन् लोकाः वार्ताम्—अपदँल्लोका:...।

१५ नियमः—अन्त्य 'न्' पुढे 'ल्' हें व्यंजन आल्यास 'न्' चा अनुनासिकयुक्त 'ल्' होतो (ल्ँ).

योध. सैनिकान् शरै विध्यति—सैनिकाञ्छरैं ...।

नृप॰ देशान् जयति—देशाञ्जयति ..।

१६ नियमः—अन्त्य 'न्' पुढे च–वर्गातील ज् श श् हे तालव्य वर्ण आले तर 'न्' बद्दल च–वर्गाचें अनुनासिक देतें.

नवीन शब्द

(आ) अभि+पत्–हल्ला करणें
उदकम्–पाणी
उञ्छ् (६ प. प.) –निवडणें
आ+छद् (१० प. प.)–झाकणें, आच्छादन करणें
उद्+सृज्–सोडून देणें

जमदग्निः (पुं.)–ऋषीचें नाव
दिव्य (वि.)–तेजस्वी, स्वर्गीय
धान्यकणः–धान्याचा कण
परुष (वि.)–कडू, कठोर
निःसारय (प्रयोजक)–(निः+सृ) घालवून देणें

पीवर (वि.)–लठ्ठ
रजकः–धोबी
लगुडः–डम्–काठी
लोचनम्–डोळा
शरः–बाण
सस्मितम् (अ.)–स्मित करून
हस् (१ प. प.) हांसणें

प्रश्न

१ पुढील गोष्टीत वर्तमानकाळाच्या रूपाबद्दल प्रथमभूतकाळा रूपें योजा —

एकस्मिन् नगरे शुद्धपट नाम रजक प्रतिवसति । तस्य एक रासभ अस्ति । दरिद्र स तस्मै खाद्य न यच्छति । एकदा स व्याघ्रस्य चर्म* लभते । तदा स चिन्तयति । अहम् एन रासभ व्याघ्रस्य चर्मणा आच्छादयामि क्षेत्रेषु च उत्सृजामि इति । एव स रासभ क्षेत्रेषु रात्रौ उत्सृजति । क्षेत्रपाला त व्याघ्र मन्यन्ते । अत ते त न नि सारयन्ति । अनेन क्रमेण स रासभ पीवर भवति । एकदा स अन्यस्य रासभस्य शब्द शृणोति । स अपि उच्चै शब्द करोति । क्षेत्रपाला त शब्द शृण्वन्ति । अत ते त रासभ मन्यन्ते लगुडै च ताडयन्ति ।

२ पुढील वाक्यांत प्रथमभूतकाळा रूपें योजा —

जमदग्नि चतुर पुत्रान् पर्शुं वचनै (भिर्+भर्त्स्) ।
अर्जुन इन्द्रस्य अर्धासने (नि + सद्) ।
राम सीता स्थाने स्थाने (अनु + इष्) ।
अर्जुन वासुदेवस्य विश्वरूप दिव्येन नयनेन (दृश्) ।
कर्ण कृष्णस्य हेतुम् (ऊह) ।

३ पुढील रूप ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा —समपद्यत अकृन्तन् व्यकिरम अधमन्, परानयामहि ।

४ संधि करा —एतस्मिन् उद्याने रोहन्ति वृक्षा । अगच्छन् अकस्मात् कुमारा वहि । अपश्यन् शूरा युद्धे राक्षसान् ।

५ संधि सोडवून लिहा —मारमवहयते सेवका । वृक्षाँश्चेतनाभ्यामीक्षन्त कुमारा ।

---

* चर्म (चर्मन् या नपुं शब्दाचें प्रथमेचें एकवचन)—चर्मणा हें तृतीयेचें एकवचन

पाठ ११–विशेषणें.

१ (अ) चतुरेभ्यः बालेभ्यः तथा च चतुराभ्यः कन्याभ्यः शिक्षकः प्रभूतानि पारितोषिकाणि यच्छति—हुशार मुलांना व मुलींना शिक्षक पुष्कळ बक्षिसें देतात (देतो).

(आ) रम्येषु उद्यानेषु रम्यायां कौमुद्यां रम्यः पुष्पाणां गन्धः चित्तम् आह्लादयति—रमणीय बागामध्यें रम्य चन्द्रप्रकाशांत फुलांचा रम्य सुवास मनाला आनंद देतो.

वरील वाक्यांत चतुर, प्रभूत, रम्य अशीं अकारान्त विशेषणें योजलेलीं आहेत. त्यांचीं रूपें, ज्या नामाचीं तीं विशेषणें आहेत त्यांच्या रूपाप्रमाणें लिंग, विभक्ति व वचन यांमध्यें झालीं आहेत.

विशेषण	नाम	लिंग	विभक्ति	वचन
चतुरेभ्यः	बालेभ्यः	पुं.	च.	बहुवचन
रम्यः	गन्धः	पुं.	प्र.	एकवचन
प्रभूतानि	पारितोषिकाणि	न.	द्वि.	बहुवचन
रम्येषु	उद्यानेषु	न.	स.	बहुवचन
परंतु चतुराभ्यः	कन्याभ्यः	स्त्री.	च.	बहुवचन (चतुर+आ=चतुरा)
रम्यायाम्	कौमुद्याम्	स्त्री.	स.	एकवचन (रम्य+आ=रम्या)

वरील उदाहरणांवरून असें दिसून येईल कीं अकारान्त विशेषणें पुंल्लिंगामध्यें 'देव' प्रमाणें चालतात, नपुंसकलिंगामध्यें 'वन' प्रमाणें चालतात; स्त्रीलिंगामध्यें त्यांना 'आ' हा प्रत्यय जोडून 'माला' प्रमाणें चालतात.

कांहीं अकारान्त विशेषणें स्त्रीलिंगामध्यें 'आ' बद्दल 'ई' हा प्रत्यय जोडून 'नदी' प्रमाणें चालविलीं जातात.

जसें—गौर–गौरी, कल्याण–कल्याणी, शारद–शारदी, पावन–पावनी, शाश्वत–शाश्वती.

काही विशेषणास दोन्ही प्रत्यय जोडतात.

जसें —चण्ड—चण्डा–ण्डी, सुन्दर—सुन्दरा–री, पुराण—णा–णी, नील—नीला–ली, विशाल—विशाला–ली, साधारण—साधारणा–णी.

२ एक, द्वि, त्रि, चतुर्, पञ्चन् (संख्याविशेषणें)

पु	एक शब्द	द्वौ शब्दौ	त्रय शब्दा	चत्वार शब्दा	पञ्च शब्दा
स्त्री.	एका भाषा	द्वे भाषे	तिस्र भाषा	चतस्र भाषा	पञ्च भाषा
न	एकम् अक्षरम्	द्वे अक्षरे	त्रीणि अक्षराणि	चत्वारि अक्षराणि	पञ्च अक्षराणि

वरील उदाहरणात १ ते ५ या संख्याविशेषणाचा तीन्ही लिंगामध्यें उपयोग केलेला आहे 'एक' हें एकवचनात, 'द्वि' हें द्विवचनात, 'त्रि, चतुर्, पञ्चन्' ह्या बहुवचनात चालविलीं जातात.

पुंलिंगी रूपें					स्त्रीलिंगी रूपें			
एक	द्वि	त्रि	चतुर्		एक	द्वि	त्रि	चतुर्
एक	द्वौ	त्रय	चत्वार	प्र	एका	द्वे	तिस्र	चतस्र
एकम्	,,	त्रीन्	चतुर	द्वि	एकाम्	,,	,,	,,
एकेन	द्वाभ्याम्	त्रिभि	चतुर्भि	तृ	एकया	द्वाभ्याम्	तिसृभि	चतसृभि
एकस्मै	,,	त्रिभ्य	चतुर्भ्य	च.	एकस्यै	,,	तिसृभ्य	चतसृभ्य
एकस्मात्	,,	,,	,,	प.	एकस्या	,,	,,	,,
एकस्य	द्वयो	त्रयाणाम्	चतुर्णाम्	ष	एकस्या	द्वयो	तिसृणाम्	चतसृणाम्
एकस्मिन्	,,	त्रिषु	चतुर्षु	स.	एकस्याम्	,,	तिसृषु	चतसृषु
एक	द्वौ	त्रय	चत्वार	स	एके	द्वे	तिस्र	चतस्र
		नपुंसकलिंगीः—प्र.		द्वि	एकम्	द्वे	त्रीणि	चत्वारि
				स	एक	,,	,,	,,

इतर विभक्तींचीं रूपें पुल्लिंगी रूपांप्रमाणें

पञ्चन्ः—(पु स्त्री. न.) प्र स–पञ्च, द्वि–पञ्च, तृ–पञ्चभि, च. पं–पञ्चभ्य, ष–पञ्चानाम्, स–पञ्चसु.

सन्धिनियम

मूर्खस्य पुस्तकैः कार्यं न विद्यते—पुस्तकै कार्यं—सन्धि होत नाही.
वृक्षयोः फलानि मधुराणि—वृक्षयो फलानि—सन्धि होत नाही
कृषीवलः खनति भूमिम्—कृषीवल खनति—सन्धि होत नाही
वृक्षाः फलानि धारयन्ति —वृक्षा फलानि— ,,

१७ नियम.—वरील वाक्यातील विसर्गांपूर्वी निरनिराळे स्वर आहेत व पुढे क्, ख्, प्, फ् ही कठोर व्यञ्जनें आली आहेत म्हणून विसर्गांचा सन्धि होत नाही

नाविकाः तरन्ति सागरम् — नाविकास्तरन्ति .स् त
वनमार्गैः चरन्ति चोराः — वनमार्गैश्चरन्ति श् च
पथिकः छायाम् आश्रयते — पथिकश्छायाम् .. श् छ
कविः टीकां करोति — कविष्टीकां ष् टी .

१८ नियमः—विसर्गांपूर्वी कोणताहि स्वर असला व पुढे त्, (थ्), च, छ्, ट्, (ठ्), यांपैकी व्यञ्जनें आली तर विसर्गांचा अनुक्रमें स्, श् व ष्, असा फरक होतो.

मुनिः शास्त्राणि पठति—मुनिः शास्त्राणि किंवा मुनिश्शास्त्राणि... ।
क्षेत्रपालाः सारमेयान् पालयन्ति—क्षेत्रपालाः सारमेयान् किंवा क्षेत्रपालास्सार. ।
चन्द्रस्य कलाः षोडश सन्ति—कलाः षोडश किंवा कलाष्षोडश . ।

१९ नियमः—विसर्गांपूर्वी कोणताहि स्वर असेल व पुढे श्, ष्, स् ही कठोर व्यञ्जनें असतील तर विसर्ग कायम राहातो किंवा विसर्गांचा अनुक्रमें श्, ष्, स् असा बदल होतो.

नवीन शब्द

(अ) नामें —छाया, दिशा, प्रकाश, पुस्तक् विशेषणें —कठोर, कोमल चपल, तीक्ष्ण, पवित्र, मधुर, दिव्य

(आ) नामें — आम्रः- आंब्याचें झाड
आम्रम्-आंबा (फळ)
कला-कला, चंद्राची कोर
कल्लोलः-लाट
क्षेत्रपालः-शेतकरी
खड्गः-तलवार
चन्द्रिका-चन्द्रप्रकाश
चारः-हेर
छत्रम्-छत्री
धारा-धार
नासिका-नाक
निवासः-राहणें
मृगः, हरिण.-हरिण
मेघः-ढग
यात्रिकः-यात्रेकरू
रासभः-गाढव
लाङ्गूलम्-शेपूट
वायसः-कावळा
व्याधः-पारधी
शीतम्-थंडी

विशेषणें — गभीर-खोल
घन-दाट
चण्ड-उग्र
द्वितीय-दुसरा
चतुर्थ (र्थी -र्थं)-चवथा
तुङ्ग-उंच
दीर्घ-लांब
निशित-तीक्ष्ण
धवल-पांढरा
निखिल-अखिल-सर्व
नील-निळा
पक्व-पिकलेला
परम-मोठा
प्रभूत-पुष्कळ
भीषण-भयंकर
शीत-शीतल, थंड
श्वेत-, शुभ्र- } पांढरा
श्याम-काळा
सुलभ-सोपा

क्रियापदें — आ + नी- आणणें
नि+सद् (निषीदति) -बसणें
खन् (१ प. प.)- खणणें
शुष् (४ प. प.)- सुकणें

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांतील विशेषणांचीं योग्य तीं रूपें योजा —

१ (शीतल) छायायां पान्थः निषीदति।
२ (निशित) बाणेन व्याधः मृगं विध्यति।
३ धनिकः (प्रभूत) बालाय भूषणानि यच्छति।
४ (श्याम) मेघाः (प्रभूत) जलं वर्षन्ति।
५ (गभीर) वापीषु जलं न शुष्यति।

६ (धवल) चन्द्रिकया (निखिल) पृथ्वी शोभते ।

७ नरस्य (एक) नासिका (द्वि) कर्णौ (द्वि) नयने च सन्ति ।

८ अश्वस्य (चतुर्) पादा (दीर्घ) लाङ्गूलं च वर्तन्ते ।

९ (चतुर्) मुखानि ब्रह्मदेवस्य (चतुर्) दिशासु सन्ति ।

१० मोक्षस्य (त्रि) मार्गाणां भक्तिमार्गं (सुलभ) ।

२ पुढील नामविभाग व विशेषणविभाग यांच्या योग्य जोड्या लावा —

नामविभाग		विशेषणविभाग	
१ वायसस्य स्वर	६ नदीनां जन्म्	१ पक्वानि	६ चण्ड
२ गजस्य आकार	७ व्याघ्रस्य स्वभाव	२ भीषणा	७ मधुरम्
३ खड्गस्य धारा	८ रासभस्य स्वरौ	३ दीर्घौ	८ तीक्ष्णा
४ आम्रस्य फलानि	९ शशकस्य नयनानि	४ कर्कश	९ हिंस्र
५ सागरस्य कल्लोला	१० सूर्यस्य प्रकाश	५ गाधि	१० स्थूल

३ पुढील विशेषणे वाक्यात योजा —

नील, पवित्र, चपल, कोमल, दरिद्र, शुभ्र, चतुर्थ, द्वितीय, परम, घन,

४ सन्धि सोडवून लिहा —अश्वास्तृणानि भक्षयन्ति । वृक्षच्छायया तोषयति जनान् । नृपाश्चौरं पश्यन्ति ।

५ सन्धि करून लिहा —पान्थः छायायाम् उपविशति आनन्देन । यात्रिकाः तीर्थानि अटन्ति । धारयति सेवकः छत्रं नृपस्य उपरि ।

पाठ १२–विशेषणें (धातुसाधित, भूतकालदर्शक)

१ बालौ ग्रामं गतौ—दोन मुलगे गावाला गेले

राम. रावणाय क्रुद्धः—राम रावणावर रागावला

समुद्र. वातेन क्षुब्धः—समुद्र वाऱ्यानें खवळला

जननी पुत्रस्य पराक्रमेण मुदिता—आई मुलाच्या पराक्रमानें आनंदित झाली

चन्द्र. प्रकाशित.—चन्द्र प्रकाशला

वैरम् वृद्धम्—वैर वाढलें

वरील वाक्यांत क्रियापदें योजलेलीं नाहींत परंतु त्यांच्या ऐवजीं गत, क्रुद्ध, क्षुब्ध, मुदित, प्रकाशित आणि वृद्ध अशीं भूतकालदर्शक धातुसाधित विशेषणें योजलेलीं आहेत त्यांचीं रूपें अकारान्त विशेषणाप्रमाणें कर्तृपदाच्या लिंग, विभक्ति, वचन यांना अनुसरून झालीं आहेत, कारण वरील सर्व धातु अकर्मक आहेत

असें —बालौ–पु प्र द्विवचन—गतौ–पु प्र द्विवचन

जननी–स्त्री प्र ए व —मुदिता–स्त्री प्र ए. वचन

वैरम्–न प्र ए व —वृद्धम्–न प्र ए वचन

२ बालेन अध्ययनं कृतम्—मुलानें अभ्यास केला

नृपेण वार्ता श्रुता—राजानें बातमी ऐकिली

मालाकारेण वृक्षा सिक्ता —माळ्यानें झाडें शिंपलीं

वरील वाक्यांतहि क्रियापदाऐवजी भूतकालदर्शक धातुसाधित विशेषणें उपयोगांत आणलेलीं आहेत परंतु तीं सकर्मक धातूंपासून झाल्यामुळें त्यांचीं रूपें लिंग, विभक्ति व वचन यामध्यें प्रथमान्त कर्मपदाप्रमाणें झालीं आहेत व मूळ कर्तृपदवाचक शब्द तृतीयेंत योजलेले आहेत

यावरून असें दिसून येईल का भूतकालीन क्रिया वरील प्रकारचीं धातुसाधित विशेषणें उपयोगात आणूनहि दर्शविता येईल मात्र अशा रूपाचा वाक्यात उपयोग करताना ती सकर्मक धातूचीं आहेत कीं अकर्मक धातूचीं आहेत याचा नीट विचार केला पाहिजे कारण त्यावरच वाक्यांचा रचना वर दर्शविल्याप्रमाणें अवलंबून राहील

३ कृतं निश्चयं प्राज्ञः न त्यजति—केलेला निश्चय शहाणा मनुष्य सोडून देत नाही

लब्धेन विजयेन नृपः तुष्यति—मिळालेल्या विजयानें राजा संतुष्ट होतो.

वरील वाक्यात भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण ज्या नामाशी त्यांचा संबंध आहे त्याचे बरोबर सामान्य विशेषणाप्रमाणें उपयोगात आणलेली आहेत

४ कांहीं अकर्मक धातूंचीं भू० का० वा० धातुसाधित विशेषणें

परा (पला) + अय्–पलायित । सम् + ऋध्–समृद्ध । गम्–गत । जन्–जात । तुष्–तुष्ट । भू–भूत । नश्–नष्ट । प्र + बुध्–प्रबुद्ध । भ्रंश्–भ्रष्ट । पत्–पतित । मद्–मत्त । मस्ज्–मग्न । मृ–मृत । रम्–रत । आ + रुह्–आरूढ । उप + विश्–उपविष्ट । श्रम्–श्रान्त । स्था – स्थित । उद् + स्था–उत्थित ।

कांहीं सकर्मक धातूंचीं भू० का० धा० धातुसाधित विशेषणें.

दृश्–दृष्ट । हृ–हृत । वि + कॄ–विकीर्ण । गै–गीत । ग्रह्–गृहीत । चि–चित । नी–नीत । इष्–इष्ट । वि + तॄ–वितीर्ण । त्यज्–त्यक्त । दह्–दग्ध । दा–दत्त । आ + दिश्–आदिष्ट । धृ–धृत । नम्–नत । पा–पीत । प्रच्छ्–पृष्ट । आ + रभ्–आरब्ध । लभ्–लब्ध । रक्ष्–रक्षित । व्यध्–विद्ध । श्रु–श्रुत । स्पृश्–स्पृष्ट । आ + ह्वे–आहूत । कथ्–कथित । क्षल्–क्षालित । ऋ–अर्पय–अर्पित । स्था–स्थापय–स्थापित ।

सन्धिनियम

रामः गच्छति वगैरे–राम उ गच्छति – रामो गच्छति

नर अभ्युदय वाञ्छति–नर उ अभ्युदय नरो*ऽभ्युदय

२० नियम —विसर्गापूर्वी 'अ' आणि पुढें 'मृदु व्यंजन किंवा अ' असल तर विसर्गाचा 'उ' होतो व तो मागाल 'अ' मध्यें मिळून त्याचा 'ओ' होतो

योध इच्छति विजयम्–योधो इच्छति ..
बाल उदक पिबति—बालो उदक
वृक्ष पते पुष्पे शोभते—वृक्षो पते

२१ नियम —विसर्गापूर्वी 'अ' व पुढें 'अ शिवाय स्वर' असेल तर विसर्गाचा लोप होतो व विसर्गाचा लोप झाल्यामुळें एकमेकापुढें येणाऱ्या स्वराचा सन्धि होत नाही

बाला. गच्छन्ति पाठशालाम्—बाला गच्छन्ति
,, रमन्ते कन्दुकेन—बाला रमन्ते
इच्छन्ति ज्ञानम्—बाला इच्छन्ति
उत्तिष्ठन्ति आसनेभ्य —बाला उत्तिष्ठन्ति

२२ नियम —विसर्गापूर्वी 'आ' आणि पुढें 'मृदु व्यंजन' अथवा 'कोणताहि स्वर' असेल तर विसर्गाचा लोप होतो, व नंतर एकमेकापुढें येणाऱ्या स्वराचा सन्धि होत नाही

एष —स अस्ति उद्याने—एषोऽस्ति सोऽस्ति
एष —स इच्छति विजयम्—एष–स इच्छति
एष —स उत्तिष्ठति आसनात्—एष स उत्तिष्ठति
एष —स पश्यति मित्रम्—एष–स पश्यति
एष —स नमति देवम्—एष–स नमति

२३ नियम —एष व स यांच्या विसर्गापुढें 'अ' आल्यास विसर्गाचा 'उ' होतो तो 'उ' मागाल 'अ' मध्यें मिळतो व 'ओ' होतो आणि नंतर पुढील अचा अवग्रह (ऽ) होतो

---

* ओ या स्वरानंतर येणाऱ्या 'अ' चा लोप होऊन त्याच जागी अवग्रह (ऽ) लिहितात

'एषः व सः' यांच्या विसर्गांपुढें 'अ' शिवाय इतर स्वर किंवा कोणतेंहि मृदु किंवा कठोर व्यंजन आलें तर विसर्गांचा लोप होतो.

नवीन शब्द

(अ) अधिकारः, आनन्दः, उपदेशः, नाशः, निश्चयः, वृत्तान्तः, वैरम्, विजयः, शास्त्रम्, साहाय्यम्, सेना.

(आ) अट् (१ प. प. अटति)–हिंडणें

अनु + रुध् (अनुरुध्यते)–आज्ञा पाळणें

अनु + सृ (अनुसरति)–अनुसरणें

आ + श्रि (१ उ. प.)–आश्रय करणें

अर्थः–संपत्ति, द्रव्य

आगमनम्–येणें

चन्द्रापीडः–राजपुत्राचें नाव

चर्–(१ प. प.)–चालणें, गवत खाणें

पठ् (१ प. प.)–पाठ म्हणणें

प्राज्ञः, प्राज्ञः–शहाणा मनुष्य

भक्षणम्–भुंकणें

पालय (पा. २ प. प.–प्रयोजक)–पाळणें

भिक्षुकः–भिकारी

महाश्वेता–स्त्रीचें नांव

वनमार्गः–रानांतील वाट

सैनिकः–शिपाई

प्रश्न

१ पुढील भूतकालीं धातुसाधित विशेषणें सामान्य विशेषणाप्रमाणें चालवा:—

धृत, मुदित, गमुद, गन्तुर, आरब्ध.

२ कंसांतील धातूंचीं भूतकालवाचक धा० वि० योजा.

१ व्याधेन [illegible] मृगः (व्यध्)। २ सैनिकैः चोराः (ग्रह्)।

३ कृष्णस्य वचनात् पाण्डवाः वीरं (प्र + स्था)। ४ सूत्रधारेण पुष्पाणि (वि + कॄ)।

५ विश्वामित्रेण दशरथः (प्रच्छ्)। ६ मालविकेन पुत्रः (आ + ह्वे)।

७ जनकेन कन्याभ्य. भूषणानि (दा)। ८ प्रवासेन पथिका (श्रम्)।

९ वानराः वृक्षस्य शाखाम् (आ + रुह्) । १० वसिष्ठेन राम (आ + दिश्) ।

३ पुढील शब्दांचीं योग्य तीं रूपें योजून वाक्यें तयार कराः—

१ ईश्वर, वसुधा, अवतीर्ण, दुर्जन, नाश.

२ चन्द्रापीड, वृत्तान्त, श्रुत, महाश्वेता.

३ वानर, साहाय्य, राम, राक्षस, सेना, जित.

४ जनक, पुत्र, अपराध, क्षान्त.

५ कुक्कुर, भषण, चोर, पलायित.

४ सन्धि सोडवून लिहाः—एषोऽस्मत्र देवालयो गजाननस्य। एकदर्पयो यमुनायास्तीरे उपाविशन् । जना इच्छन्त्येतेऽधिवारम् । स बालोऽनुसरत्युपदेश जनकस्य ।

५ सन्धि करून लिहा—एष भिक्षुकः याचते अर्थम् । पुनाः अनुदश्यन्ते अन्देशाम् । छात्रा उत्तिष्ठन्ति आसनेभ्य अध्यापकस्य आगमने ।

पाठ १३—इकारान्त नामें व विशेषणें.

१ कविषु (कवींमध्ये) कालिदासः श्रेष्ठः । कवयः (कवि) नृपान् वर्णयन्ति काव्येषु । नृपः अरिणा सह (शत्रूबरोबर) युध्यते । रवेः (सूर्याचा) प्रकाशः मध्याह्ने चण्डः । कपिभ्यः (वानरांना) फलानि रोचन्ते । मुनिभ्यः (मुनींपासून) ज्ञानं लभन्ते शिष्याः ।

वरील वाक्यांत पुं. ह्रस्व इकारान्त नामें—कवि, अरि, रवि, कपि, मुनि—निरनिराळ्या विभक्तींत योजलेलीं आहेत. त्यांचीं रूपें पुढें दिलेल्या 'कवि' शब्दाच्या रूपाप्रमाणें होतात.

इकारान्त- पुंलिङ्गः कविशब्दः ।

कविः	कवी	कवयः	प्र.	कवेः	कविभ्याम्	कविभ्यः	पं.
कविम्	,,	कवीन्	द्वि.	,,	कव्योः	कवीनाम्	ष.
कविना	कविभ्याम्	कविभिः	तृ.	कवौ	,,	कविषु	स.
कवये	,,	कविभ्यः	च.	हे कवे	हे कवी	हे कवयः	सं.

ह्रस्व इकारान्त नामें चालविताना तृ. ए. व आणि ष. ब. व. यामध्यें 'न्' चा 'ण्' होईल की काय हें पाहिलें पाहिजे.

इकारान्त पुंलिंगी नामें

(अ) ऋषि , कवि , व्याधि , निधि , मुनि , यति .

(आ) अरिः-शत्रु कपिः-वानर हरिः-विष्णु, इन्द्र,
अलिः-भुंगा कलिः-भांडण, कलियुग सिंह, वानर
असिः—तरवार रविः-सूर्य

२ मन्दा गतिः (गति) गजस्य । मुनिः ईश्वरं प्रीणयति भक्त्या (भक्तीनें)। रात्रिषु (रात्री) सञ्चरन्ति निशाचराः । बुद्धेः (बुद्धीच्या) प्रकर्षेण नरः कीर्तिं (कीर्ति) लभते। भूमेः (जमिना-वरून) उड्डयन्ते कपोताः । मुक्तये (मोक्षाकरिता) यतन्ते यतयः।

वरील वाक्यांत-गति, भक्ति, रात्रि, बुद्धि, कीर्ति, भूमि, मुक्ति-ही स्त्रीलिंगी इकारान्त नामें निरनिराळ्या विभक्तींत योजलेली आहेत. त्यांची रूपें पुढें दिलेल्या 'मति' शब्दाप्रमाणें करावीं मात्र ष. ब. वचनांत 'न्' चा 'ण्' होईल की काय हें पाहिलें पाहिजे.

ह्रस्व इकारान्त स्त्रीलिंगी नामाचे दोन भाग पडतात

(१) मूळ धातूला ' ति ' हा भाववाचक नामाचा प्रत्यय जोडून झालेलीं (तिबद्दल सन्धिनियमानुसार टि, डि, धि, नि असा फरक होतो)

(२) मूळ इकारान्त नामें

१—कृतिः, जातिः, दृष्टिः, द्युतिः, नीतिः, प्रकृतिः (स्वभाव प्रजा, मन्त्री), प्रतिकृतिः (प्रतिमा), प्रीतिः, बुद्धिः, भूतिः (भरभराट), रतिः (प्रेम, मदनाच्या भार्येचें नाव), रुचिः, वसतिः, वृत्तिः (वागणूक, आचरण), श्रुतिः (वेद), सृष्टिः, स्मृतिः (ग्रन्थाचें नाव, आठवण)

२—भूमिः (जमीन), मूर्तिः, रात्रिः.

३ मेघः वारीणां (पाण्याचा) वाहकः । तडागस्य वारिणि (पाण्यात) कमलानि रोहन्ति । वारिभिः (पाण्यानें) सिञ्चन्ति मेघाः पृथ्वीम् ।

वरील वाक्यात ' वारि ' या नपुसकलिंगी ह्रस्व इकारान्त नामाचा उपयोग केलेला आहे संस्कृतमध्यें ह्रस्व इकारान्त नामें फारशी नाहीतच

इकारान्तः नपुंसकलिङ्गः वारिशब्दः ।

वारि	वारिणी	वारीणि	प्र.	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	पं.
,,	,,	,,	द्वि.	,,	वारिणोः	वारीणाम्	ष.
वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः	तृ.	वारिणि	,,	वारिषु	स.
वारिणे	,,	वारिभ्यः	च.	हे वारे रि	हे वारिणी	हे वारीणि	सं.

४ सुरभ्या (सुवासिक) मालया भक्तः ईश्वरं पूजयति ।
शुचिनि-शुचौ (पवित्र) या तीर्थे जनाः स्नानं कुर्वन्ति ।
शुचिना (पवित्र) आचारेण नरः आदरम् अर्हति ।
भूरये (पुष्कळ) अर्थाय सर्वे जनाः स्पृहयन्ति ।
गङ्गायाः जलं नरस्य भूरीणि (पुष्कळ) पापानि नाशयति ।

वरील वाक्यात इकारान्त विशेषणें—सुरभि, शुचि, भूरि—ही योजलेली आहेत त्याची रूपें पुल्लिंगामध्यें ' कवि ' प्रमाणें, स्त्रीलिंगामध्यें ' मति ' प्रमाणें

व नपुंसकलिंगामध्यें 'वारि' प्रमाणें आणि चतुर्थी ए. व. ते सप्तमी ए. व., षष्ठी-द्विवचन आणि सप्तमी-द्विवचन, यामध्यें 'कवि' प्रमाणेंहि होतात.

शुचि. नपुं. च. ए. व.—शुचिने-शुचये, पं. व ष. ए. व.—शुचिनः-शुचेः, स. ए. व.—शुचिनि-शुचौ, ष. व स. द्विव.—शुचिनोः-शुच्योः.

सन्धिनियम

हरिः वसति वैकुण्ठे-हरिर् वसति-हरिर्वसति...
बाणैः अरिं विध्यति योधः-बाणैर् अरिं-बाणैररिं...
रवेः आतपः चण्डः-रवेर् आतपः-रवेरातपः......
* सूर्यचन्द्रयोः दर्शनम् आह्लादकम्-सूर्यचन्द्रयोर् दर्शनम्-सूर्यचन्द्रयोर्दर्शनम्।

२४ नियमः—विसर्गापूर्वी 'अ-आ' शिवाय स्वर व पुढें 'स्वर' अथवा 'मृदु व्यंजन' असेल तर विसर्गाचा 'र्' होतो आणि तो पुढील स्वरांत मिळून त्याचें पूर्णाक्षर होतें अथवा पुढील व्यंजनाला जोडला जातो.

नृपतिः रक्षति प्रजाः-नृपतिर् रक्षति-नृपती रक्षति...
बाणैः रामः अयुध्यत-बाणैर् रामः-बाणै रामः...
कुशलवयोः रामः पिता-कुशलवयोर् रामः-कुशलवयो रामः ...
रविः रात्रौ न प्रकाशते-रविर् रात्रौ-रवी रात्रौ...
प्रातर् रमते कन्दुकेन बालः-प्राता रमते...
पुनर् रथ्यया धावति चोरः-पुना रथ्यया...

२५ नियमः—विसर्गाबद्दल आलेल्या अथवा मूळच्या 'र्' या व्यंजनापुढें 'र्' नें प्रारंभ झालेला शब्द आला तर पहिल्या 'र्'चा लोप होतो व मागील स्वर ह्रस्व असेल तर दीर्घ होतो.

भोः इह आगच्छत (या)-भोर् इह-भोरिह...
भोः मम वचनं शृणुत (ऐका)-भोर् मम-भोर्मम...
भोः कथं मम जीवितम्-भोः कथं...

२६ नियमः—'भोस्-अरे-अहो' या संबोधनार्थी अव्ययांच्या विसर्गापुढें

मृदु व्यंजन किंवा स्वर आला तर विसर्गाचा 'र्' होतो, आणि पुढें कठोर व्यंजन आल्यास सन्धि होत नाहीं.

टीप —* संस्कृतमध्यें दोन अथवा अधिक समान महत्त्वाचीं नामें एके ठिकाणीं जोडून लिहितात अशा सामासिक शब्दाला द्वन्द्व समास म्हणतात अशा द्वन्द्व समासाचें लिंग शवटच्या पदाच्या लिंगाप्रमाणें असतें व वचन समासातील पदानीं दर्शविलेल्या संख्येवर अवलंबून असतें जसें—सूर्य च चन्द्र च–सूर्यचन्द्रौ। कुश च लव च–कुशलवौ। धर्म भीम अर्जुन च–धर्मभीमार्जुना। कन्दा मूलानि फलानि च–कन्दमूलफलानि।

नवीन शब्द

अटवी–अरण्य
आतपः–सूर्याची उष्णता
उच्छ्वासः–बाहेर टाकलेला श्वास
तडाग.–गम्–तलाव
अशक्य–(वि)–करता न येण्या सारखें
कष्ट (वि)–दु खदायक
नव–नवीन (वि)–नवें
निशाचरः–राक्षस
प्रकर्षः–अति वाढ
पण्डितः–विद्वान् मनुष्य
प्रभावः–जोर, पराक्रम
हेमन्तः—हिंवाळा

पीडाकर (वि)–त्रास देणारा
प्रमुख (वि)–मुख्य
प्राकृत (वि)–सामान्य
मन्द (वि)–हळू जाणारा
प्रार्थना–विनवणी
भारवाहकः–ओझें उचलणारा
मध्याह्नः–दुपार
रथ्या–रस्ता
वैकुण्ठम्–विष्णूचें निवासस्थान
वर्ण् (१० उ. प)–वर्णन करणें
विहीन (वि.)–नसलेला
स्निग्ध (वि)–प्रेमळ
सम्+चर् (संचरति)–हिंडणें

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात कंसात दिलेल्या शब्दांचीं योग्य रूपें योजा —

१ (व्याधि) मनुष्यस्य शरीरं पीडयन्ति।
२ (नृपति) (अरि) सह (असि) युध्यन्ते।
३ (रवि) उदये कृषीवला क्षेत्राणि गच्छन्ति।

४ (रात्रि) तिमिरेला (सृष्टि) अन्धकारे निमज्जति ।

५ हेमन्ते शीताना (वारि) स्पर्शः पीडाकरः भवति ।

६ (स्मृति) चलक्षणा (जाति) आचार वर्णित ।

७ (भूमि) मेघा (वारि) सिञ्चन्ति ।

८ (विपत्ति) (धृति) विद्वाना भरा मन्यन्ति ।

९ (यति) (वसति) अटव्यां वतव ।

१० (कपि) प्रमुखेन (मारुति) अशोकवने सीता दृष्टा ।

२ पुढील रूपें पूर्णपणें ओळखून पुढील वाक्यामध्यें योग्य ठिकाणा योजा —
श्रुता , रात्रीन्, हरे , रश्मिम्, कीर्तये, सुधियाम्, कवे , सख्यै, रीति , मूर्तये

१ ——— प्रभावेण वर्णाना सङ्कर भवति । २ कवे ——— किमपि अशक्य न । ३ पण्डिता ——— स्पृहयन्ति । ४ यतय संसारात् ——— इच्छन्ति । ५ प्राकृता जना ——— अनुसरन्ति । ६ भक्त ईश्वरस्य ——— पुष्पाणि अर्पयति । ७ नवीना ——— जनेभ्य रोचते । ८ भक्ताना प्रार्थनया ——— चित्त द्रवति । ९ धान्यस्य ——— आनयन्ति भृत्या । १० स्मृतय ——— अनुसरन्ति ।

३ पुढील नामांच्या रूपाना योग्य अशी दिलेल्या विशेषणाची रूपें योजा —

(सुरभि) पुष्पे । (शुचि) मत्या । (सुरभि) उच्छ्वासात् । (शुचि) धृतिम् । (भूरि) कीर्तये ।

४ सन्धि करून लिहा —

एवै ज्ञानै अध्ययन कृतम् । कवि रजन्याम् आकाशे तारका अपश्यत् । हरि उदतिष्ठत् पुनर् रात्रौ । भो भारवाहक अत्र किं तिष्ठसि ।

५ सन्धि सोडवून लिहा —

शत्रोरेता सेना वाणैर्वाराऽविध्यन् । मित्रयोरुपदेशेन कृष्णोऽप्यविन्दत सुखम् ।

पाठ १४—उकारान्त नामें व विशेषणें.

१ कामः क्रोधः च प्रबलौ रिपू (शत्रू) वर्तेते।
चातकाः जलस्य बिन्दून् (बिन्दू) मेघेभ्यः अपेक्षन्ते।
भानुना (सूर्यानें) प्रकाशितं भूतलं शोभते।
पशुभ्यः (पशूंना) तृणं रोचते।
शत्रोः (शत्रूपासून) रक्षणम् इच्छन्ति पौराः।
इन्दौ (चन्द्रावर) कलङ्कः वर्तते।
विनीतः छात्रः गुरूणां (गुरूंची) आज्ञां न उल्लङ्घयति।
हे साधो (साधुपुरुषा) तव उपदेशम् अहं न विस्मरामि।

वरील वाक्यांत—**रिपु, बिन्दु, भानु, पशु, शत्रु, इन्दु, गुरु, साधु**—हे उकारान्त पुल्लिंगी शब्द भिन्न भिन्न विभक्तींत योजिलेले आहेत.

उकारान्त. पुंलिङ्ग. भानुशब्द.।

भानुः	भानू	भानवः	प्र.	भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	पं.
भानुम्	भानू	भानून्	द्वि.	भानोः	भान्वोः	भानूनाम्	ष.
भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः	तृ.	भानौ	,,	भानुषु	स.
भानवे	,,	भानुभ्यः	च.	हे भानो	हे भानू	हे भानवः	सं.

उकारान्त पुल्लिंगी नामाचीं 'भानु' प्रमाणें रूपें करतांना तृ. ए. वचन आणि ष. ब. वचन यांत जरूर तेथें 'न्' चा 'ण्' केला पाहिजे

(अ) पशु, बन्धु, बिन्दु, मृत्यु, वायु, विष्णु, शत्रु, साधु

(आ) **असु.**—प्राण* | **प्रभुः**—मालक, धनी | **विधुः**—चन्द्र
इषु—बाण | **राहुः**—ग्रहाचें नांव | **शम्भुः**—शङ्कर
परशु.—कुऱ्हाड | **रिपुः**—शत्रु | **शिशुः**—लहान मूल

* असु व प्राण हे शब्द नेहमीं बहुवचनांत योजतात.

२ मित्रस्य प्राणानां रक्षणे साधवः तन्वाः (देहाचा) त्यागम् अपि न गणयन्ति । खगाः चञ्च्वा (चोचीनें) उदरं पूरयन्ति । अन्धाः कदाचित् रज्जुं (दोरीला) सर्पं मन्यन्ते । दिलीपेन धेनोः (गाईकडून) वरः लब्धः । शरय्वाः (शरयूच्या) तीरे अयोध्या तिष्ठति । शत्रोः चमूनाम् (सैन्याच्या) उपरि वीरः बाणान् किरति । रामः वध्वा सह (पत्नीबरोबर) अरण्यं गतः । स्नुषा श्वशुरं श्वश्रूं (सासूला) च आपृच्छ्य जनकस्य गृहं न गच्छति ।

वरील वाक्यांत ह्रस्व व दीर्घ उ-ऊकारान्त स्त्रीलिंगी नामें योजलेली आहेत. त्यापैकी ह्रस्व उकारान्त स्त्रीलिंगी नामें 'धेनु' प्रमाणें चालवावीं व दीर्घ ऊकारान्त 'वधू' प्रमाणें चालवावीं.

उकारान्तः स्त्रीलिङ्गः धेनुशब्दः । ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः वधूशब्दः ।

धेनुः	धेनू	धेनवः	प्र.	वधूः	वध्वौ	वध्वः
धेनुम्	,,	धेनूः	द्वि.	वधूम्	,,	वधूः
धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः	तृ.	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
धेनवे-न्वै	,,	धेनुभ्यः	च.	वध्वै	,,	वधूभ्यः
धेनोः-न्वाः	,,	,,	पं.	वध्वाः	,,	,,
,,	धेन्वोः	धेनूनाम्	ष.	,,	वध्वोः	वधूनाम्
धेनौ-न्वाम्	,,	धेनुषु	स.	वध्वाम्	,,	वधूषु
हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः	सं.	हे वधु	हे वध्वौ	हे वध्वः

उकारान्त स्त्रीलिंगी नामें.—चञ्चुः-चोंच, तनुः-देह, धेनुः-गाय, रज्जुः-दोरी.

ऊकारान्त स्त्रीलिंगी नामें.—चञ्चूः-चोंच, चमूः-सैन्य, धानाः-गव्हाचें धान्य, वधूः-नवरी, सून, पत्नी, शरयूः-नदीचें नांव, श्वश्रूः-सासू.

३ शोकेन नयनयोः अश्रूणि (अश्रु) उद्गच्छन्ति ।
मधुपः एव मधुनः (मधाचा) मार्मिकः ।

दुर्लभाय वस्तुने (वस्तुकरता) न स्पृहयति प्राज्ञः ।

अल्पेन वसुना (द्रव्यानें) न तुष्यति कदर्यः ।

वरील वाक्यात ह्रस्व उकारान्त नपुंसकलिंगी नामाचीं रूपें योजलेलीं आहेत

उकारान्त नपुंसकलिङ्ग मधुशब्द ।

मधु	मधुनी	मधूनि	प्र	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	पं.
,,	,,	,,	द्वि	,,	मधुनोः	मधूनाम्	ष.
मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः	तृ	मधुनि	,,	मधुषु	स
मधुने	,,	मधुभ्यः	च.	हे मधो–धु	हे मधुनी	हे मधूनि	सं

ह्रस्व उकारान्त नामें 'मधु' प्रमाणें चालवावीं व 'न्' चा 'ण्' जरूर तेथे करावा

(अ) अश्रु वस्तु

(आ) तालु–तोंडाच्या आतील वरचा भाग, मधु–मध, वसु–धन

४ उकारान्त विशेषणें

गुरुः भारः । पटुः–पट्वी कन्या । स्वादु फलम् ।

उकारान्त विशेषणें पुंलिंगामध्यें 'भानु' प्रमाणें चालवावीं स्त्रीलिंगामध्यें 'धेनु' प्रमाणें अथवा ङीप् ई जोडून 'नदी' प्रमाणें चालवावीं व नपुंसकलिंगामध्यें 'मधु' प्रमाणें चालवावा, मात्र चतुर्थी ते सप्तमी एकवचन आणि षष्ठी सप्तमीद्विवचन यामध्यें विकल्पानें 'भानु' प्रमाणेंहि रूपें करावीं

जसे स्वादु (न)—स्वादुने–स्वादवे–च ए व स्वादुनः–स्वादोः–प ष ए, व स्वादुनि स्वादौ–स ए व स्वादुनोः–स्वाद्वोः–ष स द्विवचन

उकारान्त विशेषणें—गुरु–जड, मोठा, चारु–सुंदर, तनु–लहान, बारीक, पटु–हुषार, बहु–पुष्कळ, मञ्जु–मधुर लघु थोडा, लहान, स्वादु–गोड

टीप—उकारान्त विशेषणाच्या अन्त्य 'उ' पूर्वी जर संयुक्त व्यञ्जन असेल तर स्त्रीलिंगामध्यें फक्त धेनुप्रमाणें रूपें करावीं जसें—पाण्डु रात्रि ।

सन्धिनियम

बाल कमले ईक्षते—बाल कमले ईक्षते ।
पक्षी आगच्छत नृपस्य सभाम्—पक्षी आगच्छत ।
क्रोध लोभ च रिपू अतीव पातकौ—रिपू अतीव ।
एते द्वे वस्तुनी अहं इच्छामि—वस्तुनी अहं ... ।

२७ नियम —वरील वाक्यातील कमले, पक्षी, रिपू, वस्तुनी या द्विवचनान्त शब्दाच्या शेवटल इ, ऊ व ए यांच्यापुढें आलेल्या स्वरांशीं त्यांचा संधि होत नाहीं या स्वरास 'प्रगृह्य स्वर असें म्हणतात

१ प्रभो अस्मान् रक्ष—प्रभो अस्मान् किंवा प्रभोऽस्मान् ।
२ इन्द्रो अद्य रम्य तव निम्नम्—इन्द्रो अद्य किंवा इन्द्रोऽद्य ।
३ विष्णो इच्छामि मोक्षम्—विष्णो इच्छामि किंवा विष्णविच्छामि–किंवा विष्ण इच्छामि ।
४ भानो—एष चण्ड प्रकाश असह्य —भानो एष किंवा भानवेष किंवा भान एष ।

२८ नियम —वरील वाक्यावरून असें दिसून येईल कीं संबोधनार्थी स्वरान्त पदाचा पुढें येणाऱ्या स्वराशी विकल्पानें संधि केला जातो, आणि ज्या वेळेस संधि होतो त्या वेळेस मागील स्वर 'ओ' असून पुढील स्वर 'अ' असल्यास त्याचा लोप करून त्याचे जागीं (ऽ) अवग्रह लिहितात आणि इतर स्वर असल्यास 'ओ' चा 'अव्' असा फरक करून 'व्' पुढील स्वरांत मिळवून त्याचें पूर्णाक्षर करतात अथवा 'व्' चा लोप करतात

वन्दामहे ईश्वर वयम्–वन्दामहा ईश्वर किंवा वन्दामहावीश्वर ।
(नमस्कार करू या)
तस्मै अहं पत्रम्–तस्मायहं किंवा तस्मा अहं । (मी देतो)
तस्मै अलङ्कार यच्छामि–तस्मा अलङ्कार किंवा तस्मायलङ्कार ।

२९ नियम —शब्दाच्या अन्त्य 'ए' पुढें कोणताहि स्वर आला तर 'ए' चा 'आय्' असा फरक करावा व 'य्' पुढील स्वरांत मिळवून पूर्णाक्षर करावें किंवा 'य्' चा लोप करावा

कलौ एव विचित्र प्रकार जायते—कलावेव–किंवा कला एव ।
गुरो अतीव स्नेह छात्राणाम्—गुरावतीव किंवा गुरा अतीव ।
रात्रौ इतस्तत सञ्चरन्ति राक्षसा —रात्राावितस्तत किंवा रात्रा इतस्तत ।

३० नियमः—शब्दाच्या अन्त्य 'औ' चा पुढाल स्वराशीं सन्धि करताना 'औ' चा 'आव्' असा फरक होतो व त्यातील 'व्' पुढील स्वरात मिळून पूर्णाक्षर करतात किंवा 'व्' चा लोप करतात

टीप—य् किंवा व् यांचा लोप झाल्यामुळें एकमेकापुढें येणाऱ्या स्वरांचा पुन्हा सन्धि होत नाहीं

नवीन शब्द

(अ) स्थान, प्रसिद्ध (वि), नर, लोक, सभा

(आ)	
अन्ध (वि)—आंधळा	कीटः-कीटकः—किडा
आस्पदम्—जागा	घटः—मडकें
आ+ह्लाद् (१ आ प)—आनंदित होणें, आह्लादयति (प्रयोजक)—आनंदित करणें.	चातकः—पक्ष्याचें नाव
उद्+लङ्घ् (उल्लङ्घते-उल्लङ्घयति)—ओलांडणें, उल्लंघन करणें	दिलीपः—रघुवंशातील राजाचें नांव
कदर्यः-कृपणः—कृपण मनुष्य	निपात—पडणें
कलङ्कः—डाग	निषिद्ध (वि)—निषेध केलेला
	पूर् (४ आ प.-पूर्यते १० उ. प-पूरयति-ते)—भरणें
	पौरः—शहरवासी मनुष्य
	मधुपः—भुंगा
	मार्मिकः—मर्म ओळखणारा
	विनीत (वि)—विनयशील

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसातील शब्दांची योग्य रूपें घाला —

१ (यश) लाभेन नर आदरास्पद भवति ।

२ (राष्ट्र) पाठयति (पितृ) (भ्रातृ) च ।

३ (शिशु) आनन जननाम् आह्लादयति ।
४ (साधु) (तनु) परोपकाराय वर्तते ।
५ (वारि) (बिन्दु) निपान घट पूरयति ।
६ (रघु) (चमू) सह दिग्विजयाय प्रस्थित ।
७ भृत्या (प्रभु) आदेशम् अनुरुध्यन्ते ।
८ (वधू) श्वशुर (श्वश्रू) च नमति ।
९ (चञ्चु) विहगा कीटकान् उद्धरन्ति ।
१० (अश्रु) आकुले नयने बालस्य ।

२ पुढील नामांना अनुरूप अशी दिलेल्या विशेषणाची रूपें योजा —
(पटु) ललना । (गुरु) भारेण । (लघु) नयने । (स्वादु) फलानि ।
(चारु) चित्रे । (मधु) स्वरस्य । (मृदु) व्यञ्जनानाम् । (भीरु) नार्यो ।

३ पुढील रूपें काय आहेत हें सांगून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा —
रिपो, धेन्वा, वस्तूनाम्, इन्द्वी, दारव्याम् ।

४ सन्धि करा —प्रभो अस्माकं शरणम् असि । कवी एतानि कृत्यानि निर्मितानि । कालिदास भवभूति च द्वौ कवी एतस्मिन् भारतवर्षे अतीव प्रसिद्धौ । कृप द्रोण च कौरवाणां गुरू आस्ताम् ।

५ सन्धि सोडवून लिहा —इन्दू राजायुद्मत आघाते । गुना अतीव विश्वासस्थानानाम् । विद्यावैव फलद्री भवते ।

पाठ १५—कर्मणि व भावेप्रयोग.

---

१ (अ) बालः ईश्वरं नमति-वन्दते—मुलगा ईश्वराला नमस्कार करतो
बालेन ईश्वरः नम्यते-वन्द्यते—मुलाकडून ईश्वराला नमस्कार केला जातो.

(आ) त्वं कन्दुकान् क्षिपासि—तू चेण्डू फेंकतोस
त्वया कन्दुकाः क्षिप्यन्ते—तुझ्याकडून चेण्डू फेंकले जातात
(इ) ईश्वरः अस्मान् पश्यति—ईश्वर आम्हाला पाहातो
ईश्वरेण वयं दृश्यामहे—ईश्वराकडून आम्ही पाहिले जातो

वरील तीन्ही वाक्यें दोन दोन प्रकारांनी लिहिलेली आहेत त्यातील अर्था मध्यें भेद नाहीं परंतु रचनेच्या पद्धतींत फरक आहे पहिल्या प्रकारात कर्तृ पदाला प्राधान्य दिलें आहे व दुसऱ्या प्रकारामध्यें कर्मपदाला प्राधान्य दिलेलें आहे म्हणून पहिला कर्तरि प्रयोग व दुसरा कर्मणि प्रयोग वरील वाक्यातील क्रियापदें सकर्मक आहेत पहिल्या प्रकारात प्रथमान्त कर्तृपदाप्रमाणें क्रिया पदाचा पुरुष व वचन झाली आहेत व दुसऱ्या प्रकारात प्रथमान्त कर्मपदाप्रमाणें क्रियापदाचें कर्मणि तऱ्हेचें रूप पुरुष व वचन यामध्यें झालें आहे व कर्तृपद तृतीयेंत योजलेलें आहे

आता क्रियापदाची रूपें कर्मणि तऱ्हेची कशीं झालीं आहेत हें पाहू —

नम्यते – नम् + य + ते
वन्द्यते – वन्द् + य + ते
क्षिप्यन्ते – क्षिप् + य + अन्ते
दृश्यामहे – दृश् + य + महे

यावरून असें दिसून येईल की सामान्यपणें कर्मणि तऱ्हेचें रूप करताना मूळ धातु प्रथम घ्यावा, त्याला य हें चिन्ह जोडावें, व नंतर योग्य तें आत्मनेपदी प्रत्यय जोडावे

२ (अ) बालः आसने उपविशति—बालेन आसने उपविश्यते।
(आ) त्वं भृत्याय कुप्यासि—त्वया भृत्याय कुप्यते।
(इ) वयं विजयेन मोदामहे—अस्माभिः विजयेन मुद्यते।

वरील वाक्यांच्या दोन्ही प्रकारामध्येंहि अर्थभेद नाही, परंतु रचनेंत मात्र भेद आहे या वाक्यातील क्रियापदें अकर्मक असल्यामुळें वर दाखविलें या कर्मणि प्रयोगाप्रमाणें रचना झालेली नाही कर्तृपदाची तृतीया विभक्ति झाली आहे व क्रियापद कर्मणि तऱ्हेचें तृतीयपुरुषी एकवचनामध्यें योजलेलें आहे

या रचनेत क्रियेचा भाव महत्त्वाचा आहे. म्हणून या प्रयोगाला **भावे प्रयोग** म्हणतात.

टीपः—मराठींतील भावे प्रयोग व संस्कृतमधील भावे प्रयोग यात भेद आहे. त्याच-प्रमाणें मराठींतील भावे प्रयोग सकर्मक व अकर्मक अशा दोन्ही क्रियापदांचा होतो. संस्कृ-तमध्यें फक्त अकर्मक क्रियापदाचाच होतो.

'य' पूर्वी होणारे फरक

(१)

धातु	जि	श्रु	श्रि	क्षि
कर्तरि रूप	जयति,	शृणोति	श्रयति	क्षयति
कर्मणि रूप	जीयते	श्रूयते	श्रीयते	क्षीयते

यावरून असें म्हणता येईल कीं, धातूच्या अन्त्य ह्रस्व 'इ किंवा उ' याचा 'य' पूर्वी दीर्घ ई किंवा ऊ होतो.

(२)

धातु	दा	पा	(अनु) स्था	गै	(अव) सो
कर्तरि	यच्छति	पिबति	अनुतिष्ठति	गायति	अवस्यति
कर्मणि	दीयते	पीयते	अनुष्ठीयते	गीयते	अवसीयते

धातु	ज्ञा	स्ना (२ग.प.प.)	पा (२ग.प.प.)	ध्यै
कर्तरि	जानाति	स्नाति	पाति	ध्यायति
कर्मणि	ज्ञायते	स्नायते	पायते	ध्यायते.

यावरून असें दिसेल की कर्मणि 'य' पूर्वी दा, स्था, पा, गै, अव + सो यांच्या अंत्य स्वराबद्दल 'ई' हा स्वर येतो, परंतु ज्ञा, ध्यै व द्वितीय गणाचे आकारान्त धातु यांचा अन्त्य स्वर 'य' पूर्वी 'आ' च राहतो.

(३)

धातु	कृ	हृ	(अनु) सृ	धृ (१ग.प.प.)	धातु	स्मृ	ऋ	स्तृ
कर्तरि	करोति	हरति	सरति	धरति		स्मरति	ऋच्छति	स्तृणाति
कर्मणि	क्रियते	ह्रियते	स्रियते	ध्रियते		स्मर्यते	अर्यते	स्तर्यते

ह्रस्व ऋकारान्त धातूंतील अन्त्य 'ऋ' बद्दल 'य' पूर्वी 'रि' असा फरक होतो. परंतु 'ऋ' च्या पूर्वी जर संयुक्त व्यञ्जन असेल तर 'ऋ' चा 'अर्' होतो. त्याचप्रमाणें 'ऋ' धातूच्याहि 'अर्' असा फरक होतो.

(४)

धातु	यज्	वद्	वह्	वस् (भा)	ह्वे	स्वप् (२ग.प.प.)	ग्रह्	प्रच्छ्
कर्तरि	यजति	वदति	वहति	वसति	ह्वयति	स्वपिति	गृह्णाति	पृच्छति
कर्मणि	इज्यते	उद्यते	उह्यते	उष्यते	हूयते	सुप्यते	गृह्यते	पृच्छ्यते

वरील धातूंचीं कर्मणि तऱ्हेचीं रूपें होतांना धातूंतील य्, व् आणि र् यांच बद्दल इ, उ व ऋ असा अनुक्रमें फरक झाला आहे. या फरकाला **संप्रसारण** असें म्हणतात. य्, व्, र् यांचा इ, उ, ऋ असा फरक झाल्यावर पूर्वीच्या स्वराचा लोप होतो. जसें—यज्–इ + ज् + य + ते – इज्यते (य् + अ – इ)

स्वप्–स् + उ + प् + य + ते – सुप्यते (स् + व् + अ – उ)

(५)

धातु	शंस्	स्रंस्	ध्वंस्	दंश्	भ्रंश्	बन्ध् (९ ग, प, प.)
कर्तरि	शंसति	स्रंसते	ध्वंसते	दशति	भ्रंशते	बध्नाति
कर्मणि	शस्यते	स्रस्यते	ध्वस्यते	दश्यते	भ्रश्यते	बध्यते

वरील धातूंतील अनुनासिकाचा 'य' पूर्वी लोप होतो.

(६)

धातु	तड्	तुल्	धृ (१० ग.)	धू	भू	
कर्तरि	ताडयति	तोलयति	धारयति	धूनयति	भावयति	१० गणाचे धातु
कर्मणि	ताड्यते	तोल्यते	धार्यते	धून्यते	भाव्यते	

धातु	नश् (प्रयोजक)	तुष् (प्र.)	दृश् (प्र.)	
कर्तरि	नाशयति	तोषयति	दर्शयति	प्रयोजक रूपें
कर्मणि	नाश्यते	तोष्यते	दर्श्यते	

वरील उदाहरणावरून असें दिसून येईल की, दशम गणाच्या धातूंमध्यें व प्रयोजक क्रियापदामध्यें 'अय' पूर्वी जे फरक होतात ते 'कर्मणि य पूर्वी' कायम राहातात.

(७)

धातु	तॄ	खन्	जन्
कर्तरि	तरति	खनति	जायते
कर्मणि	तीर्यते	खन्यते–खायते	जन्यते–जायते

कर्मणि 'य' पूर्वी 'तॄ' धातूंतील 'ॠ' चा 'ईर्' होतो. जन् व खन् यांचीं विकल्पानें य पूर्वी 'आ' व 'खा' अशीं रूपें होतात.

३ पान्थः गोविन्दं मार्गं पृच्छति-पान्थेन गोविन्दः मार्गं पृच्छ्यते ।
भिक्षुकः धनिकं धनं याचते-भिक्षते-भिक्षुकेण धनिकः धनं याच्यते भिक्ष्यते वा ।
जननी बालं देवालयं नयति-जनन्या बालः देवालयं नीयते ।

वरील वाक्यांतील **प्रच्छ्**, **याच्** व **नी** हे द्विकर्मक धातु आहेत. ज्याला विचारावयाचें, ज्याची याचना करावयाची व ज्या स्थलाप्रत न्यावयाचें ते शब्द **गौण कर्मपदें** व जें विचारावयाचें, जें मागावयाचें, व जें न्यावयाचें ते शब्द **मुख्य कर्मपदें**. अशा वाक्याचा कर्मणि प्रयोग करतांना '**प्रच्छ्** व **याच्** यांच्या गौण कर्मपदाची प्रथमा विभक्ति करावी व **नी** धातूच्या मुख्य कर्मपदाची प्रथमा विभक्ति करावी, आणि इतर कर्मपदें द्वितीयेंतच ठेवावीं.

प्रथमभूतकाळ (कर्मणि रूपें)

	कर्तरि	कर्मणि	पृथक्करण
४	कृ — अकरोत्	अक्रियत	अ + कृ (क्रि) + य + त
	तड् — अताडयत्	अताड्यत	अ + तड् (ताड्) + य + त
	यज् — अयजत्	ऐज्यत	आ + यज् (इज्) + य + त
	जि — अजयत्	अजीयत	अ + जि (जी) + य + त
	दा — अयच्छत्	अदीयत	अ + दा (दी) + य + त
	वि+स्मि — व्यस्मयत	व्यस्मीयत	वि + अ + स्मि (स्मी) + य + त
	स्मृ — अस्मरत्	अस्मर्यत	अ + स्मृ (स्मर्) + य + त
	प्र+शंस् — प्राशंसत्	प्राशस्यत	प्र + अ + शंस् (शस्) + य + त
	दृश् — अपश्यत्	अदृश्यत	अ + दृश् + य + त
	इष् — ऐच्छत्	ऐष्यत	आ + इष् + य + त

वरील भूतकाळीं कर्मणि तृ० पु० एकवचनी उदाहरणांवरून असें दिसून येईल कीं प्रथमभूतकाळीं कर्मणि रूपें करतांना प्रथम अ किंवा आ हा आगम, नंतर मूळ धातु अथवा 'य' पूर्वी होणारें रूप, नंतर य हें कर्मणि चिन्ह व शेवटीं प्रथमभूतकाळीं आत्मनेपदी प्रत्यय अशा क्रमानें रूपें बनवावीं लागतात.

टीप — ज्यास माहितीकरिता संस्कृतवाक्यरचना पाठ १४ पहा.

सन्धिनियम

वनात् आगच्छति मुनिः—वनादागच्छति…… ।

आगच्छत् एकदा कश्चित् पान्थः—आगच्छदेकदा…… ।

ककुभ् + अन्तः—ककुबन्तः (समास) । (दिशेचें टोंक)

समिध् + आहरणम्—समिदाहरणम् (समास) । (समिधा आणणें)

३१ नियमः—वरील उदाहरणावरून हें दिसून येईल कीं शब्दाच्या शेवटीं अनुनासिकावाचून कोणत्याहि वर्गाचें इतर व्यंजन आल्यास व त्याच्यापुढें स्वर आल्यास मागील व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन होतें.

नगरात् बहिः गच्छति दूतः—नगराद्बहि ……।

आसनात् गुरु उत्तिष्ठति—आसनाद्गुरु …… ।

ककुभ् + मार्गः—ककुब्मार्गः । (समास) दिशेचा मार्ग.

समिध् + भङ्ग—समिद्भङ्गः । (समास) समिधेचा तुकडा.

३२ नियमः—कोणत्याहि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजनापुढें मृदु व्यंजन आल्यास मागील व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन येतें.

नगरात् नगरं भ्रमति भिक्षुकः—नगराद्नगरं किंवा नगरान्नगरं… ।

अपश्यत् मण्डलं सूर्यस्य बालः—अपश्यद् मण्डलं किंवा अपश्यन्मण्डलं .. ।

३३ नियमः—कोणत्याहि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजनापुढें अनुनासिकानें आरंभ झालेला शब्द आल्यास मागील व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन अथवा अनुनासिक येतें.

मृद् + मय (घट)—मृण्मय घट (मातीचें बनविलेलें मडकें)

तद् + मय (भक्तः)—तन्मयः भक्त (तल्लीन झालेला भक्त)

३४ नियमः—कोणत्याहि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजनापुढें अनुनासिकानें आरंभ झालेला प्रत्यय आला तर मागील व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें अनुनासिक येतें.

नवीन शब्द

(अ) आरोग्यम् व्यायाम

(आ) तुला तराजू तागडा	भेद् – फोडणें	वर्षा वर्षाकाळ पावसाळा
दुर्ग – र्गम् किल्ला रानातील विकट वाट	मण्डलम् – बिम्ब वर्तुळ, समुदाय	वि + दृ (१० उ प – विदारयति – त) — फाडणें तुकडे करणें
ध्रुव विष्णुभक्ताचें नाव	राज्यतन्त्रम् – राज्याचा कारभार	स्वीकृत (वि) स्वीकार केलेला
		सो (अव अवस्यति – च ग प प) — संपणें अंत होणें

प्रश्न

१ कर्तरि कर्मणि व भावे अशी प्रयोगांची नावें का ठेवण्यांत आली आहेत हें सोदाहरण दाखवा

२ पुढील वाक्यांचा प्रयोग बदला —

१ नरः उद्यमेन धनम् अधिगच्छति । २ अश्वाः शरैः सैनिकान् प्रहरन्ति ।
३ व्यायामेन आरोग्य वर्धते । ४ नृपाः चारैः राज्यतन्त्रं पश्यन्ति ।
५ स्वयंवरमण्डपे राजपुत्राः निषीदन्ति । ६ सेवकाः माम् अनुसरन्ति ।
७ यूयम् अरण्ये वसथ । ८ वृद्धः नृपः पुत्रे राज्यं * वितरति ।
९ कृपणानाम् उत्कर्षेण देशः समृध्यति । १० गुरुः तुलाम् आरुहति ।

३ पुढील वाक्यांत कंसांत दिलेल्या क्रियापदांचीं योग्य रूपें योजा —

१ विष्णुः ध्रुवाय दर्शनं (दा) । २ मनाय मेंढ. प्रयत्न (कृ) ।
३ नीडस्य काकैः (गुह्) । ४ दुर्गस्य भवनं सैनिकैः चौरैः (प्रनाम) ।
५ योधाः अरातीन् (वि + जि) । ६ सुवर्णकारेण तुलया सुवर्णं (तुल) ।

---

* टीप — वि + तृ —देणें हवालीं करणें—या क्रियापदाचा उपयोग ज्याला द्यावयाचें किंवा ज्याच्या हवालीं करावयाचें त्याची षष्ठी योजून करतात किंवा चतुर्थीहि योजली जाते

७ कृपावलै वर्षासु † क्षेत्रे बीजानि (वप्)। ८ सिंहेन अरण्ये मृगा (वि+द्रु)।
९ भ्रातृ स्वाकृत्यात् कार्यात् न ‡ (वि+रम्) । १० जनन्या बाल
क्रीडाङ्गणात् (आहे) ।

■ वरील प्रश्न ३ मध्यें दिलेल्या क्रियापदाचीं प्र० भूतकाळी रूपें वाक्यातील प्रयोगानुरूप लिहा

५ सन्धि करा —ग्रामात् ग्रामम् अटति पान्थ । वाक + ऐश्वर्यम् । वृक्ष अपतत् बालक । अवसत् एकदा ऋषि आश्रमे ।

६ सन्धि सोडवून लिहा —दूरात्रामस्त दूतमीक्षते नृप । वृक्षाद्वृक्षमुत्प्लवन्ते वानरा । वनाद्ग्रामा न्यवर्तत ।

पाठ १६—कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणें व ल्यबन्त धातुसाधित अव्ययें.

कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचा उपयोग ,सामान्यपण विशेषणाच्या धर्त्यात दर्शविलेला आहे. परतु त्याचा उपयोग करताना वाक्य रचना विशिष्ट प्रकारची का असावी हें पुढील उदाहरणावरून ध्यानात येईल

१ राम निश्चयम् अकरोत्—रामेण निश्चय. अक्रियत-कृत था।
नृप. वार्ताम् अशृणोत्—नृपेण वार्ता अश्रूयत-श्रुता था ।
बालः' चन्द्रस्य बिम्बम् अपश्यत्—बालेन चन्द्रस्य बिम्बम्
अदृश्यत-दृष्टं था ।

वरील वाक्यातील क्रियापदें सकर्मक आहेत म्हणून कर्मणि प्रयोगाची रचना करून त्यामध्ये क्रियापदाएवजी कर्मणि भू० का० धा० विशेषणें योजतां आलीं सकर्मक धातूचीं कर्मणि भू० का० धा० विशेषणें योजताना कर्मणि तर्हेचा रचना असावी लागते

---

† टीप —वर्षा: (पावसाळा) ■ स्त्रीलिंगी शब्द बहुवचनांत योजतात

‡ टीप —वि + रम् (थांबणे) या क्रियापदाचा उपयोग ज्या ठिकाणीं थांबवायचें त्या कर्माच्या शब्दाला पंचमी योजून करतात

२ समुद्रः वायुना अक्षुभ्यत्–क्षुब्धः वा। समुद्रेण वायुना अक्षुभ्यत–क्षुब्धम् वा।

अर्जुनः रणाङ्गणे अतिष्ठत्–स्थितः वा। अर्जुनेन रणाङ्गणे–अस्थीयत–स्थितं वा।

नृपः विजयेन अमोदत–मुदितः वा। नृपेण विजयेन अमुद्यत–मुदितं वा।

वरील वाक्यांतील क्रियापदें अकर्मक आहेत म्हणून अकर्मक धातूचीं कर्मणि भू० का० धा० विशेषणें कर्तरि व भावे अशा दोन्ही तऱ्हेच्यां रचनेमध्यें योजता येतात. कर्तरि वाक्यरचनेंत योजल्यास त्याचीं रूपें प्रथमान्त कर्तृपदाप्रमाणें होतात व भावे वाक्यरचनेंत योजल्यास त्याचीं रूपें न० प्रथमेच्या एकवचनांत असतात. यापैकीं कर्तरि वाक्यरचनेंत योजण्याची पद्धति ज्यास्त प्रचारांत आहे. परंतु कांहीं ठिकाणीं दुसऱ्या तऱ्हेचाहि उपयोग केलेला आढळतो. जसें—यालैः स्मितम्–हसितम्।

टीप—विशेष माहिती स० मार्गदर्शिका पाठ २० मध्यें पहा.

वरील रूपें धातूला 'त' हा प्रत्यय जोडून करण्यांत आलीं आहेत. कांहीं धातूंना 'त' पूर्वी 'इ' हा स्वर जोडतात, कांहींना विकल्पानें 'इ' जोडतात व कांहींना मुळींच जोडीत नाहींत ज्या वेळेस 'इ' जोडीत नाहींत त्या वेळीं 'त' चा सन्धिनियमानुसार 'ट, ढ, ध, आणि न' होतो

ल्यबन्त धातुसाधित अव्ययें

३ मुखं क्षालयित्वा बालः दुग्धं पिबति—तोंड धुवून, मुलगा दूध पितो.

निराशः भूत्वा शृगालः न्यवर्तत—निराश होऊन कोल्हा परतला.

सीतां त्यक्त्वा राम दुःखितः जातः—सीतेला टाकून राम दुःखी झाला.

पुस्तकानि आदाय बालः पाठशाला गतः—पुस्तकें घेऊन मुलगा शाळेंत गेला.

वृक्षस्य तले विश्रान्तिम् अनुभूय पान्थः चलितः—झाडाच्या बुडाशीं विश्रान्ति घेऊन वाटसरू चालू लागला.

धर्मम् अनुसृत्य नरः पुण्यं लभते। धर्माप्रमाणें वागून मनुष्याला पुण्य लाभतें

वरील वाक्यात **क्षालयित्वा, भूत्वा, त्यक्त्वा, आदाय, अनुभूय, अनुसृत्य** हीं **ल्यबन्त** अव्ययें योजलेलीं आहेत. वाक्याच्या रचनेवरून हें लक्ष्यांत येईल कीं ज्या वेळीं एकाच कर्तृपदाशीं एकाहून अधिक क्रियांचा संबंध असतो त्या वेळीं शेवटच्या क्रियेशिवाय इतर पुऱ्या झालेल्या क्रियांबद्दल ल्यबन्त अव्ययें योजतात

टीपः—ल्यबन्त अव्ययाचा अर्थ मराठींतील ऊन–प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययाप्रमाणें होतो
क्षालयित्वा–क्षाल्+अय+इ+त्वा । भूत्वा–भू+त्वा । त्यक्त्वा–त्यज्+त्वा
आदाय–आ+दा+य । अनुभूय–अनु+भू+य । अनुसृत्य–अनु+सृ+त्य ।

वरील पृथक्करणावरून हें लक्षात येईल कीं सामान्यपणें धातूला 'त्वा' हा प्रत्यय लावून 'ल्यबन्त' अव्ययें तयार करतात. परन्तु उपसर्गसहित धातु असेल तर 'य' हा प्रत्यय लावतात आणि उपसर्गसहित धातूचा अन्त्य स्वर ह्रस्व असेल तर 'त्य' हा प्रत्यय जोडतात. 'त्वा' हा प्रत्यय जोडतांना कांहीं धातूंना 'त्वा' पूर्वी 'इ' जोडतात, कांहींना विकल्पानें जोडतात व कांहींना मुळीच जोडीत नाहींत *

*ज्यास्त माहितीसाठी संस्कृत-वाक्यरचना पाठ २१ पहा

साधारणतः कर्मणि भू० का० धा० विशेषणाचा 'त' आणि ल्यबन्ताच्या 'त्वा' पूर्वी धातूत सारखेच फरक होत असतात.

कांहीं महत्त्वाच्या धातूंचीं रूपें

१ स्वरान्त धातूंत फरक न होणारी	स्वरान्त धातूंत फरक होणारी
ज्ञा–ज्ञात–ज्ञात्वा (अनुज्ञाय)	दा–दत्त–दत्त्वा (आदाय)
जि–जित–जित्वा (विजित्य)	पा–पीत–पीत्वा (निपाय)
श्रि–श्रित–श्रित्वा (आश्रित्य)	स्था–स्थित–स्थित्वा (प्रस्थाय)
नी–नीत–नीत्वा (आनीय)	उद्+स्था–उत्थित–उत्थाय
भू–भूत–भूत्वा (अनुभूय)	हा–हीन–हित्वा (विहाय)
कृ–कृत–कृत्वा (अनुकृत्य)	तॄ–तीर्ण–तीर्त्वा (अवतीर्य)
धृ–धृत–धृत्वा (उद्धृत्य)	गै–गीत–गीत्वा (अनुगीय)
सृ–सृत–सृत्वा (अनुसृत्य)	श्रै–श्राण–श्रात्वा (परिश्राय)
हृ–हृत–हृत्वा (प्रहृत्य)	

२ धातूंतील य्, व्, र् बद्दल इ, उ, ऋ असा फरक होणारीं

यज् – इष्ट – इष्ट्वा (प्रेज्य)	वह् – ऊढ – ऊढ्वा (प्रोह्य)
वद् – उदित – उदित्वा (अनूद्य)	व्यध् – विद्ध – विद्ध्वा (अनुविध्य)
वप् – उप्त – उप्त्वा (प्रोप्य)	स्वप् (२ ग प प.) सुप्त – सुप्त्वा (प्रसुप्य)
वच् (२ ग प प) – उक्त – उक्त्वा (प्रोच्य)	ह्वे – हूत – हूत्वा (आहूय)
	ग्रह् – गृहीत – गृहीत्वा (अनुगृह्य)
वस् – उषित – उषित्वा (प्रोष्य)	प्रच्छ् – पृष्ट – पृष्ट्वा (आपृच्छ्य)

३ धातूंतील अन्त्य म् किंवा न् चा लोप होणारीं

गम् – गत – गत्वा (आगम्य त्य)	मन् – मत – मत्वा (अनुमन्य-त्य)
नम् – नत – नत्वा (प्रणम्य त्य)	हन् (२ ग प प) हत – हत्वा (विहन्य-त्य)
यम् – यत – यत्वा (संयम्य त्य)	खन् – खात – खनित्वा – खात्वा (निखाय)
रम् – रत – रत्वा (विरम्य त्य)	जन् – जात – जनित्वा (संजन्य)

४ पच् – पक्व – पक्त्वा (विपच्य)	तप् – तप्त – तप्त्वा (सन्ताप्य)
सिच् – सिक्त – सिक्त्वा (अभिषिच्य)	लिप् – लिप्त – लिप्त्वा (विलिप्य)
मुच् – मुक्त – मुक्त्वा (उन्मुच्य)	शप् – शप्त – शप्त्वा (संशप्य)
त्यज् – त्यक्त – त्यक्त्वा (संत्यज्य)	क्षुभ् – क्षुब्ध – क्षुब्ध्वा (प्रक्षुभ्य)
भज् – भक्त – भक्त्वा (विभज्य)	रभ् – रब्ध – रब्ध्वा (आरभ्य)
भुज् (७ ग प प) भुक्त – भुक्त्वा (उपभुज्य)	लभ् – लब्ध – लब्ध्वा (विप्रलभ्य)
युज् – युक्त – युक्त्वा (प्रयुज्य)	

५ सृज् – सृष्ट – सृष्ट्वा (विसृज्य)	स्पृश् – स्पृष्ट – स्पृष्ट्वा (उपस्पृश्य)
दिश् – दिष्ट – दिष्ट्वा (सन्दिश्य)	विश् – विष्ट – विष्ट्वा (प्रविश्य)
दंश् – दष्ट – दष्ट्वा (सन्दश्य)	कृष् – कृष्ट – कृष्ट्वा (आकृष्य)
नश् – नष्ट – नष्ट्वा–नंष्ट्वा–नशित्वा (प्रणश्य)	तुष् – तुष्ट – तुष्ट्वा (सन्तुष्य)
मृश् – मृष्ट – मृष्ट्वा (विमृश्य)	पुष् – पुष्ट – पुष्ट्वा (सम्पुष्य)

६ गृध – गृद्ध – गृद्ध्वा (सङ्गृध्य)	मुह् – मूढ मुग्ध मूढ्वा, मुग्ध्वा, मुहित्वा मोहित्वा (विमुह्य)
दह – दग्ध – दग्ध्वा (प्रदह्य)	रुह् – रूढ – रूढ्वा (आरुह्य)
नह् – नद्ध – नद्ध्वा (सनह्य)	सह् – सोढ – सोढ्वा – सहित्वा (विषह्य)

७ क्षम् – क्षान्त – क्षान्त्वा – क्षमित्वा (प्रक्षम्य)
याचप्रमाणे—क्रम्, भ्रम् दम् श्रम्, शम्, थम्
दृप् – दृप्त – दृप्त्वा – दर्पित्वा (अभिदृप्य) याचप्रमाणे तृप्, क्लृप्

८ सञ्ज् – सक्त – सक्त्वा (प्रसज्य) दंश् – दष्ट – दष्ट्वा (स दश्य)
भ्रश् – भ्रष्ट – भ्रष्ट्वा – भ्रशित्वा (प्रभ्रश्य) याचप्रमाणे भ्रंस्, नश्

९ छिद् – छिन्न – छित्त्वा (विच्छिद्य) सद् – सन्न – सत्त्वा (विषद्य)
पद् – पन्न – पत्त्वा (प्रतिपद्य)

१० रक्ष – रक्षित – रक्षित्वा (संरक्ष्य)	जीव् – जीवित – जीवित्वा (अनुजीव्य)
मुद् – मुदित – मुदित्वा (प्रमुद्य)	कुप् – कुपित – कुपित्वा (प्रकुप्य)

क्लिश् – क्लिष्ट – क्लिशित – क्लिशित्वा, क्लिष्ट्वा (विक्लिश्य)

११ *कथ् – कथित – कथयित्वा (अनुकथ्य)	वृ (वारय) – वारित – वारयित्वा (अनुवार्य)
शम् – शान्ति – शमयित्वा (अभिशाम्य)	स्था (स्थापय) – स्थापित – स्थापयित्वा (प्रस्थाप्य)
चुर् – चोरित – चोरयित्वा (अपचोर्य)	

सन्धिनियम

प्रासादात् जन पतन्ति इत्र — प्रासादाद् जन–प्रासादाज्जन
एतान् जनान् एहि इत्र — एताञ्जनान्
पदात् घोर निनाद — पदाद्घोर
एतस्मिन् नार्यौ दृश्येते इत्यत्र — एतस्मिन्नार्यौ

* [illegible] विशेष [illegible]
'कथ' [illegible] 'कथ' [illegible]
ठेउन 'इया' [illegible]

३५ नियमः—'त-वर्गाची व्यजनें आणि स' याचा आणि 'च-वर्गाची व्यजनें आणि श्' याचा सन्धि होताना त् बद्दल च्, द् बद्दल ज्, ध् बद्दल झ्, न् बद्दल ञ् आणि स् बद्दल श् असे फरक होतात

तस्मात् शत्रो घन रमन्ते सैनिका —तस्माच्छात्रो किंवा तस्माच्छत्रो ...
तद् श्मशान भीषणम् तच्छ्मशान किंवा तच्श्मशान
गृहात् श्वः गच्छति राम —गृहाच्श्वः किंवा गृहाच्छ्वः

३६ नियमः—वरील ३५ नियमानुसार पहिल्यानें 'त् चा च्' झाला आहे आणि विकल्पानें 'श् चा छ्' झाला आहे 'श्'नें आरंभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी कोणत्याहि वर्गाचें अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजन आल्यास आणि 'श्'च्या पुढें स्वर, अन्तस्थ वर्ण किंवा अनुनासिक असल्यास 'श्'चा विकल्पानें 'छ' होतो

अभवत् षोडश बाल गुरु —अभवट् षोडश
रथात् डयन्ते शुका —रथाद् डयन्ते-रथाड्डयन्ते
विविधान् प्रदेशान् डयन्ते खगा —प्रदेशाण्डयन्ते

३७ नियम.—'त-वर्गाचें व्यजन आणि स्' याचा 'ट-वर्गाचें व्यजन आणि ष्' याच्याशी सन्धि होताना त् चा ट, द् चा ड, ध् चा ट, न् चा ण् आणि स् चा ष् असा फरक होतो

नवीन शब्द

(अ) आश्रम, क्लेश, निराश (वि), मारुति (पु), लङ्का, शशम्, श्मशानम्

(आ)

अविरतत् (अ)—सतत	जरासन्धः—चेदि देशाचा राजा	द्वन्द्वम्—द्वन्द्वयुद्ध
अजः—रघुवंशातील राजाचें नांव	ज्वर.—ताप	निषाद.—पारधी
काञ्चनमृगः—सोनेरी हरिण	तटम्—तट, सुख	प्रासाद —राजवाडा
क्रौञ्च.—पक्ष्याचें नांव	तूष्णीम् (अ)—स्वस्थपणें, गप्पपणें	महाश्वेता—गन्धर्व कन्येचें नांव
गौतम.—बुद्धाचें नांव		शृगालः—कोल्हा

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांत दिलेल्या धातूचीं ल्यबन्तें योजा —

१ शत्रु (जि) नृप सुखम् अन्वभवत् ।
२ शस्त्राणि (ग्रह) सैनिका प्रस्थिता ।
३ तुरगात् (अव + तृ) चन्द्रापीड महाश्वेताया आश्रमम् अगच्छत् ।
४ संसार (परि + त्यज्) गौतम अरण्य गत ।
५ अज राज्ये (अभि + सिच्) रघु नगरात् बहि अवसत् ।
६ लङ्कां (दह्) मारुति राम प्रत्यागच्छत् ।
७ निखिला पृथ्वीं (भ्रम्) पथिक गृह न्यवर्तत ।
८ अर्जुन चाप (वि + सृज्) रणाङ्गणे तूष्णीं स्थित ।
९ कार्यम् (आ + रभ) धीर नर तस्मात् न विरमति ।
१० वसिष्ठस्य संदेश रामाय (नि + विद् प्र) दूत निर्गत ।

२ पुढील वाक्यांत कंसांतील धातूंचीं कर्मणि भू० धा० विशेषणें योजा —

१ अरण्ये (त्यज्) सीतया कथा (गद्) ।
२ अर्जुनेन जयद्रथस्य वध (प्रति + ज्ञा) ।
३ कण्वस्य आश्रमे दुष्यन्तेन शकुन्तला (परि + नी) ।
४ दशरथ श्रावणस्य जनकेन (शप्) ।
५ नयात् (भ्रंश्) नृप अचिरात् विनश्यति ।
६ निषादनर्तकी बाणेन (व्यध) ।
७ काञ्चनमृगस्य राम आश्रमात् दूर (नी) ।
८ पुत्रेण नगर गुणैरिति (घुष् प्र) ।
९ उत्तरण (पार) मरण संग्रामं (पा) ।
१० कृष्णेन नराणाम् दुःखाम (आ + दे) ।

३ उपसर्गसहित धातूंचीं ल्यबन्त रूपें कशीं तयार करतात हें प्रत्येक गणांत दोन दोन धातु घेऊन तयार करून दाखवा

४ दशम गणांतले धातु व प्रयोजक रूपें यांचीं कर्मणि भू० का० धा० विशेषणें आणि ल्यबन्त धा० अव्यय कशीं तयार करतात हें उदाहरण देऊन दाखवा

पाठ–१७ ऋकारान्त नामें.

१ नृणाम् (लोकांचा) अधिपतिः दशरथः अयोध्यायाम् अवसत्। तस्य चत्वारः पुत्राः एका च दुहिता (मुलगी) शान्ता नाम। तस्य सुमन्त्रः नाम सव्येष्ठा (सारथि)। पितुः (वडिलांच्या) आज्ञया रामः भ्रात्रा सह (भावाबरोबर) धनुर्विद्याम् अशिक्षत। रामस्य भार्या सीता। भर्तरि (नवऱ्यावर) रामे तस्याः परमा प्रीतिः। तथा च देवुः (दिराचा) लक्ष्मणस्य यातरि (भावजयीसंबधीं) मातृवत् आदरः। सीतायाः अपि ननान्दरि (नणदेच्या ठिकाणीं) शान्तायाम् आदरः। रामस्य स्वसुः (बहिणीचा) शान्तायाः भर्ता (नवरा) ऋष्यशृङ्गः। तेन सत्रम् आरब्धम्। तदा रामस्य मातरः (आया) जामातुः (जावयाच्या) गृहम् अगच्छन्। रामस्य पुत्रौ लवकुशौ दशरथस्य नप्तारौ (दोघे नातू)।

वरील वृत्तान्यात ऋकारान्त पु॰ व स्त्री॰ नामें योजिलेलीं आहेत. तीं पुढीलप्रमाणे

पु॰—पितृ, भ्रातृ, जामातृ, देवृ, नृ, सव्येष्टृ, भर्तृ, नप्तृ

स्त्री॰—मातृ, दुहितृ, ननान्दृ, यातृ, स्वसृ.

पु॰ नामें 'भर्तृ व नप्तृ' शिवाय 'पितृ' प्रमाणें चालवावीं व स्त्री॰ नामें 'स्वसृ' शिवाय 'मातृ' प्रमाणें चालवावीं.

२ ऋकारान्तः पुंलिङ्गः पितृशब्दः। ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः मातृशब्दः।

पिता	पितरौ	पितरः	प्र.	माता	मातरौ	मातरः
पितरम्	,,	पितॄन्	द्वि.	मातरम्	,,	मातॄः
पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः	तृ.	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
पित्रे	,,	पितृभ्यः	च.	मात्रे	,,	मातृभ्यः
पितुः	,,	,,	पं.	मातुः	,,	,,
,,	पित्रोः	पितॄणाम्	ष.	,,	मात्रोः	मातॄणाम्
पितरि	,,	पितृषु	स.	मातरि	,,	मातृषु
हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः	सं.	हे मातः	हे मातरौ	हे मातरः

'भर्तृ व नप्तृ' हे पितृप्रमाणे व 'स्वसृ' हा मातृप्रमाणे प्रथमा, द्वितीया व संबोधन शिवाय इतर विभक्तींमध्ये चालवावे.

भर्तृ—प्रथमा — भर्ता	भर्तारौ	भर्तारः	स्वसृ—स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
द्वितीया—भर्तारम्	,,	भर्तॄन्	स्वसारम्	,,	स्वसॄः
स० —भर्तः	,,	भर्तारः	स्वसः	,,	स्वसारः

३ नृ शब्दाची रूपें —ना नरौ नरः प्र., नरम् नरौ नॄन् द्वि., ना नृभ्याम् नृभिः तृ., त्रे नृभ्याम् नृभ्यः च., नुः नृभ्याम् नृभ्यः पं., नुः नोः नृणाम्-नॄणाम् ष., नरि नोः नृषु स., नः नरौ नरः सं.

४ कर्तृवाचक शब्द (तृ–प्रत्ययान्त)

विश्वस्य स्रष्टुः (उत्पत्तिकर्त्याचे) चातुर्यम् अवर्णनीयम् ।
राज्यस्य रक्षितृभ्यः (रक्षण करणाऱ्यांना) नृपः पारितोषिकाणि यच्छति ।
सन्मार्गं नेतुः (नेणाऱ्या) मित्रस्य साहाय्यम् इच्छति नरः ।
शूराः कलत्राः अपि राष्ट्रस्य रक्षित्र्यः (रक्षण करणाऱ्या) भवन्ति ।
कार्यस्य आरम्भे विघ्नानाम् अपहर्तॄणि (नाश करणाऱ्या) दैवतानि पूजयन्ति नराः ।
अधुना भारतवर्षे ग्रन्थानां कर्त्रीणां (रचणाऱ्या स्त्रियांचें) बाहुल्यं वर्तते ।

वरील वाक्यात स्रष्टृ, रक्षितृ, नेतृ, अपहर्तृ, कर्तृ इत्यादि धातूंना 'तृ' प्रत्यय लावून झालेले 'क्रिया करणारा' अशा अर्थाचे शब्द तीन्ही लिंगामध्ये उपयोगात आणलेले आहेत. ज्याच्या संबंधाने 'तृ'-कारान्त शब्दाचा उपयोग करावयाचा असतो त्याच्या लिंग, विभक्ति आणि वचन यांप्रमाणे त्याचा उपयोग करावा लागतो.

तृ-कारान्त शब्दांचीं पुंलिंगी रूपें (नेतृ–पु)

नेता	नेतारौ	नेतारः	प्र.	नेतुः	नेतृभ्याम्	नेतृभ्यः	पं.
नेतारम्	,,	नेतॄन्	द्वि.	,,	नेत्रोः	नेतॄणाम्	ष.
नेत्रा	नेतृभ्याम्	नेतृभिः	तृ.	नेतरि	,,	नेतृषु	स.
नेत्रे	,,	नेतृभ्यः	च.	हे नेतः	हे नेतारौ	हे नेतारः	सं.

स्त्रीलिंगी रूपें करतांना 'ई' हा प्रत्यय जोडून नंतर 'नदी' प्रमाणे चालवावे.

नेतृ + ई = नेत्री, कर्तृ + ई = कर्त्री, रक्षितृ + ई = रक्षित्री.

नेत्री	नेत्र्यौ	नेत्र्यः	प्र.	नेत्र्याः	„	नेत्रीभ्यः	पं.
नेत्रीम्	„	नेत्रीः	द्वि.	नेत्र्याः	नेत्र्योः	नेत्रीणाम्	ष.
नेत्र्या	नेत्रीभ्याम्	नेत्रीभिः	तृ.	नेत्र्याम्	„	नेत्रीषु	स.
नेत्र्यै	„	नेत्रीभ्यः	च.	नेत्रि	नेत्र्यौ	नेत्र्यः.	सं.

ऋ-कारान्त शब्दांचीं नपुंसकलिंगी रूपें

नेतृ	नेतृणी	नेतॄणि	प्र.	नेतृणः	नेतृभ्याम्	नेतृभ्यः	पं.
„	„	„	द्वि.	नेतृणः	नेतृणोः	नेतॄणाम्	ष.
नेतृणा	नेतृभ्याम्	नेतृभिः	तृ.	नेतृणि	„	नेतृषु	स.
नेतृणे	„	नेतृभ्यः	च.	हे नेतृ वा हे नेतर्	हे नेतृणी	हे नेतॄणि	सं.

कांहीं ऋ-कारान्त शब्दः—दातृ-देणारा, द्रष्टृ-पाहाणारा, ज्ञातृ-जाणणारा, श्रोतृ-ऐकणारा, वक्तृ-बोलणारा, जेतृ-जिंकणारा, रचयितृ-रचणारा, हर्तृ-नेणारा, पूजयितृ-पूजा करणारा.

सन्धिनियम

आकाशात् लोकान् पश्यति देवः—आकाशाल्लोकान्...... ।

अपश्यत् लोचनाभ्यां रम्यं स्थलं बालः—अपश्यल्लोचनाभ्यां...... ।

३८ नियमः—'त्' वा व्यंजनापुढें 'ल्' नें आरंभ झालेला शब्द आल्यास 'त्' चा 'ल्' होतो.

समिध् + खण्डः—समित्खण्डः (समास)-समिधेचा तुकडा.

ककुभ् + प्रदेशः—ककुप्प्रदेशः („)-दिशेचा प्रदेश.

विपद् पीडयति नरम्—विपत्पीडयति......संकट मनुष्याला त्रास देतें.

३९ नियमः—घोषादि वर्णांच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजनापुढें कठोर व्यंजन आल्यास, मागील व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें पहिलें अक्षर येतें.

धनिकात् हरति धनं चोरः—धनिकाद् हरति किंवा धनिकाद्धरति ।

सुव्रता* वाक् हरति चित्तस्य क्लेशम्-वाग् हरति किंवा वाग्घरति। *(वाणी-शब्द)

४० नियम.—‘ह्’ ने आरंभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजन आल्यास ‘ह्’ बद्दल विकल्पानें मागील व्यंजनाच्या वर्गाचें चौथें अक्षर येतें.

वृक्ष + छाया — वृक्षच्छाया, तरु + छाया — तरुच्छाया,

मा + छेदय — माच्छेदय, आ + छादयति — आच्छादयति,

परंतु

लक्ष्मी + छाया — लक्ष्मीछाया किंवा लक्ष्मीच्छाया.

४१ नियमः—‘छ्’च्या पाठीमागें ऱ्हस्व स्वर, **मा** हें निषेधार्थी अव्यय, आणि **आ** हा उपसर्ग आल्यास, ‘छ्’ ला ‘च्’ हें व्यंजन जोडतात. आणि ‘छ’च्या पूर्वी इतर दीर्घ स्वर असल्यास ‘च्’ विकल्पानें जोडतात

नवीन शब्द

अन्तरेण (अ)-शिवाय, संबंधी	**धनुर्विद्या**—धनुष्यानें लढण्याची विद्या	**शल्यः**—मद्र देशाच्या राजाचें नाव
कर्णः—भारतीय वीराचें नाव	**नियन्तृ** (पु)—ताबा चालविणारा	**सत्रम्**—योग यज्ञ
		साहाय्यम्—मदत
चातुर्यम्—हुषारी	**पाशः**—दोरी, जाळें	**सुग्रीवः**—वानरश्रेष्ठ, किष्किंधेचा राजा
दण्ड् (१०उ प.)-शिक्षा करणें	**बाहुल्यम्**-पुष्कळ साया	**सूनृत** (वि)-मृदु, सभ्य
	यमः—देवाचें नाव	
दैवतम्—देवता	**रङ्गः**—रङ्गभूमि	**स्तेनः**—चोर

टीप —अन्तरेण या अव्ययाचा उपयोग द्वितीयान्त शब्दाबरोबर केला जातो

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांतील ऋ-कारान्त शब्दांची योग्य तीं रूपें योजा —

१ सैनिकाः (नेतृ) उपदेशं न अन्वगमन् अतः ते पराजीयन्त ।

२ सीतायाः त्यागेन तस्याः (मातृ) वसुन्धरा (जामातृ) अकुप्यत् ।

३ सुग्रीवः (भ्रातृ) सार्धं चिरम् अयुध्यत ।

४ (सव्येष्टृ) शल्येन कुरूणां सेनापतिः कर्णः निरमीयत ।

५ (विधातृ) इच्छा केनापि न लङ्घ्यते ।

६ कृष्णेन (स्वसृ) सुभद्रायाः विवाहः अर्जुनेन सह कृतः ।

७ धनस्य (अपहर्तृ) स्तेनं नृपः अदण्डयत् ।

८ सावित्री (भर्तृ) यमस्य पाशेभ्य अमुञ्चत् ।

९ बाल. (पितृ) हृदयम् आह्लादयति ।

१० अधुना भारतवर्षे बहवः (अभिनेतृ) लब्धा रङ्गम् अवतीर्णा ।

२ पुढील रूपें ओळखून त्यांचा पुढील वाक्यांत उपयोग करा:—

नृणाम्, पितरौ, नप्तारौ, नियन्तु, द्रष्टारः, जेतारम्, गन्तारः, योद्धारः, दातारम्, दुहितुः, उपदेष्टारः।

१ मूर्खः ___ निन्दति ।

२ दशरथस्य ___ लवः कुशः च ।

३ गङ्गायाः जलेन ___ पापानि नश्यन्ति ।

४ ___ विवाहम् अन्तरेण ___ चिन्तातुरौ भवतः ।

५ अप्रियस्य पथ्यस्य ___ विरलः ।

६ नृपस्य पश्चात् ___ अभावात् शत्रुणा देशः आक्रान्तः ।

७ ऋषयः मन्त्राणां ___ सन्ति न तु कर्तारः ।

८ कौरवाणां पाण्डवानां च बहवः ___ रणे पतिताः ।

९ प्रजाः ___ राज्ये समस्थापयन् ।

१० विमार्गेण ___ गर्ते पतन्ति ।

३ तृ-प्रत्ययान्त धातुसाधित कर्तृवाचक शब्दांचा तीन्ही लिंगांत उपयोग करून दाखवा.

४ संधि करा:—लोभात् जायते क्रोधः । दक्षिणात् हस्तात् लेखनी पतिता । नरः ईश्वरस्य ध्यानात् शान्तिं लभते ।

५ संधि सोडून लिहा —प्रासादाग्राद्दूतानाह्वयति वार्ताः नृपः । रामाच्चवदो मोक्षो लभ्यः । स्वर्गाभोक्तानीशत्व ईश्वरः । अत्यधर्म्यो ग्रन्थस्य कर्ता ।

पाठ १८–तुवन्त धातुसाधित अव्ययें.

१ भक्तः ईश्वरस्य दर्शनाय (ईश्वरं द्रष्टुं) देवालयं गच्छति ।
बाला क्रीडाङ्गणं क्रीडायै (क्रीडितुं) गच्छन्ति ।
वातस्य सेवनाय (वातं सेवितुं) जनाः समुद्रस्य तीरम् आश्रयन्ति ।
जनाः धनस्य लाभं (धनं लब्धुम्) इच्छन्ति ।

वरील पहिल्या तीन वाक्यांमध्यें धातूला 'तुम्' प्रत्यय लावून तयार केलेलीं रूपें उपयोगांत आणिलेलीं आहेत. त्यांचा उपयोग 'धातूनें दर्शविलेली क्रिया करण्याकरितां' अशा अर्थी केला जातो. म्हणून सामान्यतः हीं तुवन्त रूपें धातुसाधित अव्ययें आहेत क्वचित् ठिकाणी चौथ्या वाक्याप्रमाणें यांचा उपयोग चतुर्थ्यन्तपदाप्रमाणेंहि होतो. कांहीं धातूंना 'तुम्' प्रत्यय 'इ' स्वरासहित, कांहींना 'इ' स्वराशिवाय, व कांहींना विकल्पानें 'इ' स्वरासहित लावतात. कांहीं विशिष्ट धातूंची तुवन्त रूपें पुढें दिलीं आहेत.

मागील पाठांत सांगितलेल्या कर्तृवाचक विशेषणाचा 'तृ' प्रत्यय धातूला लावतांना, 'तुम्' प्रत्यय लावतांना जो फेरफार करावयाचा, तोच करावा लागतो.

२ 'तव्य'–प्रत्ययान्त कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित विशेषणें.

छात्रैः अध्ययनं कर्तव्यम्–विद्यार्थ्यांनी अध्ययन करावें (केलें पाहिजे)
नरेण उपकारः स्मर्तव्यः–मनुष्यानें उपकार स्मरावा (स्मरला पाहिजे)
गोपालेन धेनुः रक्षितव्या–गोपालानें गाईचें रक्षण करावें (केलें पाहिजे, करणें योग्य आहे)

वरील वाक्यांतील 'क्रिया केली पाहिजे किंवा करणें योग्य आहे' अशा अर्थाचीं 'तव्य'–प्रत्ययान्त धातुसाधित विशेषणें सकर्मक धातूंचीं आहेत म्हणून त्यांचा उपयोग करतांना वाक्याची रचना कर्मणि तऱ्हेची झाली आहे, व त्यांचीं रूपें प्रथमान्त कर्मपदाप्रमाणें लिंग, विभक्ति व वचन यांमध्यें झालीं आहेत, व कर्तृपदवाचक शब्द तृतीयेत योजिले आहेत.

२ नृपेः शत्रुणा सह योद्धव्यम्-राजानीं शत्रूबरोबर लढावें.

छात्रैः गुरोः आगमने उत्थातव्यम्-विद्यार्थ्यांनीं शिक्षकाच्या येण्याच्या वेळ्य उठलें पाहिजे.

नरैः सन्मार्गेण गन्तव्यम्-लोकानीं चांगल्या मार्गानें जावें.

वरील वाक्यांत 'तव्य'-प्रत्ययान्त रूपें 'क्रिया करावी किंवा केली पाहिजे' अशा अर्थाची अकर्मक धातूंची रूपें योजलेलीं आहेत अर्थात् कर्तृपदवाचक शब्द तृतीयेंत आहे आणि क्रियावाचक धातुसाधिताचें रूप नपुंसकलिंगीं एकवचनी आहे.

'तव्य' प्रत्यय धातूंना लावताना 'तुम्' किंवा 'तृ' प्रत्ययाप्रमाणेंच धातूमध्यें फरक करावे लागतात

त्यज्-त्यक्तुम्-त्यक्तव्य	मन्-मन्तुम्-मन्तव्य	कृष्-क्रष्टुम्-क्रष्टव्य
मस्ज्-मङ्क्तुम्-मङ्क्तव्य	हन्-हन्तुम्-हन्तव्य	-कर्ष्टुम्-कर्ष्टव्य
यज्-यष्टुम्-यष्टव्य	क्षिप्-क्षेप्तुम्-क्षेप्तव्य	वस्-वस्तुम्-वस्तव्य
युज्-योक्तुम्-योक्तव्य	सृप्-सर्प्तुम्-सर्प्तव्य	दह्-दग्धुम्-दग्धव्य
सृज्-स्रष्टुम्-स्रष्टव्य	स्रप्तुम्-स्रप्तव्य	नह्-नद्धुम्-नद्धव्य
दृश्-द्रष्टुम्-द्रष्टव्य	लभ्-लब्धुम्-लब्धव्य	रुह्-रोढुम्-रोढव्य
पद्-पत्तुम्-पत्तव्य	रभ्-रब्धुम्-रब्धव्य	वह्-वोढुम्-वोढव्य
	गम्-गन्तुम्-गन्तव्य	
	नम्-नन्तुम्-नन्तव्य	
	रम्-रन्तुम्-रन्तव्य	

तुम् व तव्य या प्रत्ययांपूर्वी 'इ' घेणारी रूपें

वद्-वदितुम्-वदितव्य	नृत्-नर्तितुम्-नर्तितव्य	कम्प्-कम्पितुम्-कम्पितव्य
मुद्-मोदितुम्-मोदितव्य	ईक्ष्-ईक्षितुम्-ईक्षितव्य	कुप्-कोपितुम्-कोपितव्य
रक्ष्-रक्षितुम्-रक्षितव्य	वृध्-वर्धितुम्-वर्धितव्य	जन्-जनितुम्-जनितव्य
जीव्-जीवितुम्-जीवितव्य	वृत्-वर्तितुम्-वर्तितव्य	

दहावा गण व प्रयोजक धातूंची रूपें

कथ्-कथयितुम्-कथयितव्य	कृ (प्र) — कारयितुम्—कारयितव्य
तड्-ताडयितुम्-ताडयितव्य	दृश् (प्र) — दर्शयितुम्—दर्शयितव्य
प्री-प्रीणयितुम्-प्रीणयितव्य	स्था (प्र) — स्थापयितुम्—स्थापयितव्य
घुष्-घोषयितुम्-घोषयितव्य	तुष् (प्र) — तोषयितुम्—तोषयितव्य

प्रश्न

१. पुढील वाक्यांत तुमन्त रूपें घाला (कंसातील धातूंची) —

१ शुकस्य वृत्तान्तं (श्रु) सर्वे ऋषय आचार्यं परित उपविष्टाः ।

२ कार्यम् (आ+रभ्) सर्वे तत्पराः भवन्ति ।

३ राज्यभारं (वह्) सचिवा इच्छन्ति ।

४ विश्वामित्रः दशरथं रामलक्ष्मणौ (याच्) अयोध्यां याम ।

पाठ–१९ आज्ञार्थ.

१ राम कृष्ण गोविन्द गोपाल च गुरुणा सह क्रीडाङ्गणम् अगच्छन्। तदा राम गुरुम् अवदत्—अहं कन्दुकेन क्रीडानि रमै वा (मला चेंडूनें खेळू द्या)। गुरु प्रत्यवदत्—त्वं क्रीड रमस्व वा (खेळ) कृष्ण अपि क्रीडतु रमताम् वा (खेळू दे)। गोपाल गोविन्द च गुरुम् अकथयताम्—आवाम् अपि क्रीडाव रमावहै वा (आम्हाला दोघांना खेळू द्या)। वयं सर्व मिथ (एकत्र) क्रीडाम रमामहै वा (आम्हा सर्वांना खेळू द्या)। तदा गुरु अवदत्—हे गोविन्द हे गोपाल युवाम् क्रीडतम् रमेथाम् वा (तुम्ही दोघे खेळा)। एवं यूयं सर्वे क्रीडत रमध्वम् वा (तुम्ही सर्व खेळा)। रमन्ताम् क्रीडन्तु वा (खेळू द्या) एते बाला स्वैरम् इति उक्त्वा गुरु गृहं न्यवर्तत।

वरील उताऱ्यांत 'क्रीड् व रम्' या प्रथमगणी परस्मैपदी व आत्मनेपदी धातूंची आज्ञार्थी रूपें योजलेली आहेत. त्यांच्या अर्थावरून असें ध्यानांत येईल की 'हुकूम करणें' हा अर्थ फक्त द्वितीय पुरुषांतच होतो. प्रथमपुरुष व तृतीयपुरुष रूपांच्या अर्थावरून इच्छा, अपेक्षा, आशीर्वाद व अनुज्ञा यांपैकीं कोणता तरी एक अर्थ दर्शविला जातो.

२ क्रीड्—परस्मैपद आज्ञार्थ रम्—आत्मनेपद

क्रीडानि	क्रीडाव	क्रीडाम	प्र पु	रमै	रमावहै	रमामहै
क्रीड	क्रीडतम्	क्रीडत	द्वि पु	रमस्व	रमेथाम्	रमध्वम्
क्रीडतु	क्रीडताम्	क्रीडन्तु	तृ पु	रमताम्	रमेताम्	रमन्ताम्

वरील रूपांचें पृथक्करण केल्यास पुढील प्रत्यय दिसून येतात —

प्रत्यय — प प			प्रत्यय — आ प		
आनि	आव	आम	ए	आवहै	आमहै
—	तम्	त	स्व	इथाम्	ध्वम्
तु	ताम्	अन्तु	ताम्	इताम्	अन्ताम्

हे प्रत्यय धातूंना लावून रूपें बनविण्याची पद्धति वर्तमानकाळ व प्रथम भूतकाळ याप्रमाणेच आहे. धातु (विकार) + विकरण + प्रत्यय.

प. प. आ. प.

३ च. ग. नृत् + य + आनि – नृत्यानि । युध् + य + ताम्—युध्यताम् ।
प. ग. इष् (इच्छ्)+अ+अन्तु–इच्छन्तु । विद् (विन्द्)+अ+इथाम्–विन्देथाम्
द. ग. प्री (प्रीण्) + अय – प्रीणय । मन्त्र्+अय+ध्वम्–मन्त्रयध्वम् ।

वरील रूपावरून ४,६ व १० गणांच्या धातूंची दोन्ही पदांमध्यें आज्ञार्थी रूपें कशीं होतात हें दिसून येईल.

४ पान्थः वृक्षस्य छायायाम् उपविशतु–पान्थेन वृक्षस्य छायायाम् उपविश्यताम् ।
त्वम् आलेख्यं पश्य – त्वया आलेख्यं दृश्यताम् ।
यूयं माम् अनुसरत – युष्माभिः अहम् अनुस्रिये ।
महाराजः मम वचनं शृणोतु–श्रूयतां मम वचनं महाराजेन ।

वरील वाक्यें कर्तरि व कर्मणि-भावे प्रयोगांत लिहिलेली आहेत. कर्मणि तऱ्हेचीं रूपें करतांना मूळ धातु घेऊन (जरूर तो कर्मणि ‘य’ पूर्वी होणारा फरक करून) कर्मणि रूपाचें य हें चिन्ह व आत्मनेपदी प्रत्यय जोडलेले आहेत.

जसें —उप+विश्+य+ताम्–उपविश्यताम् ।
दृश्+य+ताम्–दृश्यताम् । अनु+(सृ)स्रि+य+ऐ–अनुस्रिये ।

आज्ञार्थाच्या कर्मणि तृ० पु० एकवचनाचा उपयोग विनंतिवाचक अर्थ असतांना केला जातो.

५ हे बालाः असत्यं मा वदत (बोलूं नका) ।
कौरवाः बालेन अभिमन्युना सह मा युध्यन्ताम् (लढूं देऊं नका) ।

आज्ञार्थाच्या रूपाबरोबर ‘न’ या निषेधार्थी अव्ययाच्या ऐवजीं ‘मा’ या अव्ययाचा उपयोग करतात.

टीप —आज्ञार्थाच्या निरनिराळ्या उपयोगांविषयीं सं० वाक्यरचना पाठ १९ पहा.

६ अस्—(२ ग. प. प.)

असानि असाव असाम । एधि स्तम् स्त । अस्तु स्ताम् सन्तु ।

कृ—(८ ग प प)

करवाणि करवाव करवाम । कुरु कुरुतम् कुरुत । करोतु कुरुताम् कुर्वन्तु ।

ज्ञा—(९ ग प प)

जानानि जानाव जानाम । जानीहि जानीतम् जानीत । जानातु जानीताम् जानन्तु

ग्रह—(९ ग प प)

गृह्णानि गृह्णाव गृह्णाम । गृहाण गृह्णीतम् गृह्णीत । गृह्णातु गृह्णीताम् गृह्णन्तु ।

श्रु—(५ ग प प)

शृणवानि शृणवाव शृणवाम । शृणु शृणुतम् शृणुत । शृणोतु शृणुताम् शृण्वन्तु ।

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात कंसातील धातूंची आज्ञार्थी योग्य ती रूपें योजा —

१ सर्वे जना सुखम् (अनु+भू) ।

२ शत्रून् (वि+जि) इति गुरुणा आशीर्वाद दत्त ।

३ अपि मित्र गृह (आ+गा) इति बाल जनकम् अपृच्छत् ।

४ दूत राजधानीं (गम्) नृपाय च सन्देश (नि+विद्–प्र०) ।

५ (क्षिप) बाण जयद्रथे इति अर्जुन कृष्णेन आदिष्ट ।

६ पुत्र (लभ्) गुणं शम्भुनम् इति वैयाकरणेन उक्तम् ।

७ ईश्वर (मुच) माम् एतस्मात् सङ्कटात् ।

८ (वृष्) काले पर्जन्य (भू) च सुभि [illegible] सजन ।

९ (गम्) त्वया गोदावरीतीरम् ।

१० (नश्) अस्माकं सङ्कटानि ईश्वरस्य कृपया ।

२ पुढील रूप कोय आहेत हें सांगून दिलेल्या वाक्यात योग्य ठिकाणीं योजा — श्रूयताम्, उद्घोष्यताम्, आहूयताम्, अनुसरन्तु ।

१ सर्वे नृपा द्रौपद्या स्वयंवरायम् ——— ।

२ गुरूणां वचनं ——— छात्रा ।

३ ——— देतु दूतस्य आगमने ।

४ भो कपोता ———— समम् एव जालेन सह।

५ ———— नृपस्य आज्ञा सर्वत्र।

३ प्रश्न २ मधील वाक्याचा प्रयोग बदला —

टीप —कैलासस —यति सुभिक्षम्—सुकाळ, सुखम् समम् एव (अव्यय)—एकदम, एकाच वेळीं

पाठ २०—विध्यर्थ.

१ भूपतयः वसुधां नयेन रक्षेयुः (रक्षण करावें)।
अहं किं पठेयम् (शिकावें) अधुना इति त्वं मन्यसे।
त्वं नीचैराख्यं गिरिम् अधिवसेः (राहावें) इति यक्षः मेघम् अवदत्।
यूयं विजयं लभेध्वम् (मिळवावा-मिळो) इति अहम् आशंसे।
प्रबलेन रिपुणा सार्धं न युध्येत (लढू नये) दुर्बलः।
वयम् अधुना उड्डयेमहि (उडून जावें) इति खगाः अवदन्।

वरील वाक्यांच्या अर्थांवरून असें दिसून येईल कीं क्रियापदाचीं रूपें विध्यर्थामध्यें योजलेलीं आहेत. सामान्यतः 'क्रिया करावी अथवा करणें योग्य आहे' अशा अर्थी विध्यर्थाचा उपयोग करतात.

२

रक्ष् (१ प. प)			लभ् (१ आ. प)		
अहं रक्षेयम्	आवां रक्षेव	वयं रक्षेम	अहं लभेय	आवां लभेवहि	वयं लभेमहि
त्वं रक्षेः	युवां रक्षेतम्	यूयं रक्षेत	त्वं लभेथाः	युवां लभेयाथाम्	यूयं लभेध्वम्
स रक्षेत्	तौ रक्षेताम्	ते रक्षेयुः	■ लभेत	तौ लभेयाताम्	ते लभेरन्

वरील रूपांचें पृथक्करण केल्यास पुढील प्रत्यय दिसून येतात.

प. प.			आ. प.		
ईयम्	ईव	ईम	ईय	ईवहि	ईमहि
ईः	ईतम्	ईत	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
ईत्	ईताम्	ईयुः	ईत	ईयाताम्	ईरन्

विध्यर्थी रूपें सामान्य नियमाप्रमाणें बनविलेलीं आहेत.

मूळधातु (अथवा विकार) + विकरण + प्रत्यय.

चतुर्थ, षष्ठ व दशम गणाच्या धातूंची दोन्ही पदांमध्यें विध्यर्थी रूपें वरील पद्धतीनें करता येतील. जसें —

प. प.   आ. प.

च. ग. नश् – नश् + य + ईत् – नश्येत्। जन् – जा + य + ईत – जायेत।

ष. ग. सिच् – सिञ्च् + अ + ईयम् – सिञ्चेयम्। विद् – विन्द् + अ + ईय – विन्देय।

द. ग. प्री – प्रीण् + अय + ई – प्रीणये । मन्त्र – मन्त्र् + अय + ईथा – मन्त्रयेथा ।

३ (१) जनाः सुखं विन्देरन्। (२) युष्माकं सङ्कटानि नश्येयुः।
(३) अपि नाम शिशुः जीवेत्। (४) सर्वत्र सुभिक्षं भवेत् इति साधुः अवदत्।

वरील पहिल्या वाक्यात आशा अपेक्षा, दुसऱ्यात-इच्छा, तिसऱ्यात अपेक्षा, व चवथ्यात आशीर्वाद-शुभेच्छा विध्यर्थी रूपानीं दर्शविलेली आहे.

४ यदि त्वम् मम गृहं आगच्छेः तर्हि अहं त्वां मम पुस्तकालयं दर्शयेयम्।
यदि सुग्रीवस्य साहाय्यं वयं लभेमहि तर्हि शोभनं भवेत् इति मारुतिः रामम् अवदत्।

वरील वाक्यात एकमेकावर अवलंबून असणारी वाक्यें योजलेली आहेत व त्या वाक्यात भविष्यकाळाचा अर्थ विध्यर्थी रूपानीं दर्शविलेला आहे.

५ नृपः प्रजानां दुःखानि हरेत्। नृपेण प्रजानां दुःखानि ह्रियेरन्।
भृत्याः भारं वहेयुः। भृत्यैः भारः उह्येत।
पश्चात्तापः पापानि क्षालयेत्। पश्चात्तापेन पापानि क्षाल्येरन्।
सैनिकाः राजधानीं परितः तिष्ठेयुः। सैनिकैः राजधानीं परितः स्थीयेत।

पर्जन्यः काले पतेत् । पर्जन्येन काले पत्येत ।

वरील वाक्यें कर्तरि व कर्मणि-भावे अशा दोन्ही प्रयोगात लिहिलेलीं आहेत व त्यांची रचना पूर्वीच्या नियमांना अनुसरूनच झालेली आहे

क्षाल्येरन् – (क्षल्) क्षाल + य + ईरन् । ह्रियेरन् – (हृ) ह्रि + य + ईरन् ।
उह्येत – (वह्) उह् + य + ईत । स्थायेत – (स्था) स्थी + य + ईत ।
पत्येत – पत् + य + ईत ।

वरील रूपांच्या पृथक्करणावरून हें ध्यानात येईल कीं विध्यर्थी कर्मणि रूपें इतर काळांच्या कर्मणि रूपांप्रमाणेंच तयार केलेलीं आहेत —मूळ धातु (य पूर्वी होणारा विकार) + य + आ. प विध्यर्थी प्रत्यय

६ अस् (२ ग प प)

स्याम् स्याव स्याम । स्याः स्यातम् स्यात । स्यात् स्याताम् स्युः ।

कृ (८ ग प प.)

कुर्याम् कुर्याव कुर्याम । कुर्याः कुर्यातम् कुर्यात । कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः ।

ज्ञा (९ ग प प)

जानीयाम् जानीयाव जानीयाम । जानीयाः जानीयातम् जानीयात ।
जानीयात् जानीयाताम् जानीयुः ।

ग्रह् (९ ग. प प)

गृह्णीयाम् गृह्णीयाव गृह्णीयाम । गृह्णीयाः गृह्णीयातम् गृह्णीयात । गृह्णीयात् गृह्णीयाताम् गृह्णीयुः ।

श्रु (५ ग प प)

शृणुयाम् शृणुयाव शृणुयाम । शृणुयाः शृणुयातम् शृणुयात । शृणुयात् शृणुयाताम् शृणुयुः ।

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात कंसातील धातूंचीं विध्यर्थी रूपें योजा —

१ नरा काल सदाचारेण (नी) ।
२ याचकेभ्य धनिका धन (दा) ।
३ क शरण (गम्) इति सङ्कटे पतित नर अचिन्तयत् ।

४ प्रजा सुख (वतु + भू) इति नृपस्य इच्छा ।
५ मृगतृष्णिकासु नरः कदापि जलं न (लभ्) ।
६ यदि त्वं मम उपदेशं (श्रु) तर्हि तव सङ्कटानि (नश्) ।
७ नरः प्राणव्ययेन अपि मित्रस्य प्राणान् (रक्ष्—र्णे)
८ ना कायेन चित्तेन वचनेन वा परस्य अहितं न (कृ) ।
९ कातरः युद्धे शत्रूणां पुरतः न (स्था) अपि तु (परा+अय्) ।
१० एषः मम मित्रं (भू) इति मे तर्कः ।

२ पुढील रुपें ओळखून दिलेल्या वाक्यांत योग्य जागीं त्याचा उपयोग करा —
आयेत, अवसादेत्, पृच्छेयम्, विजयेथाः, त्यजेत्।

१ नरः ग्रामार्थे कुलं ——— इति सुभाषितम् ।
२ कलहः पुत्रेषु न ——— इति जनकेन धनविभागः कृतः ।
३ आलस्येन नरः ——— अतः उद्योगः कर्तव्यः ।
४ कः मार्गः ——— इति मार्गात् भ्रष्टः बालः अचिन्तयत् ।
५ त्वं पराक्रमाः ——— इति जनकः अवदत् ।

३ अनुरुध्येयुः, स्पृहयेम, समृध्येत्, कर्षेरन्, सज्येत या विध्यर्थी रुपांचा संस्कृत वाक्यांत उपयोग करा

टीप —मृगतृष्णिका–मृगजळ प्राणव्यय प्राण खर्ची घालणें

पाठ २१–व्यंजनान्त नामें व विशेषणें.

१ द्, ध्, च्, ज् हीं अन्त्य व्यंजनें असणारे शब्दः—

कुबेरस्य सम्पद् (गघति) अवर्णनीया । सम्पदः (संपत्तीच्या) लाभेन नरं सर्वे गुणाः आश्रयन्ते । लोकोत्तराणां चित्तं सम्पत्सु (भरभराटीच्या वेळीं) उत्पलम् इव कोमलं भवति । सम्पद्भिः (संपत्तीनें) सत्पुरुषाः उद्धताः न भवन्ति । यतयः येदिवं सम्पदं

(सपत्तीला) तृणाय मन्यन्ते । सज्जना, परस्य सम्पद्भ्यः (सपत्तीसाठीं) न स्पृहयन्ति ।

वरील वाक्यांत सम्पद् या दकारान्त स्त्रीलिंगी नामाचीं निरनिराळ्या विभक्तींचीं रूपें योजलेलीं आहेत तकारान्त व दकारान्त पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी नामें एकाच तऱ्हेनें चालतात

सम्पद् (स्त्री)

सम्पद्	सम्पदौ	सम्पदः	प्र.	सम्पदः	सम्पद्भ्याम्	सम्पद्भ्यः	पं.
सम्पदम्	,,	सम्पदः	द्वि.	,,	सम्पदोः	सम्पदाम्	ष.
सम्पदा	सम्पद्भ्याम्	सम्पद्भिः	तृ.	सम्पदि	,,	सम्पत्सु	स.
सम्पदे	,,	सम्पद्भ्यः	च.	हे सम्पद्	हे सम्पदौ	हे सम्पदः	सं.

व्यञ्जनान्त नामांचीं पुं व स्त्री. रूपें करताना पुढील प्रत्यय सामान्यतः जोडले जातात.

स्	औ	अस्	प्र.	ए	भ्याम्	भ्यस्	च.
अम्	,,	अस्	द्वि.	अस्	,,	,,	पं.
आ	भ्याम्	भिस्	तृ.	,,	ओस्	आम्	ष.

इ	ओस्	सु	स.
–	औ	अस्	सं.

वरील प्रत्ययांचे तीन विभाग पडतात —

(१) प्रथमा द्वि., ब. व., द्वितीया ए. व., द्वि. आणि सम्बोधन द्वि., ब. व.

(२) द्वितीया ब. व. व इतर विभक्त्यांचे स्वरारंभी प्रत्यय

(३) व्यञ्जनारंभी प्रत्यय

टीप —व्यञ्जनान्त शब्दांत प्रथमा-एकवचनाचा प्रत्यय राहता म्हणजे पहिलें व्यञ्जन शिल्लक ठेऊन बाकीच्याचा लोप करतात

४२ नियमः—कोणत्याहि पदाच्या शेवटीं अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यञ्जन आलें तर त्याबद्दल त्याच वर्गाचें प्रथम किंवा तृतीय अक्षर होतें

'सम्पद्' प्रमाणें चालणारीं तकारान्त व दकारान्त नामें

पुं०—भूभृत्—राजा, पर्वत, मरुत्—देवाचें नाव, वारा, सुहृद्—मित्र

स्त्री०—आपद्-विपद्—विपत्ति, संकट, दृशद्—दगड, प्रतिपद्—पंधरवड्याचा पहिला दिवस, मृद्—माती, विद्युत्—वीज, शरद्—शरद् ऋतु, सम्पद्—सम्पत्ति, सरित्—नदी

२ नपुसकलिंगी तकारान्त नामें —

जगत्—जग प्र द्वि स—जगत् जगती जगन्ति इतर विभक्तींची रूपें 'सम्पद्' प्रमाणें होतात

तकारान्त नपुसकलिंगी नाम—**वियत्** आकाश

नपुसकलिंगी व्यंजनान्त नामाचे प्रथमा द्वितीया व सम्बोधनाचे प्रत्यय —
— ई इ बहुवचनाच्या इ या प्रत्ययापूर्वी मूळ शब्दातील अन्त्य व्यंजनापूर्वी अनुनासिक येते

३ तकारान्त विशेषणें —

हरित्—हिरवा **पुण्यकृत्**—पुण्य करणारा **देहभृत्**—देह धारण करणारा व इतर कृत्, भृत् असा अन्त्य भाग असणारी

ही विशेषणें पुल्लिंगामध्ये व स्त्रीलिंगामध्यें सम्पद प्रमाणे चालतात व नपुसकलिंगामध्ये जगत् प्रमाणे चालतात

४ चकारान्त व जकारान्त नामें व विशेषणें —

लौकिकानां साधूनां वाक् (वाणी) अर्थम् अनुसरति । आद्यानाम् ऋषीणां वाचम् (शब्दाला) अर्थः अनुवर्तते । चित्ते वाचि (वाणीमध्ये) क्रियायां च साधूनाम् एकरूपता । वचयः वाचाम् (शब्दांचे) अधिपतयः सन्ति । अनृताभ्यः वाग्भ्यः (खोट्यापासून) सङ्कटानि उद्भवन्ति । साधवः वाचा (शब्दांनी) न कमपि पीडयन्ति ।

वराल वाक्यात 'वाच्' शब्दाची निरनिराळ्या विभक्तींची रूपें योजली आहेत

वाच् (स्त्री)

वाक्	वाचौ	वाचः	प्र	वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	प
वाचम्			द्वि		वाचोः	वाचाम्	ष
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः	तृ	वाचि		वाक्षु	स
वाचे		वाग्भ्यः	च	वाक्	वाचौ	वाचः	स

नियम —च् किंवा ज् याचा प्रत्ययाच्या अगोदर व्यंजनापूर्वी क् होतो व मृदु व्यंजनापूर्वी ग् होतो

वाच् सारखा चालणारीं नामें —**वाच्**—स्त्री वाणी, शब्द, **वणिज्**—पु व्यापारी, **हुतभुज्**—पु अग्नि, **भिषज्**—पु वैद्य

विशेषणें —**सुखभाज्**—सुखी, **आत्मभाज्-देहभाज्**—आत्मा किंवा देह धारण करणारा, **दु:खभाज्**—दु खी

हीं विशेषणें पुल्लिंगामध्यें व स्त्रीलिंगामध्यें 'वाच' प्रमाणें चालवावीं व नपुंसकलिंगामध्यें तृतीया ते सप्तमीपर्यंत पुल्लिंगाप्रमाणें चालवावीं

प्र द्वि स —सुखभाक् सुखभाजी सुखभाञ्जि

५ **वत्-मत् प्रत्ययान्त विशेषणें:—**

धनवतां नराणां पुत्रात् अपि भयं विद्यते। विद्यावद्भि: पुरुषै: प्राप्तुम् अशक्यं वस्तु नास्ति। गुणवत्सु सुतेषु कुटुम्बभारं निक्षिप्य नरा: वनम् आश्रयन्ति। धीमद्भ्य: नरेभ्य: धीमतीभ्य: नारीभ्य: च धीमन्त: धनं लभन्ते। विनयवत्य: भार्या: भर्तु: प्रतीपं न गच्छन्ति। वसन्ते पुष्पवतां वृक्षाणां पुष्पवतीनां लतानां च बाहुल्येन वनानि पुष्पवन्ति दृश्यन्ते।

वरील वाक्यांत 'वत् आणि मत्' हे स्वामित्वदर्शक प्रत्यय लावून झालेलीं विशेषणें योजलेलीं आहेत.

गुणवत् (पु)

गुणवान्	गुणवन्तौ	गुणवन्त:	प्र.	गुणवत:	गुणवद्भ्याम्	गुणवद्भ्य:	पं.
गुणवन्तम्	,,	गुणवत:	द्वि.	,,	गुणवतो:	गुणवताम्	ष.
गुणवता	गुणवद्भ्याम्	गुणवद्भि:	तृ.	गुणवति	,,	गुणवत्सु	स.
गुणवते	,,	गुणवद्भ्य:	च.	हे गुणवन्	हे गुणवन्तौ	हे गुणवन्त:	सं.

गुणवत् (न.) जगत्प्रमाणें प्र द्वि स

प्र द्वि स —गुणवत् गुणवती गुणवन्ति. इतर विभक्ति पुल्लिंगाप्रमाणें.

गुणवत् (स्त्री)—दीर्घ ई जोडून नदीप्रमाणें.

गुणवती	गुणवत्यौ	गुणवत्य:	प्र.	गुणवत्या:	गुणवतीभ्याम्	गुणवतीभ्य:	पं.
गुणवतीम्	,,	गुणवती:	द्वि.	,,	गुणवत्यो:	गुणवतीनाम्	ष.
गुणवत्या	गुणवतीभ्याम्	गुणवतीभि:	तृ.	गुणवत्याम्	,,	गुणवतीषु	स.
गुणवत्यै	,,	गुणवतीभ्य:	च.	गुणवति	गुणवत्यौ	गुणवत्य:	सं.

गुणवत् सारखी काहीं विशेषणें—कान्तिमत्, गुणवत्, धनवत्, धीमत्, परवत्, बुद्धिमत्, बलवत्, भगवत्, विद्यावत्, श्रीमत् या शब्दांचा अर्थ ज्या नामाला 'वत् व मत्' हे प्रत्यय लावले असतील त्यानें युक्त असा होतो. जसें कान्तिमत्—कान्तियुक्त, धनवत्—धनयुक्त.

६ **'भवत्'** हें सर्वनाम बहुमानार्थी **'आपण'** या अर्थी व **'कियत्'** हें विशेषण **'किती'** या अर्थी—हे शब्द वरील 'गुणवत्' या विशेषणाप्रमाणें चालवावे. 'भवत्' हें सर्वनाम अर्थानें जरी द्वितीय-पुरुषवाचक असलें तरी त्याचा उपयोग तृतीयपुरुषी क्रियापदाबरोबर करतात. जसें—भवान् क उपविशतु ! हें 'भवत्' सर्वनाम 'अत्र व तत्र' यांना जोडून योजलें असतां आदरदर्शक भाव दर्शविला जातो 'अत्रभवान्' हें समोर हजर असलेल्या मनुष्याबद्दल बोलतांना वापरतात आणि 'तत्रभवान्' हें हजर नसलेल्या मनुष्याबद्दल बोलतांना वापरतात.

७ **महान् महत्सु एव पराक्रमं करोति** । मोठा मनुष्य मोठ्या माणसांच्या ठिकाणींच पराक्रम गाजवतो.

महतां चरित्रम् आह्लादकं भवति । मोठ्या मनुष्याचें चरित्र आनन्दकारक असतें.

महतां नराणां महत्या बुद्ध्या महान्ति कार्याणि सिध्यन्ति । मोठ्या लोकांच्या मोठ्या बुद्धीनें मोठीं कामें यशस्वी होतात.

वरील वाक्यांत 'महत्' या विशेषणाचीं रूपें योजलेलीं आहेत. पुल्लिंगामध्यें प्र., द्वि. व सं. शिवाय इतर रूपें 'सम्पद्' प्रमाणें होतात स्त्रीलिंगामध्यें दीर्घ 'ई' जोडून 'नदी' प्रमाणें व नपुंसकलिंगी प्र., द्वि. व सं. शिवाय पुल्लिंगाप्रमाणें होतात.

पुं०:—प्र महान् महान्तौ महान्तः । द्वि. महान्तम् महान्तौ महतः
स. महन् „ „ इतर 'सम्पद्' प्रमाणें.

स्त्री०:—महत् + ई = महती—नदीप्रमाणें.

न०:—प्र. द्वि. सं.—महत् महती महान्ति । इतर पुल्लिंगाप्रमाणें.

'बृहत्' (आकारानें मोठा) हें विशेषण 'गुणवत्' प्रमाणें चालवावें. मात्र पु. प्रथमेचें एकवचन 'बृहन्' असें होतें.

नवीन शब्द

(अ) आहुति. (स्त्री.), विरोध , इन्द्रियम्.

(आ) अनृतम्—खोटें बोलणें
अविषयः—अयोग्य विषय
असंयमः—ताबा नसणें, स्वैरता
आद्य (वि)—पहिला
उत्पलम्—कमळ
उद्धत (वि)—उद्धट, गर्विष्ठ
कुबेरः—संपत्तीच्या देवाचें नाव
ऐहिक (वि. स्त्री.-ऐहिकी)—या जगातील
देशान्तरम्—दुसरा देश
लौकिक—(वि स्त्री.-लौकिकी)—या लोकांतील, सामान्य
लोकोत्तर (वि.)—सर्व लोकांत श्रेष्ठ
वि + लस् (१ प प.)—प्रकाशणें
संसर्गः—संगति

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांतील शब्दांची योग्य रूपें योजा —

१ वानरा राक्षसान् (दृषद्) अताडयन्।
२ (आपद्) मित्रत्वं परीक्ष्यते।
३ (मृद्) पयः प्रतिबिम्बं न गृह्णाति।
४ (भूभृत्) न विचलन्ति (मरुत्) वेगेन।
५ ईश्वरस्य वर्णनं (वाच्) अशक्यम्।
६ (वियत्) विलसति तडित्।
७ दुर्बलेन (बलवत्) विरोधः न कर्तव्यः।
८ (हुतभुज्) आहुतयः देवान् प्रति नीयन्ते।
९ (भिषज्) औषधानि यच्छन्ति।
१० (महत्) संसर्गः (महत्) फलाय कल्पते।

२ पुढील रूपें ओळखून दिलेल्या वाक्यांत योग्य जागीं योजा —

आपदाम्, हरन्ति, दुःखभाजाम्, आयुष्मत, धीमता, वणिज, मरुद्भिः, भगवता, प्रतिपद, बुद्धिमत्सु।

१ ———— न कश्चित् अविषय ।
२ ———— देशान्तर गच्छति ।
३ ———— नश्यति मार्ग इन्द्रियाणाम् असयम ।
४ वृक्षाणा पर्णानि ——— वरन्ते ।
५ सर्व जना ———— पुत्रान् वान्छन्ति ।
६ ———— वर यच्छति मुनि ।
७ ———— आरभ्य चन्द्रस्य बिम्ब वर्धते ।
८ ———— वाल्मीकिना सीता रक्षिता ।
९ एतस्मिन् जगति ——— वाहुल्य वर्तते ।
१० ———— प्राणिषु नरा श्रेष्ठ ।

३ सन्धि करा —वृक्षात् अपतत् बदरीफलम् । आपद् मित्र परीक्षते । सुतभाक् नर अयच्छत् धनम् ।

४ सन्धि सोडवून लिहा —उद्यानाद्बहिर्वापी वर्तते । स्वर्गादवातरमारद । अकस्मान्मामपश्यद्वनिक ।

पाठ २२—नकारान्त नामें व विशेषणें.

---

१ पृथिव्यां बहवः राजानः (राजे) सन्ति । राजानमन्तरेण (राजा-वाचून) प्रजानां रक्षणम् अशक्यम् । राजभिः (राजांकडून) शत्रव-जीयन्ते । अतः राज्ञि-राजनि (राजाच्या ठिकाणी) तासाम् आदरः । राज्ञः (राजाच्या) सभाः पण्डिताः अलङ्कुर्वन्ति । राज्ञः (राजा-पासून) प्रसादम् अपेक्षन्ते कवयः । राज्ञे (राजाला) आशीर्वादं प्रयच्छन्ति [illegible] ।

वरील वाक्यात 'राजन्' या पु नकारान्त नामाची रूपें योजलेली आहेत नकारान्त स्त्रीलिंगी नामेंहि पुल्लिंगाप्रमाणेंच चालतात.

राजन् (पु.)

राजा	राजानौ	राजानः	प्र.	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः	पं.
राजानम्	,,	राज्ञः *	द्वि.	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्	ष.
राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः	तृ.	राज्ञि राजनि	,,	राजसु	स.
राज्ञे	,,	राजभ्यः	च.	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः	सं.

* राजन् यातील उपान्त्य 'अ' चा स्वरारंभी प्रत्ययापूर्वी लोप झाला आहे

राजन्+अस्–राज् न्+अस्–राज् ञ्+अस्–राज्ञ्+अस्–राज्ञः

राजन् प्रमाणें पुढील नामें चालवावीं.

ग्रावन्—पु. दगड, **प्रेमन्**—पु. प्रेम, **महिमन्**—पु. मोठेपणा, **मूर्धन्**—पुं. डोकें, **लघिमन्**—पुं. लहानपणा, **सीमन्**—स्त्री. मर्यादा.

२ **आत्मन्**—(पु.) आत्मा, **अन्तरात्मन्**—पु. अन्तरात्मा, **अश्मन्**—पुं. दगड, **विश्वकर्मन्**—पुं. देवांचा कारागीर, **ब्रह्मन्**—पु. ब्रह्मदेव, ब्राह्मण, हे शब्दहि 'राजन्' प्रमाणें चालवावे. मात्र द्वितीया बहुवचनापासून स्वरारंभी प्रत्ययापूर्वी उपान्त्य 'अ' चा लोप करूं नये, कारण या नामामध्यें उपान्त्य 'अ' पूर्वी 'म् अथवा व्' नें युक्त असें संयुक्त व्यंजन आहे.

आत्मन् (पु.)

आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः	प्र.	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	पं.
आत्मानम्	,,	आत्मनः	द्वि.	,,	आत्मनोः	आत्मनाम्	ष.
आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः	तृ.	आत्मनि	,,	आत्मसु	स.
आत्मने	,,	आत्मभ्यः	च.	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः	सं.

३ दशरथस्य पुत्राणां नामानि रामः लक्ष्मणः भरतः शत्रुघ्नः च ।
,, भार्यायाः नाम कौसल्या ।
रामस्य पुत्रयोः नामनी कुशः लवः च ।
मोक्षस्य त्रीणि वर्त्मानि सन्ति ज्ञानं कर्म भक्तिः च ।
एतेषां द्वे वर्त्मनी दुष्करे । एकं वर्त्म सुकरम् ।

वरील वाक्यांत नामन् व वर्त्मन् या नकारान्त नपुंसकलिंगी नामांचीं प्रथमेचीं रूपें योजलेलीं आहेत.

नामन् (उपान्त्य अ पूर्वी एकेरी व्यंजन असलेलें.)

नामन्—(न.) नाम नामनी–नाम्नी नामानि **प्र. द्वि.**

हे नामन्–नाम ,, ,, ,, **सं.**

इतर विभक्तींची रूपें 'राजन्' प्रमाणें.

नामन् सारखे चालणारे शब्द —**प्रेमन्**–(न.) प्रेम, **हेमन्**–(न.) सोनें.

४ **वर्त्मन्** (उपान्त्य अ पूर्वी म् किंवा व् नें युक्त असें संयुक्त व्यंजन असलेलें)

वर्त्म	वर्त्मनी	वर्त्मानि	प्र. द्वि.	इतर आत्मन् प्रमाणें.
हे वर्त्मन् वर्त्म	हे ,,	हे ,,	सं.	

वर्त्मन् सारखीं न. नामें —

कर्मन्—कर्म कृत्य, **चर्मन्**—चामडें, **जन्मन्**—जन्म, **भस्मन्**—राख, **मर्मन्**—शरीराचा नाजुक भाग, **वर्मन्**—चिलखत, **सद्मन्**—घर.

५ **'इन्-विन्' प्रत्ययान्त नामें-विशेषणें:—**

भाविनम् अनर्थं ज्ञातुम् असमर्थः एव मनुष्यः। भाविन्याः कीर्तेः कृते शूराः मृत्युम् अपि न गणयन्ति। दुश्चिह्नानि भावीनि सङ्कटानि सूचयन्ति।

वरील वाक्यात '**भाविन्**' (पुढें घडणारा) हें विशेषण तीन्ही लिंगात योजलेलें आहे.

भाविन् (पु.)

भावी	भाविनौ	भाविनः	प्र.	भाविनः	भाविभ्याम्	भाविभ्यः	पं.
भाविनम्	,,	,,	द्वि.	,,	भाविनोः	भाविनाम्	ष.
भाविना	भाविभ्याम्	भाविभिः	तृ.	भाविनि	,,	भाविषु	स.
भाविने	,,	भाविभ्यः	च.	हे भाविन्	हे भाविनौ	हे भाविनः	सं.

भाविन् (न.)—तृतीया ते सप्तमीपर्यंत पुल्लिंगाप्रमाणें.

भावि भाविनी भावीनि प्र. द्वि., भाविन्-वि भाविनी भावीनि सं.

भाविन् (स्त्री.)—भाविन्+ई=भाविनी—नदीप्रमाणें.

'**इन्**' अवयवान्त पुढील शब्द बहुधा पुंलिंगामध्यें चालतात.

अनुजीविन्—नोकर, **कञ्चुकिन्**—अन्तःपुरांतील सेवक, **पक्षिन्**—पक्षी.

प्राणिन्—प्राणी, शशिन्—चन्द्र, शिखरिन्—पर्वत शूलिन्—शंकर
स्वामिन्—धनी परंतु त्यास ई जोडून स्त्रीलिंगामध्येंहि चालवता येतील

'इन्-विन्' प्रत्ययान्त कांहीं विशेषणें —अपराधिन्—अपराध करणारा
कुशलिन्—कुशल असणारा क्षयिन्—कमी होणारा धनिन्—श्रीमान्,
बलिन्—बलवान्, मेधाविन्—बुद्धिमान हीं विशेषणें मालिन् प्रमाणें तीन्ही
लिंगात चालवता येतील

६ पञ्चन् ते नवदशन् (संख्याविशेषणें) —

हीं संख्याविशेषणें बहुवचनातच चालविलीं पाहिजेत हें अथावरून ध्यानात
येईल पञ्च वृक्षाः। पञ्च लताः। पञ्च पुष्पाणि। हीं संख्याविशेषणें तीन्ही
लिंगामध्यें एकाच तऱ्हेनें चालतात

	पञ्चन्	षष्	अष्टन्
प्र. द्वि. सं.	पञ्च	षट्-ड्	अष्ट-अष्टौ
तृ.	पञ्चभिः	षड्भिः	अष्टभिः-अष्टाभिः
च. पं.	पञ्चभ्यः	षड्भ्यः	अष्टभ्यः-अष्टाभ्यः
ष.	पञ्चानाम्	षण्णाम्	अष्टानाम्
स.	पञ्चसु	षट्सु-षट्सु	अष्टसु-अष्टासु

सप्तन्, नवन्, दशन्, एकादशन्, द्वादशन्, त्रयोदशन्, चतुर्दशन्,
पञ्चदशन्, षोडशन्, सप्तदशन्, अष्टादशन् व नवदशन् 'पञ्चन्' प्रमाणें
चालवावीं

नवीन शब्द

(अ) उत्सव, रचना

दुश्चिह्नम्—वाईट चिन्ह

(आ) अङ्क —डाग | प्रसाद —कृपा
अनर्थ —संकट | विभूति (स्त्री)—ऐश्वर्य
अव+लम्ब् (१ आ प)—अवलंबून असणे | हनुमत्—(पु) मारुति

प्रश्न

१ कंसातील शब्दांची योग्य रूपें योजा —

१ साधव (प्रेमन्) जगत् जयन्ति ।
२ (ब्रह्मन्) चत्वारि मुखानि ।
३ हनुमान् (ग्रावन्) राक्षसान् प्राहरत् ।
४ (राजन्) कीर्ति कवय गायन्ति ।
५ नरस्य (महिमन्) (लघिमन्) वा गुणान् एव अवलम्बते ।
६ महद्भि सुप्रतिष्ठित (अश्मन्) अपि देवत्व गच्छति ।
७ (शशिन्) किरणेषु अङ्क निमज्जति ।
८ (मेधाविन्) छात्रे गुरु स्निह्यति ।
९ (पक्षिन्) वर्त्म आकाश ।
१० (अपराधिन्) दण्डयति नृप ।

२ पुढील रूपें ओळखून दिलेल्या वाक्यांत योजा —योगिनाम्, धर्म, महात्मनाम्, विश्वकर्मण, शाखिन, मर्मनाम्, सामान, स्वामिन, अनुगामिन, चर्मणा।

१ —   अनर्थान् नर न जानाति ।
२ मोक्षस्य नयाणाम् ———— भक्तिमार्ग अतीव सुन्दर ।
३ कलियुगे शरीरिणा ———— धर्म ।
४ ———— जन्मन उत्सव क्रियते ।
५ भृत्ये रचनाया ———— चातुर्य दृश्यते ।
६ रजक रासभ व्याघ्रस्य ———— आच्छादयत् ।
७ ———— — प्रभुम् अनुसरन्ति ।
८ महता विपुलाना ———— न सन्ति ।
९ ———— मूल्येभ्य पारितोषिकाणि यच्छन्ति ।
१० श्रीकृष्ण ———— श्रेष्ठ आसीत् ।

३ प्रश्न १ व २ यामधील पाच पाच वाक्यें सन्धि करून लिहा.

पाठ २३–सकारान्त नामें–विशेषणें.

१ चन्द्रमसः (चन्द्राच्या) प्रकाशेन धवलं भवति भूतलम् । चन्द्रमसा (चन्द्रानें) शोभते आकाशः यथा तडागः पद्मेन । चन्द्रमसि (चन्द्राच्या ठिकाणीं) वैरं राहोः । चन्द्रमाः (चन्द्र) शुभ्रकर्पूरवत् तिष्ठति शङ्करस्य मौलौ । पूर्णिमायां चन्द्रमसं (चन्द्राला) दृष्ट्वा प्रमुदिताः भवन्ति जनाः । हे चन्द्रमः (चन्द्रा) महत् ते भाग्यम् ।

वरील वाक्यांत 'चन्द्रमस्' या पु. सकारान्त नामाचीं रूपें योजलेलीं आहेत. त्याचीं सर्व रूपें पुढीलप्रमाणें होतात.

चन्द्रमस् (पु.)

चन्द्रमाः	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः	प्र.	चन्द्रमसः	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः	पं.
चन्द्रमसम्	,,	,,	द्वि.	,,	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्	ष.
चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभिः	तृ.	चन्द्रमसि	,,	चन्द्रमःसु	स.
चन्द्रमसे	,,	चन्द्रमोभ्यः	च.	हे चन्द्रमः	हे चन्द्रमसौ	हे चन्द्रमसः	सं.

'चन्द्रमस्' प्रमाणें चालणारे शब्द—**नामें.**

जातवेदस् (पु.)–अग्नि, दुर्वासस् (पु.)–ऋषीचें नांव, वेधस् (पु.) ब्रह्मदेव.

विशेषणें —**दिवौकस्**—स्वर्गांत राहाणारा, **प्रवयस्**—वयोवृद्ध, म्हातारा. **महौजस्**—पराक्रमी, **वनौकस्**—वनांत राहाणारा.

हीं विशेषणें पुल्लिंगामध्यें व स्त्रीलिंगामध्यें 'चन्द्रमस्' प्रमाणें चालतात; नपुंसकलिंगामध्यें 'मनस्' प्रमाणें चालतात.

२ **मनस्**—मन नपुंसकलिंगी

मनः मनसी मनांसि प्र. द्वि. सं. इतर विभक्ति 'चन्द्रमस्' प्रमाणें.

मनस् प्रमाणें चालणारीं नपुंसकलिंगी नामें —

(अ) तपस्, तेजस्, यशस्, पयस्, वयस्

(आ) छन्दस्—वेद, तमस्—काळोख, नमस्—आकाश, पयस्—पाणी, रक्षस्—राक्षस रजस्—धूळ, वक्षस्—छाती, वचस्—बोलणें वासस्—वस्त्र शिरस्—डोकें, सरस्—तळें

हविस्—हविर्भाग, आहुति (न)

हवि	हविषी	हवींषि	प्र.	हविष	हविर्भ्याम्	हविर्भ्यः	पं
,,	,,	,,	द्वि.	हविष	हविषो	हविषाम्	ष
हविषा	हविर्भ्याम्	हविर्भि	तृ.	हविषि	,,	हविःषु	स
हविषे	,,	हविर्भ्यः	च.	हवि॰	हविषी	हवींषि	सं

चक्षुस्—न डोळा, धनुस्—न धनुष्य हे हविस् प्रमाणें चालवावे

अर्चिस्—स्त्री ज्वाला हा शब्द व्यजनान्त नामाचे प्रत्यय लाऊन चालवावा

अर्चिस् (स्त्री)

अर्चि	अर्चिषौ	अर्चिष	प्र	अर्चिष	अर्चिर्भ्याम्	अर्चिर्भ्यः	पं
अर्चिषम्	,,	,,	द्वि.	,,	अर्चिषो	अर्चिषाम्	ष
अर्चिषा	अर्चिर्भ्याम्	अर्चिर्भि	तृ.	अर्चिषि	,,	अर्चिःषु	स
अर्चिषे	,,	अर्चिर्भ्यः	च.	अर्चि	अर्चिषौ	अर्चिष	सं

३ भक्तिमार्गः ज्ञानमार्गात् श्रेयान् (ज्यास्त चांगला)।

लक्ष्मण. ज्यायांसं भ्रातरं वने अन्वसरत् (वडील भावाला)।

मनोरथस्य सिद्धये नराः भूयसः प्रयत्नान् (पुष्कळ यत्न) कुर्वन्ति।

वरील वाक्यांत श्रेयस्, ज्यायस्, भूयस् ही तुलनात्मक विशेषणें योजलेली आहेत दोन वस्तूंचा अथवा मनुष्यांची तुलना करतांना ज्याच्याहून ज्यास्त त्या शब्दाची पचमी विभक्ति योजतात. अशा प्रकारच्या शब्दांची रुपें 'श्रेयस्' च्या रुपाप्रमाणें होतात

श्रेयस् (पु)

श्रेयान्	श्रेयांसौ	श्रेयांस	प्र.	श्रेयस	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभ्य	प
श्रेयांसम्	,,	श्रेयस	द्वि.	,,	श्रेयसो	श्रेयसाम्	ष
श्रेयसा	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभि	तृ.	श्रेयसि	,,	श्रेयःसु	स
श्रेयसे	,,	श्रेयोभ्य	च.	श्रेयन्	श्रेयांसौ	श्रेयांस	सं

श्रेयस् नपुंसकलिंगामध्यें मनस्प्रमाणें चालवावा.
,, स्त्रीलिंगामध्यें दीर्घ ई जोडून नदीप्रमाणें चालवावा.

या प्रकारचे काही शब्द.—

कनीयस्–वयानें लहान; **ज्यायस्**–वयानें किंवा महत्त्वानें ज्यास्त; **प्रेयस्**–ज्यास्त प्रिय; **भूयस्**–ज्यास्त (संख्येनें किंवा परिमाणानें), **श्रेयस्**–ज्यास्त चांगला.

नवीन शब्द

अप+ऊह् (१ प. प. अपोहति)–नाश करणें	**मौलिः** (पुं स्त्री.)–डोकें
	वाल्मीकिः (पु.)–ऋषीचें नांव
आ+नन्द् प्र. (आनन्दय)–आनन्दित करणें	**शप्** (१ प. प.)–शाप देणें
जनस्थानम्–दण्डकारण्याचा एक भाग	**संहतिः** (स्त्री.)–एकी
निषूदित (धा. वि)–मारला गेलेला	**सहस्रम्**–हजार
पादाघातः–पायाचा तडाखा	**स्तम्भः**–खांब, ओट

प्रश्न

१ कंसांतील शब्दांच्या योग्य रूपांनीं पुढील वाक्यें पुरीं करा —

१ (चन्द्रमस्) शोभते निशा निशया च शोभते (चन्द्रमस्) ।
२ इन्द्रः (दिवौकस्) अधिपतिः ।
३ (अवयस्) नरस्य अङ्गानि दुर्बलानि भवन्ति ।
४ ईश्वरस्य रूप (मनस्) अपि चिन्तयितुम् अशक्यम् ।
५ सीता (रक्षस्) भयेन व्याकुला अभवत् ।
६ (दुर्वासस्) शकुन्तलाम् अशपत् ।
७ (वेधस्) वाल्मीकये वरम् अयच्छन् ।
८ (सरस्) सूर्योदये कमलानि विकसन्ति ।
९ (चन्द्रस्) (तेजस्) जनान् आनन्दयत् चिर ।
१० (जातवेदस्) (अर्चिस्) (हविस्) नयन्ति ।

२ पुढील वाक्यें दोनटी दिलेल्या शब्दांतून योग्य शब्दांनीं पुरी करा —

१ ———— सहस्राणि रामेण निषूदितानि ।
२ ——— भ्रातर रावण विभीषण उपादिशत् ।
३ साधङ्काले आम्र ———— तेन मर्षित ।
४ दुष्यन्त ———— हुङ्कारेण एव विघ्नान् अपोहत् ।
५ पुरा ———— वेदविद अवसन् वनस्थाने ।
६ एतस्मिन् जगति सहति एव जनाना ———— ।
७ श्रीकृष्णेन कर्मण बुद्धि ———— मता ।
८ कपय ——— द्रष्टार न तु कर्तार ।
९ ——— कमलानि जायन्ते ।
१० सैनिकाना पादाघाते ———— स्तम्भा उद्गच्छन्ति ।
(छन्दसाम्, रजस, श्रेयसा ज्यायसा रक्षसाम्, धनुष, ज्यायासम्, भूयास अर्चिषाम्, सरसि)

३ संधि करा —शिष्यान् तापस अध्यापयति । वृक्षा पान्थान् छायया तोषयन्ति । भक्त पूजनात् लभते पुण्यम् । हस्तात् शस्त्र पतितम् । अपश्यन् जनम् चोर । अज्ञानात् दासा कुर्वन्ति जना । गृहात् हरि निर्गत ।

४ संधि सोडवा —रणाङ्गणाच्छत्र पलायित । परस्परमवदञ्जना । तस्मात्पणात्तेन्नायत । अपि यष्ट्यैव व्याधो मृगम् ।

पाठ २४—वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें.

१ (१) मार्गेण गच्छन्ति (जाणाऱ्या) मित्राणि दृष्ट्वा अह तानि कुशलम् अपृच्छम् ।
(२) गृह प्रविशन्त (शिरणाऱ्या) चोर गृहीत्वा राजपुरुष कारागृहे न्याक्षिपत् ।

(३) वीरेभ्यः पुत्रेभ्यः स्पृहयन्त्यः (इच्छिणाऱ्या) ललनाः पुरा अवसन् भारतवर्षे ।

(४) युद्धे विजयम् अलभमानं (न मिळवणाऱ्या) सेनापतिं नृपः निरभर्त्सयत ।

(५) आकाशे प्रकाशमानानां (प्रकाशणाऱ्या) तारकाणां सौन्दर्यम् आह्लादयति द्रष्टृन् ।

(६) श्वश्रूं श्वशुरं च वन्दमानया (नमस्कार करणाऱ्या) स्नुषया आशीर्वादाः लब्धाः ।

(७) शत्रुणा दह्यमानात् नगरात् (जाळल्या जाणाऱ्या) पौराः पलायिताः आत्मानं रक्षितुम् ।

(८) मुनिभिः श्रूयमाणः (ऐकला जाणारा) शुकस्य वृत्तान्तः जाबालिना कथितः ।

वरील सर्व वाक्यांत वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचा उपयोग केलेला आहे, हें वाक्यांच्या अर्थावरून ध्यानात येईल

१, २, ३ मध्यें परस्मैपदी धातूंचीं रूपें, ४, ५, ६ मध्यें आत्मनेपदी धातूंचीं रूपें आणि ७ व ८ मध्यें कर्मणि वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें उपयोगांत आणलेलीं आहेत, व त्यांचीं रूपें लिंग, विभक्ति, व वचन यामध्यें ज्या नामाशीं त्यांचा संबंध आहे त्याच्या लिंग, विभक्ति व वचन याप्रमाणें आलीं आहेत असें —

गच्छन्ति हें न द्वि ब व कारण मित्राणि हें न द्वि ब व आहे

स्पृहयन्त्यः हें स्त्री प्र ब व कारण ललनाः हें स्त्री प्र ब व आहे

वन्दमानया हें स्त्री तृ ए व, कारण स्नुषया हें स्त्री तृ ए व आहे

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें कशीं तयार करतात व तीं कशीं चालवतात हें आतां पाहूं —

परस्मैपदी — गम् — गच्छत् (गच्छन्ति–अन्ति+अत्)
नश् — नश्यत् (नश्यन्ति–अन्ति+अत्)
इष् — इच्छत् (इच्छन्ति–अन्ति+अत्)
प्री — प्रीणयत् (प्रीणयन्ति–अन्ति+अत्)
अस् — सत् (सन्ति – अन्ति+अत्)

श्रु — शृण्वत् (शृण्वन्ति – अन्ति + अत्)
कृ — कुर्वत् (कुर्वन्ति – अन्ति + अत्)
ग्रह् — गृह्णत् (गृह्णन्ति – अन्ति + अत्)
ज्ञा — जानत् (जानन्ति – अन्ति + अत्)

वरील पृथक्करणावरून असें दिसून येईल कीं धातूचें वर्तमानकाळी तृ. पु. ब. वचनाचें रूप घेऊन त्यातून 'अन्ति' हा प्रत्यय काढावा आणि 'अत्' हा प्रत्यय जोडावा, म्हणजे परस्मैपदी वर्तमानकाळवाचक विशेषणें तयार होतात

२ गच्छत् (पु)

गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः	प्र.	गच्छतः	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः	पं
गच्छन्तम्	,,	गच्छतः	द्वि	,,	गच्छतोः	गच्छताम्	ष
गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भिः	तृ	गच्छति	,,	गच्छत्सु	स
गच्छते	,,	गच्छद्भ्यः	च.	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः	सं

वरील रूपें 'वत्' प्रत्ययान्त विशेषणाच्या रूपाप्रमाणें झाली आहेत मात्र प्रथमा एकवचनात उपान्त्य स्वर 'अ' च राहतो

प्रथम गण, चतुर्थ गण, षष्ठ गण, व दशम गण याच्या धातूची परस्मैपदी वर्तमानकालवाचक धा विशेषणें, आणि सत्, शृण्वत्, कुर्वत्, जानत्, गृह्णत्, यांची रूपें पुल्लिंगामध्यें गच्छत्च्या रूपाप्रमाणें करावी.

३ गच्छत्—नपुंसकलिंगी

प्र ग	गच्छत्	गच्छन्ती	गच्छन्ति	प्र द्वि स	इतर पुल्लिंगाप्रमाणें
च ग	नश्यत्	नश्यन्ती	नश्यन्ति	प्र द्वि स	,,
द ग	प्राणयत्	प्राणयन्ती	प्राणयन्ति	,,	,,
		परंतु			
षष्ठ ग	इच्छत्	इच्छन्ती-न्ती	इच्छन्ति	,,	,,
द्वि ग	सत्	सती	सन्ति	,,	,,
प ग	शृण्वत्	शृण्वती	शृण्वन्ति	,,	,,
न ग	जानत्	जानती	जानन्ति	,,	,,
न ग	गृह्णत्	गृह्णती	गृह्णन्ति	,,	,,
अ ग	कुर्वत्	कुर्वती	कुर्वन्ति	,,	,,

वरील रूपावरून असें दिसून येईल कीं प्र च व द गणाच्या धातूंच्या वर्त० पा० विशेषणाचीं रूपें नपुंसकलिंगामध्यें 'जगत्' प्रमाणें होतात मात्र प्र द्वि स द्विवचनांत 'त्' पूर्वी अनुनासिक येतें षष्ठ गणाच्या वर्त० धा० विशेषणाच्या नपु प्र द्वि स द्विवचनांत 'त्' पूर्वी अनुनासिक विकल्पानें येतें व इतर पाच धातूंचीं 'जगत्' प्रमाणें होतात म्हणजे अनुनासिक मुळींच येत नाहीं.

स्त्रीलिंगी रूपें

स्त्रीलिंगामध्यें वर्तमान का० धातु० विशेषणें

नपु. प्रथमा द्विवचनी रूप मूळ शब्द समजून 'नदी' प्रमाणें चालवावा.

५ आत्मनेपदी—वर्त० धा० विशेषणें

प्र ग मुद् — मोदमान (मोदन्ते − अन्ते + मान)
च ग युध् — युध्यमान (युध्यन्ते − अन्ते + मान)
ष ग. मृ — म्रियमाण (म्रियन्ते − अन्ते + मान)
द ग मृग् — मृगयमाण (मृगयन्ते − अन्ते + मान)

टीप—जरूर तेथें मान यांतील न् चा ण् करावा

वरील रूपें आत्मनेपदी १-४-६-१० या गणाच्या धातूंचीं वर्त० धा० वि० आहेत तीं मूळ धातूंचीं वर्त० तृ० पु० ब० वचनी रूपें घेऊन त्यांतून अन्ते हा प्रत्यय काढून व मान हा जोडून तयार करण्यांत आलीं आहेत यांचीं पुल्लिंगी रूपें 'देव' प्रमाणें, नपुसकलिंगी 'वन' प्रमाणें आणि स्त्रीलिंगी 'आ' जोडून 'माला' प्रमाणें केलीं जातात

६ कर्मणि वर्त० धा० विशेषणें

गम् — गम्यते − गम्यमान	दा — दायते − दायमान
जि — जीयते − जीयमान	ह्वे — हूयते − हूयमान
हृ — ह्रियते − ह्रियमाण	चुर् — चोर्यते − चोर्यमाण
यज् — इज्यते − इज्यमान	तड् — ताड्यते − ताड्यमान

वरील रूपें तयार करताना धातूंचें कर्मणि वर्त० काळ तृ० पुरुषी एकवचनी रूप घेऊन त्यांतून 'ते' हा प्रत्यय काढून त्या ऐवजीं 'मान' हा प्रत्यय

जोडलेला आहे ही विशेषणें पुल्लिंगामध्यें 'देव' प्रमाणें, नपुसकलिंगामध्यें 'वन' प्रमाणें आणि स्त्रीलिंगामध्यें 'आ' जोडून 'माला' प्रमाणें चालवावीं

टीप —चतुर्थ गणाच्या आत्मनेपदी धातूंचीं कर्तरि व कर्मणि वर्त० धातु० विशेषणें सारखींच असतात— युध्-युध्यमान (कर्तरि व कर्मणि)
मन्-मन्यमान (" ")

या धड्याच्या आरंभीं दिलेल्या वाक्यावरून हें स्पष्ट येईल कीं, वर्तमान कालवाचक धातुसाधिताचा उपयोग करावयाचा झाल्यास मुख्य क्रिया व गौण क्रिया एकाच वेळीं चालू असल्या पाहिजेत

जसें—पहिल्या वाक्यात मित्राची चालण्याची क्रिया व विचारण्याची क्रिया एकाच वेळीं चालू आहेत

७ (१) आगते मित्रे बाल: अध्ययनम् आरभत—मित्र आल्यावर....
(२) अर्जुनेन कृतायां प्रतिज्ञायां जयद्रथ: भयेन अकम्पत—अर्जुनानें प्रतिज्ञा केली तेव्हा .
(३) सूर्ये प्रकाशमाने अन्धकार: न प्रसरति—सूर्य प्रकाशत असताना .
(४) गृहं त्यजति पितरि पुत्र: दु:खित: अभवत्—वडील घर सोडीत असताना......

वरील चार वाक्यामध्यें अधोरेखित शब्द गौण वाक्याबद्दल योजलेले आहेत जसें—**यदा मित्रम् आगतम्, यदा अर्जुनेन प्रतिज्ञा कृता, यावत् सूर्य: प्रकाशते, यावत् पिता गृहं त्यजति,** या गौण वाक्याबद्दल पहिल्या दोन वाक्यात कर्मणि भू० धा० विशेषणें व शेवटच्या दोन वाक्यात वर्तमान का० वा० विशेषणें सप्तमीत योजून त्यातील प्रथमान्त पदें सप्तम्यन्त योजलेलीं आहेत पहिल्या दोन गौण वाक्यातील क्रिया पूर्ण झालेली आहे म्हणून कर्मणि भूत० धा० वि० आणि शेवटच्या दोन गौण वाक्यातील क्रिया मुख्य वाक्यातील क्रियाबरोबर चालू आहेत, म्हणून वर्तमान का० वा० वि० योजलेलीं आहेत. शिवाय गौण क्रिया व मुख्य क्रिया यांचीं कर्तृपदें भिन्न आहेत. या रचनेला **सति सप्तमी** म्हणतात.

पश्यत: ईश्वरस्य जना: पापं कुर्वन्ति—ईश्वर पाहात असताना सुद्धा.. ...

ज्या वेळेला अनादर ध्वनित करावयाचा असतो त्या वेळीं सत:षष्ठी योजण्याचा प्रघात आहे. विशेष माहिती सं० वाक्यरचना पाठ ३१ मध्यें पहा.

नवीन शब्द

असिधाराव्रतम् - तरवारीच्या धारेसारखें कठीण व्रत
कारागृहम्-तुरुंग
दुष्कर (वि.)-करण्यास कठीण
धीर (वि.)-शहाणा, धीट
निधनम्-मरण
प्रतिकारः-अटकाव
राजपुरुषः-राजाचा अधिकारी
स्तोत्रम्-स्तुतिपूर्ण काव्य
स्नुषा-सून

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणांची रूपें घाला:-

१ समुद्रस्य तीरं प्रति (आ+गम्) नौकाम् अपश्यन् बालः ।
२ पुत्रेण (पठ्) श्रीरामस्य स्तोत्रं पितरम् आनन्दयत् ।
३ श्रावणस्य निधनेन (वि+षद्) तस्य पितरौ दशरथः आश्वासयत् ।
४ दुःखं (परि+हृ) मित्रे विश्वासः उपपन्नः ।
५ (युध्) सैनिकेभ्यः युद्धम् एव रोचते ।
६ पुत्रजन्मनः वार्तां (कथ्) सेवकेभ्यः नृपेण पारितोषिकाणि दत्तानि ।
७ (अस् २ प. प.) आचरणम् असिधाराव्रतम् इव दुष्करं वर्तते ।
८ कपोतं (व्यध्) व्याधस्य पादतलं सर्पः अदशत् ।
९ (आ+पत्) आपदां प्रतिकारं धीरः करोति ।
१० (आ+रभ्) कार्यं सम्यक् चिन्तयति प्राज्ञः ।

२ पुढील रूपें ओळखून वाक्यांत घाला:—अभिमानैः, अनुगताः, प्रतिष्ठमानः, आस्वादनान्, आदिशता ।

३ कर्तरि व कर्मणि कर्त० भू० वि० द्याः—हन्, हृ, प्र+स्था, सम्+गम्, दी, स्तु, दह्, ग्रह्, दा, आ+दि.

१–४–६–१० गणांतील महत्त्वाचे उपसर्गसहित धातु.

अय् (उद्–उदयते)–उगवणें, उदय होणें
(परा–पला–पलायते)–पळून जाणें
अर्थ् (प्र–प्रार्थयते)–प्रार्थना करणें
अस् (अप–अपास्यति)–टाकणें
(निर्–निरस्यति)–नाश करणें
इष् (अनु–अन्विष्यति)–शोधणें
ईक्ष् (अप–अपेक्षते)–अपेक्षा करणें
(उद् प्रति)–वाट पाहाणें
(उप–उपेक्षते)–उपेक्षा करणें
(परि–परीक्षते)–परीक्षा करणें
ईर् (उद्–उदीरयति-ते)–उच्चार करणें
ऋध् (सम्–समृध्यति)–भरभराट होणें
काश् (प्र–१ आ प.)–प्रकाशणें
कृत् (नि–निकृन्तति)–फाडणें
कृष् (अप–अपकर्षति)–दूर ओढून नेणें
(आ)–ओढणें
कॄ (प्र–प्रकिरति)–पसरणें, पेरणें
(वि)–उधळणें, पेरणें
क्षिप् (अधि)–निन्दा करणें
(नि)–स्वाधीन करणें, (ठेव) ठेवणें
खन् (उद्–उत्खनति)–उपटणें
(नि)–पुरणें, घट बसविणें
गम् (उपसर्गांच्या मागून दिलेला आहे)
गाह् (अव–व–१ आ प)–स्नान करणें, आत शिरणें

गै (उद्–वि)–निन्दा करणें
चर् (अनु)–अनुसरणें
(उद्)–बोलणें, वर जाणें
चुद् (प्र–प्रचोदयति–ते)–हाकवणें, उत्तेजित करणें
छद् (आ–आच्छादयति ते)–आच्छादित करणें
(प्र–स)–स्पर्धिणें
जि (वि–परा–१ आ. प.)–जिंकणें, पराजय करणें
डी (उद्–उड्डयते)–उंच उडणें
तप् (अनु–पश्चात्–१ प. प.)–पश्चात्ताप होणें
तॄ (अति–अतितरति)–पलीकडे जाणें
(अव)–खालीं उतरणें
(उद्)–ओलांडून जाणें
(वि)–देणें
दा (प्रति–प्रतियच्छति)–परत फेड करणें
दिश् (अप ६ उ. प.)–ढोंग करणें
(आ)–आज्ञा करणें
(उप)–उपदेश करणें
(निर्)–उल्लेख करणें
(प्रत्या)–नाकारणें, निरस्कार करणें
द्रु (अभि–अभिद्रवति)–हल्ला करणें
(उप)–त्रास देणें
धृ (उद्–उद्धरति)–वर उचलणें

नन्द् (अभि-१ प. प.)-अभिनन्दन करणें, आनन्दित होणें
नम् (अव-१ प. प.)-खालीं वाकणें
(उद्)-वर करणें
(उप)-नजिक येणें
नश् (प्र-प्रणश्यति)-नाश पावणें
नह् (अपि पि ४ उ. प.)-झांकणें, पट बांधणें
(सम्-४ आ. प.)-तयार होणें
नी (अनु-अनुनयति)-मनधरणी करणें, मन वळविणें
(अप)-पळवून नेणें, दूर नेणें
(आ)-आणणें
(अभि)-अभिनय करणें
(निर्)-निश्चित करणें
(परि)-विवाह करणें
नुद् (अप-अपनुदति)-हाकलणें
प्र— प्रणुदति——हाकविणें
पत् (अभि-१ प. प.)-हल्ला करणें, चाल करणें
(उद्)-उडी मारणें, उडणें
(परा)-परत फिरणें
(परि)-घिरट्या घालणें
(प्रणि)-नमस्कार करणें
पद् (उद्-उत्पद्यते)-उत्पन्न होणें
(उप)-युक्तीला पटणें, जवळ जाणें
(निस्-निष्पद्यते)-परिणाम होणें
(प्र)-शरण जाणें
पीड् (निस्-निष्पीडयति)-दाबणें, पिळणें
पृ (व्या-व्याप्रियते)-गुंतलेला असणें, उद्योगात असणें
प्रच्छ् (आ-आपृच्छते)-निरोप घेणें
(परि-परिपृच्छति)-चौकशी करणें
बुध् (प्र-४ आ. प)-जागें होणें
भज् (वि-१ उ. प.)-विभागणें
भर्त्स् (निर्-निर्भर्त्सयते)-निन्दा करणें
भाष् (अप-१ आ. प.)-वाईट शब्द बोलणें
(प्रति)-उलट बोलणें
भू (अनु-अनुभवति)-अनुभव घेणें
(अभि)-अपमान करणें, हल्ला करणे
(आविस्-आविर्भवति)-प्रकट होणें
(उद्)-उत्पन्न होणें
(परा)-पराभव करणें
भू (प्र.) (वि-विभावयति)-विचार करणें, निश्चित करणें
(सम्)-मान देणें
भ्रम् (परि-परिभ्रमति)-वाटोळा फिरणें
(उद्-सम्)-भोंवडून जाणें, वेडा होणें
मद् (प्र-प्रमाद्यति)-चूक करणें
मन् (अनु-अनुमन्यते)-परवानगी देणें
(अप-अव)-अपमान करणें
मन्त्र् (आ-आमन्त्रयते)-निरोप घेणें
(नि)-बोलावणें
मस्ज् (उद्-उन्मज्जति)-वर येणें
(नि)-बुडणें
मील् (उद्-उन्मीलति)-डोळे उघडणें
(नि)-डोळे मिटणें
मूल् (उद्-उन्मूलयति-ते)-उपटणें

मृश् (परा-परामृशति)-स्पर्श करणें
(वि)-विचार करणें
यत् (प्र-प्रयतते)-प्रयत्न करणें
यम् (उप-उपयच्छते)-विवाह करणें
(नि-नियच्छति)-ताब्यात ठेवणें
रभ् (आ-प्रा-प्रारभते)-आरंभ करणें
(परि)-आलिंगन देणें
रम् (उप-उपरमति-ते)-थांबणें, मरणें
(वि-विरमति)-थांबणें
राज् (वि-विराजते)-शोभणें, प्रकाशणें
राध् (अप-अपराध्यति)-अपराध करणें, चुकणें
रुच् (वि-विरोचते)-चकाकणें, प्रकाशणें
रुह् (आ-आरोहति)-चढणें
(अव)-उतरणें
(प्र)-वाढणें, उगवणें
लप् (अप-अपलपति)-नाकबूल करणें
(प्र)-बडबडणें
(वि)-शोक करणें
(सम्)-समापण करणें
लभ् (उपा-उपालभते)-दोष देणें
(विप्र)-फसविणें
लम्ब् (अव-अवलम्बते)-लोंबणें, अवलंबून ठेवणें
(आ)-आश्रय करणें
(वि)-उशीर करणें
लिङ्ग् (आ-आलिङ्गति)-बान्धणें, लिहिणें
(वि)-आरवडणें
वद् (अप-अपवदते)-निन्दा करणें
(प्रति-प्रतिवदति)-उत्तर देणें
(वि-विवदते)-भांडणें

वस् (प्र-प्रवसति)-प्रवास करणें
(अनु, अधि, आ, उप, नि)-राहाणें
वह् (उद्-उद्वहति)-वर उचलणें, विवाह करणें
(वि-विवहति)-विवाह करणें
विश् (उप-उपविशति)-बसणें
वृत् (अनु-अनुवर्तते)-अनुसरणें
(नि)-परत फिरणें, थांबणें
(प्र)-चालू करणें, पडून येणें
शंस् (प्र-प्रशंसति)-स्तुति करणें
शम् (नि-निशाम्यति)-ऐकणें
(नि-निशामयति ते)—ऐकणें
सद् (अव-अवसीदति)-नाश पावणें
(नि-निषीदति)-बसणें
(प्र-प्रसीदति)-प्रसन्न होणें
(वि-विषीदति)-शोक करणें
सृज् (उद्-उत्सृजति)-सोडून देणें, टाकणें
(वि-विसृजति)-पाठवणें
सो (अध्यव-अध्यवस्यति)-निर्णय करणें
(व्यव)-निश्चय करणें, प्रयत्न करणें
स्था (अनु-अनुतिष्ठति)-अमलांत आणणें, पुरा करणें
(उद्-उत्तिष्ठति)-उभें राहणें
(उप-उपतिष्ठते)-पूजा करणें
स्मृ (वि-विस्मरति)-विसरणें
हस् (उप-उपहसति)-थट्टा करणें
(वि)- ,,
ह्वे (आ-आह्वयति)-बोलावणें
(आ-आह्वयते)-आह्वान करणें

काहीं व्याकरणविषयक संज्ञा

मराठी	संस्कृत	इंग्रजी
वर्तमानकाळ	लट्	The Present
प्रथमभूतकाळ	लङ्	The Imperfect
आज्ञार्थ	लोट्	The Imperative
विध्यर्थ	विधिलिङ्	The Potential
प्रयोजक	णिजन्त	The Causal
हेत्वर्थक तुमन्त अव्यय	तुमुन्नन्त	The Infinitive
पूर्वकालवाचक ल्यबन्त अव्यय	ल्यबन्त क्त्वान्त	The Gerund or The Indeclinable Past Participle or The Absolutive
कर्मणि भूतकालवाचक धातु० विशेषण	क्तान्त	The Past Passive Participle
वर्तमानकाल० धातु० विशेषण	शत्रन्त (प प) शानजन्त (आ प)	The Present Participle
कर्तरि प्रयोग	कर्तृवाच्य	The Active Voice
कर्मणि प्रयोग	कर्मवाच्य	The Passive Voice
भाव प्रयोग	भाववाच्य	The Impersonal Construction
प्रथम पुरुष	उत्तम पुरुष	The First Person
द्वितीय पुरुष	मध्यम पुरुष	The Second Person
तृतीय पुरुष	प्रथम पुरुष	The Third Person
प्रथमगण	भ्वादिगण	The First Conjugation
चतुर्थगण	दिवादिगण	The Fourth Conjugation
षष्ठगण	तुदादिगण	The Sixth Conjugation
दशमगण	चुरादिगण	The Tenth Conjugation

भाग दुसरा—संस्कृत-पाठ

(गद्यविभाग)

१—ईश्वरः ।

ईश्वरः पृथ्वीं सृजति । सः मनुजान् पशून् खगान् सागरान् पर्वतान् वृक्षान् च सृजति । जनाः ईश्वरं हस्ताभ्यां नमन्ति । ते ईश्वरं कल्याणाय ध्यायन्ति । जनाः ईश्वरस्य प्रतिमां पुष्पैः पूजयन्ति । ते ईश्वरं नयनाभ्यां न पश्यन्ति । भक्ताः ईश्वरं चित्तेन पश्यन्ति । ते ईश्वरस्य गुणान् आनन्देन गायन्ति । भक्तानां निष्ठया ईश्वरः तुष्यति । सः भक्तेभ्यः सुखम् आरोग्यं मोक्षं च यच्छति । एवं ते सुखेन कालं नयन्ति । सङ्कटेषु जनाः ईश्वरं शरणं गच्छन्ति । सः जनान् रक्षति । ईश्वरः सकलां पृथ्वीं पश्यति । सूर्यः चन्द्रः च ईश्वरस्य नयने । अतः भयेन जनाः पापं न कुर्वन्ति । सः जनानां रक्षणाय पृथ्वीम् अवतरति । मत्स्यः ईश्वरस्य प्रथमः अवतारः । कल्किः ईश्वरस्य दशमः अवतारः । ईश्वराय नमः ।

टीपा

'न' म्हणजे 'नाही' हे निषेधार्थ अव्यय क्रियापदाशेजारी [illegible]

'अत' म्हणजे 'म्हणून' हे [illegible] अव्यय [illegible]

'च' म्हणजे 'आणि' हे [illegible] अव्यय [illegible], [illegible]

'नमः' म्हणजे 'नमस्कार असो' हे अव्यय [illegible]

'दश' [illegible]

अभ्यास

१ किं किं सृजति ईश्वरः। जनाः तं कथं पूजयन्ति। भक्ताः किं कुर्वन्ति। ईश्वरः तेभ्यः किं किं यच्छति। भक्ताः ईश्वरं कथं पश्यन्ति। सङ्कटेषु जनाः किं कुर्वन्ति। ईश्वरस्य के के अवताराः।

२ वाक्यें पुरी करा — (१) ——— निष्ठया ——— तुष्यति। (२) सूर्यः ——— च ——— नेत्रे। (३) जनाः ——— गुणान् ———। (४) ईश्वरः ——— रक्षणाय ——— अवतरति। (५) जनाः ——— ईश्वरं ———।

३ पाठ करा —अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः।

२—शरीरम्।

एतद् मम शरीरम्। जीवः शरीरे वसति। अतः शरीरं जीवस्य गृहम्। अहं शरीरस्य अवयवान् वर्णयामि। एतौ मम हस्तौ। अहं हस्ताभ्यां देवं नमामि। एकः मम दक्षिणः हस्तः अन्यः च वामः। अहं हस्तेन लिखामि शब्दान् पत्रे। एतौ मम चरणौ। अहं पादाभ्यां चरामि धावामि च। एते मम नेत्रे। अहं नेत्राभ्यां पश्यामि। एतौ मम कर्णौ। अहं कर्णाभ्यां शृणोमि गानं भाषणं वा। हे राम एतद् तव मुखम्। त्वं मुखेन वदसि अन्नं भक्षयसि जलं च पिबसि। गोविन्दः अपि मुखेन वदति अन्नं भक्षयति जलं च पिबति। एषा मम नासिका। अहं नासिकया गन्धं जिघ्रामि। एते मम दन्ताः। अहं दन्तैः अन्नं चर्वामि। रामः अपि दन्तैः अन्नं चर्वति। एषा तव जिह्वा। त्वं जिह्वया रसं जानासि। एतद् मम उदरम्। उदरम् अन्नं धारयति। एतद् मम शीर्षम्। शीर्षे केशाः रोहन्ति। शरीरस्य अन्तर्भागे हृदयं वर्तते। हृदयं शरीरस्य प्रमुखः भागः। हृदयात् रुधिरं शरीरे प्रसरति। नरः अवयवैः कार्याणि करोति।

टीपा

पुं० एषः—हा, एतौ—हे दोन, न० एतद्—हें, एते—हीं दोन, स्त्री० एषा—ही, एते—ह्या दोन.

'वा' म्हणजे 'अथवा' या उभयान्वयी अव्ययाचा उपयोग 'च' प्रमाणें करावा.

'अपि—सुद्धा' हें अव्यय ज्या शब्दाशीं त्याचा संबंध असेल त्याच्यानंतर योजतात. अवयववाचक शब्द एकाच व्यक्तीसंबंधानें बोलतांना द्विवचनांत योजतात.

अभ्यास

१ जीवस्य किं गृहम् । त्वं हस्ताभ्यां किं करोषि । नरः नेत्राभ्यां किं करोति । अहं मुखेन किं करोमि । त्वं कथं शृणोषि । नरः रसं कथं जानाति । कः प्रमुखः भागः शरीरस्य । हृदयात् किं प्रसरति ।

२ वाक्यें पुरीं करा —(१) नरः दन्तौ . . । (२) अहं नासिकया ... । (३) मेघाः . . . ... । (४) त्वं हस्तेन . ... । (५) नरः पादाभ्यां . ... ।

३–हिमालयः ।

हिमालयः पर्वतेषु श्रेष्ठः भवति । भारतवर्षस्य उत्तरतः सः तिष्ठति । हिमालयः भारतवर्षं रक्षति । एतस्य नगस्य शिखराणि अतीव उच्चानि । तानि सर्वदा हिमेन आच्छादितानि सन्ति । अतः सः हिमस्य आलयः अथवा हिमालयः । हिमाचलस्य दुरारोहाणि तुङ्गानि कूटानि मेघाः आश्रयन्ति । तापसाः अपि तत्र वसन्ति स्थिरेण चित्तेन च ईश्वरं ध्यायन्ति । हिमालयस्य अतितुङ्गे शृङ्गे मानसं नाम विशालः सरोवरः वर्तते । सः विकसितैः कमलैः शोभते । तस्मिन् हंसाः विहरन्ति । जलम् अपि स्वच्छं मधुरं च

वर्तते । तस्य समीपे तिष्ठति हिमालयः । हिमालयस्य कन्या पार्वती शङ्करस्य भार्या । हिमालयात् गङ्गा यमुना ब्रह्मपुत्रा च उद्भवन्ति । एतस्य पर्वतस्य तटे निबिडानि अरण्यानि सन्ति । तत्र व्याघ्राः सिंहाः च हिंस्राः सत्त्वाः गुहासु वसन्ति । अतः वनेषु सञ्चारः अपि दुष्करः भवति । हेमन्तकाले हिमालये सर्वत्र हिमं वर्तते । अतः सः शुभ्रवस्त्रेण आच्छादितः इव शोभते ।

टीपा

उत्तरतः—तस् प्रत्ययान्त दिशावाचक शब्द षष्ठ्यन्त नामाबरोबर योजतात.

नाम—नावाचा-हें अव्यय नामदर्शक शब्दानंतर योजतात व त्याचें नाव त्या अर्थाचा शब्द पुढें असतो आणि ते मागील व पुढील दोन्ही शब्द एकाच विभक्तींत असतात.

इव—जणु काय, प्रमाणें-हें अव्यय सम्यन्तादर्शक शब्दानंतर येतें, व ज्याच्याशीं तुलना करावयाची तो पूर्वीचा शब्द व ज्याची तुलना तो पुढील शब्द समान विभक्तींत असतात.

अभ्यास

१ कुत्र तिष्ठति हिमालयः । कीदृशानि तस्य शिखराणि । के आश्रयन्ति शिखराणि । कुत्र वर्तते मानसम् । काः नद्यः उद्भवन्ति हिमालयात् । के वसन्ति गुहासु ।

२ रिकाम्या जागी शब्द योजा :—

(अ) हिमालयस्य शिखराणि १ — २ ३ (विशेषणें योजा).

(आ) हिमालयः पर्वतेषु श्रेष्ठः ।
अर्जुनः श्रेष्ठः ।
सिंहः श्रेष्ठः ।

(इ) विशेषणानि नामानि
———— अरण्यम्
— — सत्त्व
- — — जलम्
कमलानि
— — शिखरम्

(ई) चन्द्रः इव धवला कीर्तिः ।
— इव सत्यप्रियः नृपः ।
इव शूरः वीरः ।

(उ) नाम नृपस्य रामः नाम
— अयोध्यायां नाम
राज्यम् अकरोत् । (केले)

४–उद्यानम् ।

विशालेषु नगरेषु उद्यानानि वर्तन्ते । उद्यानैः नगराणां शोभा वर्धते । उपवने विविधाः वृक्षाः लताः च राजन्ति । वृक्षाः पर्णैः पुष्पैः च शोभन्ते । पर्णानां वर्णः हरितः पुष्पाणां च विविधः । पक्वानि फलानि अपि वृक्षाणां भूषणानि । वृक्षाणां शाखाः फलानां भारेण नमन्ति । लताः वृक्षान् आश्रयन्ति । लतानां कुसुमानि श्वेतानि पीतानि रक्तानि नीलानि वा सन्ति । वृक्षाणां छायासु जना विश्रान्तिसुखं लभन्ते । जनाः वृक्षाणां फलानि भक्षयन्ति । एवं वृक्षा छायया फलैः च जनेषु उपकारं कुर्वन्ति । विहगाः वृक्षेषु वसन्ति । ते नीडानि रचयन्ति तत्र । खगाः अपि वृक्षाणां फलानि खादन्ति । वृक्षेषु खगानां मधुरं कूजनं मनोहरं वर्तते । उद्याने भूमिभाग हरितेन तृणेन आच्छादितः अस्ति । मालाकारः वृक्षान् लताः च जलेन सिञ्चति । उपवनेषु तडागाः अपि सन्ति । तडागानां स्थिरे जले मन्देन पवनेन तरङ्गाः उद्भवन्ति । कमलानि अपि तडागेषु रोहन्ति । सूर्योदये प्रफुल्लैः कमलैः तडागः शोभते । हंसाः तत्र क्रीडन्ति मयूराः च नृत्यन्ति । प्रातःकाले सायंकाले च उद्यानस्य स्वरूपम् अतीव रमणीयम् ।

टीपा

भूमिभाग (भूमेः भागः), सूर्योदय (सूर्यस्य उदयः) ह्या सामासिक शब्दांचा अर्थ पूर्ण असून प्रथम पदाचा द्वितीय पदाशीं षष्ठी विभक्तीनें संबंध दर्शविला जातो या समासाला षष्ठी तत्पुरुष समास म्हणतात

अभ्यास

१ वाक्यें पुरीं करा—वृक्षा जनेषु —— —— च —— —— । वृक्षाणां शाखा —— —— —— । खगा वृक्षेषु —— —— । भूमिभाग हरितेन —— —— —— ।

२ कर्मपदं योजा.—खगाः —— आश्रयन्ति । मालाकारः —— च सिञ्चति । जनाः वृक्षाणां —— भक्षयन्ति । जनाः वृक्षाणां छायासु —— लभन्ते ।

३ योग्य विशेष्यं योजा.—हरितानि । मधुरम् । मन्दः । प्रफुल्लानि । विशालानि । पक्वम् ।

४ योग्य शब्द योजाः—खगाः —— वसन्ति । नराः —— वसन्ति । व्याघ्राः —— वसन्ति । मत्स्याः —— वसन्ति ।

५—विहगाः ।

गरुडः मयूरः शुकः कोकिलः च इति विविधाः खगाः सन्ति । गरुडः विहङ्गमानां प्रमुखः । गरुडः नारायणस्य वाहनम् । मयूरः अपि सरस्वत्याः वाहनम् । गरुडस्य शासने खगाः तिष्ठन्ति । विहगाः दिवा इतस्ततः डयन्ते आकाशे । ते भक्ष्यं मार्गयन्ति । खगाः कीटकान् धान्यकणान् च भक्षयन्ति । रात्रौ ते कुलायेषु वसन्ति निद्रासुखम् अनुभवन्ति च ।

शुकः मयूरः कोकिलः कपोतः वायसः च जनानां परिचिताः सन्ति । वायसस्य वर्णः श्यामः शुकस्य हरितः मयूरस्य च चित्रितः वर्तते । वायसस्य कर्कशः स्वरः जनेभ्यः न रोचते । कोकिलस्य मधुरः स्वरः जनान् आनन्दयति । मयूरः केकारवं करोति नृत्यति च आनन्देन वर्षाकाले । शुकः मनुजः इव शब्दान् वदति । अतः जनाः शुकान् पञ्जरेषु स्थापयन्ति । कपोतस्य स्वभावः सौम्यः शान्तः च । मयूरः कोकिलः शुकः कपोतः वा जनानां प्रियः भवति । न तथा वायसः । मयूरस्य स्वरूपं मनोहरं वर्तते । तस्य मस्तके

रम्यः तरलः च पिच्छकानां कलापः शोभते । नृत्यकाले तस्य बर्हः व्यजनम् इव विस्तृतः भवति ।

टीप

रुच्—आवडणें-याचा उपयोग ज्याला आवडतें त्याची चतुर्थी व जी वस्तु आवडते त्या अर्थाच्या शब्दाची प्रथमा विभक्ति योजून करतात

अभ्यास

१ खगाना प्रमुख । दिवा खगा किं कुर्वन्ति । के खगा जनानां परिचिता । किमर्थं जना शुक पञ्जरे स्थापयन्ति । मयूरस्य रूप कथं रम्यं भवति । कीदृश स्वभाव कपोतस्य ।

२ वाक्यें पुरी करा —मयूर ____ वाहनम् । खगा ____ धान्यकणान् ____ भक्षयन्ति । शुक ____ इव ____ करोति । मयूरस्य ____ तरल ____ कलाप शोभते । ____ इव विस्तृत भवति ____ बर्हं ।

३ गरुडस्य शासने खगा तिष्ठन्ति । त्याचप्रमाण,

नागने छात्रा „ ।

सेनापते „ „ ।

„ प्रजा „ ।

४ मयूर रोचते जनेभ्य । क्रीडा रोचते ____ । ____ रोचते ईश्वराय । धान्य रोचते ____ ।

६—विद्यागृहम् ।

रामः मार्गे गोविन्दं पश्यति । तस्य हस्ते पुस्तकानि सन्ति । अतः रामः तं पृच्छति । गोविन्द कुत्र गच्छसि त्वम् इति ।

गोविन्दः—अहं पाठशालां गच्छामि । किमर्थं तव हस्ते

पुस्तकानि न वर्तन्ते। अपि त्वं पाठशालां न गच्छसि। किं त्वं स्वैरं भ्रमसि।

रामः—अद्य अस्माकम् अनध्यायदिनं वर्तते। यतः ह्यः एव वार्षिकः क्रीडोत्सवः समाप्तः। अपि अहं त्वया सह तव पाठशालाम् आगच्छामि।

गोविन्दः—अथ किम्। समीपे एव ग्रामात् बहिः अस्माकं भव्यं विद्यामन्दिरं वर्तते। तद् स्थानम् अतीव रमणीयम्। अस्माकं चित्तम् आह्लादयति तद्।

रामः—कथम् इव।

गोविन्दः—शालागृहस्य पुरतः मनोहरं सुरचितं च उद्यानं वर्तते। तस्मिन् विविधाः पुष्पवृक्षाः लताः च रोहन्ति। पार्श्वतः तु वर्तते क्रीडाङ्गणम्। तत्र वयं सर्वे छात्राः विविधैः प्रकारैः सायङ्काले क्रीडामः। अस्माकम् अध्यापकाः अपि विविधेषु शास्त्रेषु निपुणाः सन्ति। ते अस्मान् विविधान् विषयान् सम्यक् अध्यापयन्ति।

रामः—शोभनं खलु तव शालागृहम्। सुभाग्यं तव। अस्माकं विद्यागृहे अपि क्रीडाङ्गणं विना अन्यानि उपयुक्तानि ज्ञानसाधनानि सन्ति। आचार्याः अपि पण्डिताः सन्ति। किन्तु क्रीडाङ्गणं नास्ति यतः नागरिकाणां गृहैः व्याप्ते नगरस्य मध्यभागे तिष्ठति अस्माकं शालागृहम्।

गोविन्दः—शीघ्रं गच्छावः पाठशालाम्।

टीपा

यतः—कारण या अव्ययाचा उपयोग कार्यवाचक वाक्यानंतर व कारणवाचक वाक्यापूर्वी करितात. हि—ह्याचाहि उपयोग याच अर्थी कारणवाचक वाक्यामध्यें पहिल्या शब्दानंतर योजून करितात.

अपि व किम् याचा प्रश्नार्थक अव्ययाप्रमाणें उपयोग करितात अपि पहिल्यानें येतें व किम् कोठेंहि वाक्यात येतें

अथ किम् याचा उपयोग होकारार्थी उत्तर देताना करितात
बहिः —बाहेर याचा उपयोग पञ्चम्यन्त नामानंतर करतात

अभ्यास

१ रामः किमर्थं पाठशालां न गच्छति। वन कारणेन तद् अनध्यायदिनम् आसीत्। गोविन्दस्य शालागृहं वन कारणेन आह्लादकम्। कुत्र वर्तते रामस्य पाठशाला।

२ अध्यापकाः शास्त्रेषु निपुणाः। मयूरः —— —— प्रवीणः। बालकाः —— —— न निपुणाः। वीरः —— निपुणः। —— राज्यतन्त्रे निपुणः।

३ विद्यागृहं ग्रामात् बहिः वर्तते। अङ्गणं बहिः वसति। क्रीडाङ्गणं बहिः वर्तते। मत्स्यः बहिः न जीवति।

४ रामेण सह गोविन्दः गच्छति। —— सह पुत्रः गच्छति। —— सह गायते नृपः। —— सह अध्यापकाः क्रीडन्ति।

७—सागरः।

भारतवर्षीयाः सागरं पवित्रं मन्यन्ते। सागरे सर्वाणि तीर्थानि सन्ति। सागरं पृथिव्याः मेखला इति कवयः वर्णयन्ति। समुद्रः विस्तीर्णः जलसञ्चयः भवति। उदधेः जलं क्षारम्। अतः जनाः तद् न पिबन्ति। सागरस्य पृष्ठभागे अग्निनौकाः सञ्चरन्ति। जनाः ताभिः देशान्तरं गच्छन्ति वाणिज्यं च कुर्वन्ति। वर्षाकाले सागरस्य जले प्रबलेन वातेन तुङ्गाः तरङ्गाः उच्चलन्ति। तदा घोरः गर्जनारवः उत्पद्यते। सागरे बहुविधाः सत्त्वाः निवसन्ति मत्स्याः कूर्माः मकराः च। सागरस्य तले बहुमूल्यानि रत्नानि मौक्तिकानि च तिष्ठन्ति। अतः जनाः सागरं रत्नाकरं वदन्ति। नद्यः सागरं विशन्ति। अतः सागरः नदीपतिः नदीशः वा भवति।

प्रातःकाले सायङ्काले च समुद्रस्य तीरे सञ्चारः आह्लादकः स्यति । शुद्धः प्रशान्तः च पवनः इतस्ततः वहति । उद्यमेन श्रान्ताः नाः समुद्रतीरे मन्दं मन्दं सञ्चरन्ति । वालुकासु ते सुखेन उपविशन्ति विश्राम्यन्ति च । बालाः बालिकाः नराः नार्यः वृद्धाः तरुणाः धनिकाः दरिद्राः च सर्वे समुद्रतीरं गच्छन्ति । बालाः बालिकाः च सिकताभिः विविधैः प्रकारैः क्रीडन्ति । सागरस्य जलं चन्द्रोदये वर्धते ।

टीपा

विलीयन्ते-एकरूप होतात, मिसळून जातात. (वि+ली-४ ग. आ. प.)

'इति-अर्थे' हें अव्यय प्रथमान्त नामानंतर अथवा वाक्यानंतर योजतात.

वालुकाः-सिकताः—वाळू-हे शब्द बहुवचनात योजतात.

अभ्यास

१ केन कारणेन सागरः पवित्रः भवति । जना तस्य जलं किं न पिबन्ति । धीवरैः जनाः किं कुर्वन्ति । समुद्रे कदा तरङ्गाः उद्भवन्ति । सायङ्काले के समुद्रतीरं गच्छन्ति । सागरस्य वेला कदा विस्तृता भवति ।

२ वाक्ये पुरी कराः— ——— वालुकासु विश्राम्यन्ति । — — तरङ्गाः उद्भवन्ति । ——— सागरे सन्ति । ——— समुद्रस्य तीरे वहति ।

३ पुढील विशेषणांना योग्य विशेष्ये योजाः—घोरः, पवित्राणि, प्रबल, बहुमूल्यानि, श्रीपन्नाः, प्रशान्त ।

४ विग्रह कराः—अल्पमयः । गर्जनारव । रत्नाकरः । समुद्रतीरम् ।

८—नदी ।

गङ्गा ब्रह्मपुत्रा यमुना च इति नद्यः भारतवर्षे वर्तन्ते । नदी पर्वतात् प्रभवति । प्रथमं नद्याः प्रवाहः अल्पः विद्यते । पश्चात्

क्रमशः सः विततः भवति। नद्याः उद्गमस्थानम् उच्चं भवति। तस्मात् निम्नं प्रदेशं प्रति नदी वहति। वर्षाकाले नदीनां पात्राणि जलेन पूर्णानि भवन्ति। निदाघे तु तानि शुष्यन्ति। अथवा तेषु अतीव अल्पं जलं भवति। नद्याः जले नौकाः सञ्चरन्ति। जनाः नौकाभिः नद्याः पारं गच्छन्ति। नद्याः जलं जनाः क्षेत्राणि नयन्ति। तेन जलेन क्षेत्रेषु विपुलं सस्यं रोहति। नद्याः समीपे समृद्धानि नगराणि वर्तन्ते। नद्याः तीरे वृक्षाः रोहन्ति। तेषां छायासु पान्थाः उपविशन्ति मधुरं जलं पिबन्ति सुखेन च विश्राम्यन्ति। भारतवर्षीया नदी पवित्रा इति मन्यन्ते। अतः धार्मिकाः जनाः नद्याः जले स्नानं कुर्वन्ति पापं क्षालयन्ति पुण्यं लभन्ते च। नद्याः तीरे देवालयाः अपि विद्यन्ते। जनाः देवालयं गच्छन्ति देवस्य प्रतिमां च पूजयन्ति पुष्पैः। नदीनां समीपे तीर्थानि वर्तन्ते। यात्रिकाः पवित्राणि तीर्थानि गच्छन्ति प्रतिवर्षम्। अतः पुण्यं नदीनां दर्शनम्। नदीभ्यः नमः।

टीपा

'तु—परंतु' हे न्यूनत्वान्वयी अव्यय (किन्तु, परम्, परन्तु याप्रमाणे) दोन वाक्यांच्या मध्ये येत नाही तर ते दुसऱ्या वाक्याच्या पहिल्या शब्दानंतर येते.

'प्रतिवर्षम्—दरवर्षी' हा अव्ययीभाव समास आहे, कारण पहिले पद प्रति हे अव्यय आहे व सर्व समासाचा उपयोग अव्ययाप्रमाणे केलेला आहे. अशा तऱ्हेचे समास 'वर्षं वर्षं-प्रतिवर्षम्' असे सोडवावे.

अभ्यास

१ कस्मात्प्रभवन्ति नद्यः । नदीनां पात्राणि कदा पूर्णानि भवन्ति । क्षेत्रेषु विपुलं सस्यं कथं रोहति । नद्याः तीरे किं वर्तते । के जनाः तीर्थानि गच्छन्ति । धार्मिकाः नद्याः जले किमर्थं स्नानं कुर्वन्ति ।

२ योग्य शब्द योजा —नदीनां —— भारतस्य वर्तन्ते । निम्न प्रदेशं —— जलं वहति । नद्याः प्रवाहः —— विततः भवति । नद्याः जलं निदाघे —— अल्पं भवति । नद्याः जलेषु —— नौकाः सञ्चरन्ति ।

गोविन्द —कष्टमयं तर्हि कृषीवलस्य जीवितम्। किमर्थम् एष एवं परिश्रमं करोति । नगरे एतादृशः परिश्रमः आवश्यकः न भवति ।

राम —एवं परिश्रमेण एव आवश्यकं धनं सुखम् आरोग्यं च लभते । अस्य शरीरे रोगाः न पीडयन्ति । अतः सः सन्तोषेण सुखेन च जीवति । क्षेत्रेषु शुद्धः पवनः वहति । निर्मलं जलं सः पिबति सात्त्विकं च अन्नं भक्षयति । नगरे तु सर्वं विपरीतम् । कृत्रिमैः साधनैः जनाः जीवन्ति । अतः ते विशुद्धं सुखं न लभन्ते ।

गोविन्दः—कृषीवलस्य जीवितस्य महत्त्वं ज्ञातं मया । अस्तंगतः दिवाकरः । गृहं निवर्तावहे ।

टीपा

'खलु-किल' ही अव्ययें 'खरोखर' या अर्थी वाक्याला जोर आणण्याकरिता पहिल्या शब्दानंतर योजतात

प्राक्-पूर्वी हे अव्यय पञ्चम्यन्त नामाबरोबर वापरतात

अभ्यास

१ राम गोविन्देन सह कुत्र गच्छति । कृषीवलस्य कः उद्योगः । कृषीवलः कथं विपुलं धान्यं लभते । सः धेनुं सारमेयं च किमर्थं पालयति । परिश्रमस्य कः उपयोगः । जनाः नगरे विशुद्धं सुखं केन कारणेन न लभन्ते ।

२ वाक्यें पुरी करा —सारमेय ।
बलीवर्दौ — — । रोगाः ।
शुद्धः —— — —— ——। कृषीवलः ।

३ योग्य शब्द घाला —छात्राः भारं नयन्ति । कृषीवलः भारं नयति । भक्ताः कालं नयन्ति —— । मूर्खः भारं नयति ।

४ योग्य शब्द वापरा — —— प्राक् कृषकः स्व करोति । प्राक् नरः ईश्वरं पूजयति । — — प्राक् छात्रः गुरुं नमति । — प्राक् छात्रः अध्ययनं करोति ।

१०—पशवः ।

सिंहाः व्याघ्राः गजाः भल्लूकाः जम्बूकाः हरिणाः अश्वाः धेनवः सारमेयाः च इति विविधाः पशवः पृथिव्यां वसन्ति । एतेषां सिंहाः व्याघ्राः भल्लूकाः जम्बूकाः च वन्याः पशवः क्रूराः । गजाः हरिणाः च अपि वन्याः पशवः किन्तु ते सौम्याः । अश्वाः धेनवः सारमेयाः च जनानाम् उपयुक्ताः भवन्ति । पशूनां चत्वारः पादाः सन्ति । तथा च लाङ्गूलम् अपि वर्तते । हिंस्राः पशवः मांसं भक्षयन्ति । सौम्याः तु तृणं धान्यं च भक्षयन्ति । सौम्याः पशवः नरान् उपकुर्वन्ति विविधैः प्रकारैः । अश्वाः रथान् कर्षन्ति बलीवर्दाः शकटान् हलानि च कर्षन्ति । सारमेयाः क्षेत्राणि गृहाणि च रक्षन्ति । धेनवः दुग्धं यच्छन्ति ।

हिंस्रैः पशुभिः वनं भीषणं भवति । सर्वेषां वन्यपशूनाम् अथवा मृगाणाम् अधिपतिः सिंहः । अतः सिंहस्य मृगाधिपः मृगपतिः मृगेन्द्रः मृगराजः इति अन्यानि अभिधानानि सन्ति । व्याधाः वन्यान् पशून् शरैः विध्यन्ति । सारमेयाः तेषां साहाय्यं कुर्वन्ति । एवं ते वन्यान् पशून् गृह्णन्ति पञ्जरेषु च स्थापयन्ति । पञ्जरेषु स्थापिताः सिंहाः व्याघ्राः भल्लूकाः च पशुसङ्ग्रहालयेषु वर्तन्ते ।

अभ्यास

१ के पशवः वन्याः । के जनानाम् उपयुक्ताः भवन्ति । केन कारणेन वनं भीषणं भवति । अश्वाः धेनवः सारमेयाः च जनान् कथम् उपकुर्वन्ति । कः मृगाणाम् अधिपतिः । व्याधाः पशून् कथं घ्नन्ति ।

२ वाक्यानि पूरयत:—(१) व्याधानां कुर्वन्ति ——। (२) —— वन्यान् —— पञ्जरेषु ——। (३) —— पशवः मांसं ——। (४) अश्वाः —— उपयुक्ताः भवन्ति । (५) हिंस्रैः —— वनं —— भवति ।

३ कर्मपदांना योग्य अशीं कर्तृपदें व क्रियापदें योजा —

रथान् —— । —— दुग्धम् —— । —— वन्यान् पशून् —— । —— मांस —— । —— गृहाणि —— ।

११–न्यायप्रियः अनङ्गपालः।

हस्तिनापुरे नाम नगरे अनङ्गपालः नाम न्यायप्रियः नृपः अवसत् । तस्य प्रासादस्य द्वारप्रदेशम् उभयतः शिलासिंहौ स्थापितौ । तयोः पृष्ठयोः उपरि बद्धात् दण्डात् अवालम्बत एका घण्टा । यः एव घण्टाम् अनादयत् सः एव नृपात् न्यायम् अलभत। एकदा कश्चित् काकः तस्याः उपरि अकस्मात् उपाविशत् । अतः नादः उदभवत् । अनङ्गपालः तम् अशृणोत् अपृच्छत् च द्वारपालं कः खलु नादयति घण्टाम् इति । वायसः एव इति प्रत्यपद्यत द्वारस्थः । तदा नृपः अभाषत तर्हि सः वायसः न्यायं प्रार्थयते। किं वाञ्छति सः इति । किन्तु न कोऽपि तस्य इच्छाम् अजानात्। अतः सः नृपः स्वयमेव घण्टास्थानम् अगच्छत् अवदत् च । एष वायसः यथाक्रमं भक्ष्यार्थम् एव अत्र आगतः । किन्तु न अलभत किमपि अत्र । अतः सः खाद्यम् एव इच्छति इति । एवं नृपस्य आज्ञया सेवकः सिंहमुखयोः मांसखण्डान् अस्थापयत् काकः च तान् अभक्षयत् । अनङ्गपालस्य राज्ये सर्वे न्यायम् अलभन्त। अहो न्यायप्रियता नृपस्य ।

टीपा

उभयतः —दोहों बाजूला-हें अव्यय द्वितीयान्त नामानंतर योजतात.

यथाक्रमम्—क्रमानुसार-अव्ययीभाव समास-विग्रह (क्रमम् अनुसृत्य)

नादयति—'नद्' चे प्रयोजक रूप-वा[illegible]

अभ्यास

१ कुत्र अवसत् अनङ्गपाल । तेन कुत्र घण्टा स्थापिता । किं तस्या प्रयोजनम् । क अकस्मात् तस्याम् उपाविशत् । का नागधस्य प्रार्थना ।

२ विग्रह करा —द्वारप्रदेश । घण्टास्थानम् । सिंहमुखम् । मांसखण्ड ।

३ वाक्यें पुरीं करा — ———— उभयत द्वारपालौ तिष्ठत ।
उभयत नद्यौ तिष्ठत । उभयत बालकौ उपविशत । चौरम् उभयत ———— चलत ।

४ पुरीं करा — ———— उपरि काक उपाविशत् । ———— उपरि कृप उपविशति । ———— उपरि खगा वसन्ति । ——— उपरि सेतु वर्तते ।

५ विग्रह करा —यथाकालम् । यथाबलम् । यथालेखनम् ।

१२–मूढशिष्यस्य ।

आसीत् पुरा सुतर्क नाम अध्यापक । वितर्क नाम एक बटु• तस्य शिष्य• आसीत् । तस्य आश्रम ग्रामात् बहि अरण्ये अवर्तत । बहूनि दिनानि स रात्रौ निद्रा न अलभत मूषकाणाम् उपद्रवेण । अत स आहूयत् स्वशिष्यं वितर्कम् अवदत् च तम् । अयि तात वितर्क मम किमपि कार्यं कुरु । मूषकसंहाराय आनय कमपि मार्जारम् इति । वितर्क आचार्यम् अपृच्छत् आर्य न जानामि अहं बिडालस्य स्वरूपम् । कानि तस्य लक्षणानि इति । तदा स अस्मै एक• लक्षणानि अकथयत् ।

> वाचवद्रोचने तस्य वर्णं कपिलधूसर ।
> पृष्ठे च लोमशा चर्म रथ्यास्वटति वेद त ॥

वितर्क तदनुसारेण मार्जारान्वेषणाय इतस्तत अभ्रमत् ।

किन्तु न कोऽपि तेन तादृशैः लक्षणैः युक्तः दृष्टः। अन्ते सः मार्गे कमपि मुनिकुमारम् अपश्यत्। तस्य लोचने कान्तवत् आस्ताम्। वर्णः धूसरपिङ्गलः आसीत्। पृष्ठे च तेन लोमशं हरिणाजिनम् धृतम्। मार्गेण च सः पर्यटत्। अतः एषः एव मार्जारः इति स वितर्कः अमन्यत तं च गुरोः पुरतः आनयत् अवदत् च अयं हि आवश्यकलक्षणैः युक्तः मार्जारः आनीतः मया इति। एतेन तस्य मौर्ख्येण विस्मितः सः अध्यापकः उच्चैः व्यहसत् अवदत् च। अहो अज्ञानं वितर्कस्य। अयं तु ब्राह्मणकुमारः न मार्जारः। अतः एव मोचनम् अर्हति इति। एवं लज्जितः सः मूर्खः तम् अमुञ्चत्। अध्यापकः तु स्वयमेव कुतश्चित् मार्जारम् आनयत् मूषकोपद्रवात् च मुक्तः अभवत्।

टीपा

'बहूनि दिनानि—पुष्कळ दिवसपर्यंत' अशा अर्थाचे पाल्याचव शब्द द्वितीयेंत योजतात

लहान मुलाशीं बोलतांना 'बाल-वत्स' असा शब्द योजतात व मोठ्या माणसाशीं अदबीनें किंवा आदरानें बोलतांना 'आर्य' असा शब्द योजतात

अभ्यास

१ केन कारणेन सुतर्के निद्रा न अलभत। किम् अकथयत् सः स्वशिष्याय। कानि मार्जारस्य लक्षणानि। मुनिकुमारस्य मार्जारेण सह कथं साम्यम् आसीत्। तं दृष्ट्वा अध्यापकः किम् अवदत्। कथं सः मूषकाणाम् उपद्रवात् मुक्तः।

२ एषा कथा कुमारैः नाटयितव्या।

३ स निद्रां न अलभत—तेन निद्रा न लब्धा। याप्रमाणें पुढील वाक्यांत धातुसाधित भूतकाळी विशेषणें योजा —

वितर्कः मुनिकुमारम् अपश्यत् (दृष्ट)। सुतर्कः मार्जारम् आनयत् (आनीत)। सुतर्कः मुनिकुमारम् अमुञ्चत् (मुक्त)।

१३–मूर्खः दासः ।

निवसति स्म पुरा उज्जयिन्यां नाम नगर्यां कश्चित् धनिकः हेमचन्द्रः नाम । तस्य गृहम् आगच्छत् एकदा कोऽपि अतिथिः । अतः सः स्वदासम् आह्वयत् अवदत् च । रे सेवक अद्य गृहे घृतं न अस्ति । अपि त्वं तद् विपणेः आनयसि इति । गृहाण इदं किमपि पात्रं तस्मिन् च घृतम् आनयामि आपणिकात् इति अवदत् सेवकः । अतः सः पात्रम् अगृह्णात् विपणिं च अगच्छत् । तत्र आसन् बहवः आपणिकाः । तेषां एकं प्रति सः अगच्छत् अवदत् च । घृतं मम आवश्यकम् । अहं घृतस्य मूल्यं यच्छामि एतस्मिन् पात्रे च तद् नयामि इति । तदा आपणिकः तस्मिन् पात्रे घृतम् अस्थापयत् मूल्यं च अगृह्णात् ।

सः दासः घृतपात्रेण सह गृहं प्रातिष्ठत । मार्गे तम् अपश्यत् एकः परिहासशीलः बालः । सः तम् अवदत् एतद् तव पात्रम् अधः स्रवति इति । यदा सः मूर्खः तस्य बालस्य शब्दान् अशृणोत् तदा सः तद् पर्यवर्तयत् तद् स्रवति न वा इति अपश्यत् । अतः तद् सर्वं घृतं भूमौ अपतत् सः बालः च तं मूर्खं व्यहसत् । अनन्तरं सः तद् सर्वं धनिकाय अकथयत् । तदा धनिकः तस्मै भृत्याय अक्रुध्यत् तं च गृहात् निरसारयत् ।

टीपा

'निवसति स्म–न्यवसत्' स्म हा भूतकालवाची शब्द धातूपुढे योजल्याने भूतकाळी अर्थ होतो

'कुप्–रागावणे' याचा उपयोग ज्याच्या संबंधाने त्याची चतुर्थी योजून करतात [illegible]

'क्रुध्, द्रुह्–रागावणे' याचा उपयोग ज्याच्यावर राग करावा त्याची चतुर्थी योजून करावा

'घृतपात्रम्–घृतेन पूर्णं पात्रम्' हा मध्यमपदलोपी समास आहे.

अभ्यास

१ हेमचन्द्र स्वदासं किमर्थम् आह्वयत् । किम् अवदत् ॥ दासं तम् । पात्रेण सह दासः कुत्र गतः । किं सः तस्मिन् अस्थापयत् । परिहासशील कुमार किम् अवदत् । पात्रस्य परिवर्तनात् किम् अभवत् । किमर्थं धनिक तस्मै अकुप्यत् ।

२ ' दासः पात्रे घृतं स्थापयति ' या वाक्याचें मूळ वाक्य ' घृतं पात्रे तिष्ठति ' त्याचप्रमाणे (१) दासः पात्रं परिवर्तयति । (२) धनिकः दासं नि सारयति । (३) बालक घण्टां नादयति । यांचीं मूळ वाक्यें लिहा

३ योग्य शब्द योजा —धनिक ——— अकुप्यत् । गुरु ——— कुप्यति । जनक ——— कुप्यति । नृप ——— कुप्यति ।

४ खालील शब्दसमूहाबद्दल एकक समास योजा —शिलया निर्मित सिंह । पुष्पै युक्ता वृक्षा । जलेन युक्त कुम्भ ।

१४—यतेः चातुर्यम् ।

एकदा कश्चित् गोपाल बलीवर्दस्य पृष्ठे व्रीहिभारम् अस्थापयत् मार्गेण च अचलत् ग्रामान्तरं प्रति । मार्गमध्ये गोपाल. चिरात् आगतं मित्रम् अपश्यत् तेन सह सम्भाषत च । यावत् स सम्भाषणे मग्न तावत् स बलीवर्द इतस्तत. अभ्रमत् अदृश्य. च अभवत् । सम्भाषणात् अनन्तरं यदा स बलीवर्द तत्र न अपश्यत् तदा स. खिन्न. अभवत् । पश्चात् स. तं चिरम् अन्वैष्यत् । किन्तु तस्य परिश्रम निरर्थक जात. । अत यावत् स. गृहम् उद्दिश्य प्रस्थित तावत् कोऽपि यति. तम् अपृच्छत् । भो. गोपाल किमर्थं त्वं दु खितः । अपि तव बलीवर्द. नष्ट इति । अथ किम् इति गोपाल. प्रत्यवदत् । पुनरपि स. तम् अपृच्छत् । अपि तव बलीवर्द.

दक्षिणेन नेत्रेण अन्धः इति । अथ किम् इति पुनरपि सः अवदत् । एवं क्रमशः सः यतिः तम् अपृच्छत् । अपि तव वृषभः पादेन खञ्जः । अपि तस्य पृष्ठे व्रीहिभारः आसीत् इति ।

एतैः प्रश्नैः गोपालः अचिन्तयत् । एषः यतिः मम बलीवर्दस्य लक्षणानि यथार्थतः जानाति । एषः एव मम वृषभम् अचोरयत् असंशयम् इति । अतः सः यतिम् आवेशेन अवदत् । त्वया एष मम बलीवर्दः चोरितः इति अहं मन्ये । अहं त्वां न्यायाध्यक्षस्य पुरतः नयामि इति । एवं तौ न्यायसभां गतौ । न्यायाधीशस्य पुरतः यतिः अवदत् । महाराज मया बलीवर्दः न दृष्टः अपि । कथं तर्हि सः मया चोरितः इति शक्यम् इति । तदा न्यायाधीशः तम् अवदत् । कथं तर्हि त्वया तस्य लक्षणानि कथितानि इति । स यतिः प्रत्यवदत् । मया मार्गे बलीवर्दस्य खुरचिह्नानि दृष्टानि । तेषाम् एकं खुरचिह्नं न स्पष्टम् । अतः बलीवर्दः एकेन पादेन खञ्जः इति मया तर्कः कृतः । तथा च मार्गेण वामपार्श्वस्थं तृणं भक्षितं दृष्टम् न दक्षिणपार्श्वस्थम् । अतः सः दक्षिणेन नयनेन अन्धः इति मया ज्ञातम् । खुरचिह्नानां समीपे च व्रीहिकणाः एव भूमौ पतिताः आसन् । अतः तस्य पृष्ठे व्रीहिभारः आसीत् इति मया चिन्तितम् इति । एतद् यतेः वचनं श्रुत्वा न्यायाधीशः तस्य चातुर्यं प्राशंसत् गोपालं च अनिन्दत् ।

टीपा

'त्वया' [illegible] क्रियापदाला [illegible] लागत नाही [illegible].

'नयनेन अन्धः' अवयवाचा उल्लेख करणारे शब्द अवयववाचक शब्दाच्या तृतीयान्त स्वरूपात योजतात.

अभ्यास

१ एषा कथा [illegible] नाटयितव्या।

२ गोपालस्य वृषभः कदा नष्टः अभवत् । सः किम् अकरोत् । यतिः मार्गे तं किम् अपृच्छत् । प्रश्नान् श्रुत्वा गोपालः किम् अमन्यत । तस्य पुनः [illegible] किम् अवदत् । यतिना लक्षणानि कथं ज्ञातानि । न्यायाधीशः किम् अकरोत् ।

३ योग्य अव्यये योजा—गोपाल बलीवर्दं ——— अन्वैष्यत् । यति बलीवर्दस्य लक्षणानि ——— अजानात् । यति· बलीवर्दस्य लक्षणानि —— —— अकथयत् ।

४ अन्य देश—देशान्तरम् याप्रमाणें—अन्य धर्म ——। अन्या पाठशाला ———। अन्यत् मित्रम् ——— ।

५ प्रयत्नेन अन्ध—पाण याप्रमाणें— ——— बधिर । ——— मूक । ——— खञ्ज ।

६ वरील पाठातील सर्व स्वरसन्धि करून लिहा.

१५–वञ्चितः नृपः ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कुम्भकारः प्रतिवसति स्म । तस्य गृहं परितः अर्धभग्नानि कर्पराणि अवर्तन्त । एकदा सः कर्परस्य तीक्ष्णाग्रस्य उपरि पतितः । अतः कर्परस्य तीक्ष्णया कोट्या तस्य ललाटे क्षतम् अभवत् । तस्मात् अस्रवत् बहु रुधिरम् । कालेन तद् क्षतं विरोपितम् औषधप्रयोगेण । किन्तु तस्य ललाटे महाप्रचिह्नम् अवशिष्टम् । एकदा दुर्भिक्षसमये सः देशान्तरम् अगच्छत् । तत्र सः नृपस्य प्रासादे सेवकत्वेन स्थितः । सः नृपः तेन प्रहारचिह्नेन अचिन्तयत् शूरः खलु दृश्यते अयम् इति । अतः सर्वेषु राजपुत्रेषु सः तस्मिन् सविशेषम् आदरेण व्यवाहरत् । एतद् राजपुत्राणाम् न अभिमतम् ।

अथ एकदा तस्य नृपस्य देशः शत्रुणा अभिक्रान्तः । अतः सन्नद्धाः अभवन् नृपस्य सैनिकाः वीराः च युद्धाय । स. नृपः तं कुम्भकारं सेनापतिपदे नियोक्तुम् ऐच्छत् । अतः सः नृपः तम् अपृच्छत् । कस्मिन् आहवे हे शूर सम्मुखप्रहारः तव ललाटे लग्नः इति । तदा सः अवदत् । देव न अयं शस्त्रप्रहारः । कुलालः अहं

प्रहृत्या। कर्परखण्डस्य उपरि पतितः अहम् एकदा। तेन अयं प्रहार-विकारः इति। अनेन प्रतिवचनेन लज्जितः सः नृपः अवदत्। अहो कथम् अहं वञ्चितः राजपुत्रसदृशेन कुलालेन। अतः अर्धचन्द्र-प्रदानेन अस्य निःसारणम् इष्टम् इति। एवं विचिन्त्य तेन नृपेण सः राज्यात् बहिः निःसारितः।

टीपा

परितः—अभितः (सभोंवतीं) या अव्ययाचा उपयोग द्वितीयान्त नामाबरोबर करितात.

व्यव+हृ—वृत् (वागणें) याचा उपयोग ज्याच्याशीं वागावयाचें त्याची सप्तमी योजून करितात.

नि+सृ (नेणें)—याचा उपयोग ज्या ठिकाणाहून त्यास बाहेर घालवावयाचें त्याची पंचमी विभक्ति योजून करितात.

अभ्यास

१ वाक्यें पुरीं कराः—कुलालः गृहं परितः ———। क्षतम् औषध-प्रयोगेण ———। नृपः प्रहारचिह्नेन ———। नृपः कुलालस्य प्रतिवचनेन ———।

२ समास सोडवाः—तीक्ष्णा कोटिः। सम्मुखः प्रहारः। तीक्ष्णम् अस्त्रम्। अर्धमार्गं वर्तनम्।

३ योग्य प्रमाणें वाक्यें लिहाः—(१) महाराज न अयं शस्त्रप्रहारः किन्तु प्रमादचिह्नम् एतद् इति कुलालः अवदत्। (२) एकदा कुम्भकारः कर्परस्य उपरि पतितः। (३) नृपस्य पुरतः गतः दुर्भिक्षसमये स कुलालः। (४) शत्रुणा सह युद्धकाले नृपः तं सेनापतिं कर्तुम् ऐच्छत्। (५) अतः सः नृपेण अर्धचन्द्रप्रदानेन निःसारितः। (६) मस्तकस्य विशेषणम् अनन्तरं प्रहारचिह्नम् अवलोकितम्। (७) नृपः तस्मिन् सादरं व्यवाहरत्। (८) नृपतिः प्रहारचिह्नेन तं वीरश्रेष्ठम् अमन्यत। (९) अनेन प्रतिवचनेन वञ्चितः अहं कुलालेन इति नृपः उच्चैः अवदत्। (१०) कुत्र त्वया सम्मुखप्रहारः लब्धः इति नृपेण सः पृष्टः। (११) तेन तस्य ललाटे क्षतम् अभवत्।

१६–नागार्जुनकथा ।

आसीत् पुरा चिरायुर्नाम नृपतिः । नागार्जुनो नाम तस्य दयालुर्दानशीलश्च सचिव आसीत् । स सर्वासामोषधीनां धर्मानवबोधदात्मानं नृपतिं च रसायनेन विजरमकरोत् । स भूपोऽष्टशतं वर्षाणि राज्यमकरोत् । एतस्मिन्दीर्घकाले तस्य बह्वयो भार्याः पुत्राश्च त्रिदिवं गताः । अन्ते स जीवहरं नाम पुत्रं युवराजपदेऽभ्यषिञ्चत् । स एतां वार्तां जनन्यै न्यवेदयत् । तदा सावदत् त्वादृशा बहवो राजपुत्राः पूर्वमभिषिक्ता यौवराज्ये । किन्तु नान्वभवन्राज्यसुखानि ते यतो नृपो नागार्जुनेन दत्तैरौषधैश्चिरायुर्जातः । अतो यदि त्वं राज्यपदं वाञ्छसि तर्हि नागार्जुनं गच्छ तं च तस्य शीर्षमेव याचस्व । स हि याचकानां मनोरथान्सर्वदा पूरयति । एवं यदा नागार्जुनो म्रियते तदा नृपोऽपि सुचिरं न जीवति त्वं च नृपो भवसि इति । स पुत्रो नागार्जुनं गत्वा तथाकरोत् । किन्तु नागार्जुनस्य शीर्षच्छेदने सोऽसमर्थः । अतो नागार्जुनः स्वयमेवात्मनः शीर्षच्छेदमकरोत् । नागार्जुनवधं श्रुत्वा स नृपतिरपि राज्यमत्यजद्वनं च प्राविशत् । राजपुत्रः सिंहासनमारोहत्किन्तु नान्वभवद्राज्यसुखं बहुकालं यतः क्रुद्धैर्नागार्जुनपुत्रैस्तस्य वधः कृतः ।

टीपा

चिरायुस्–हा व्यंजनान्त शब्द आहे चिरायु –प्र. ए. व. चिरायुषः–षष्ठी ए. व.

'अष्टशत वर्षाणि—८०० वर्षे' संख्यावाचक विशेषण शत, सहस्र हे शब्द बहुवचनी नामाबरोबरहि एकवचनात योजतात

'नि + विद् (प्रयोजक)–निवेदयति—सांगणें, कळविणें' याचा उपयोग ज्याला सांगावयाचें त्याची चतुर्थी योजून करितात

'दीर्घकाले.—दीर्घे काले' विशेषणविशेष्य कर्मधारय समास.

'आत्मानम्—स्वाला, आत्मन्–स्वतः.'

अभ्यास

१ चिरायुष क सचिव । स कथ नृप विनरम् अकरोत् । जीवहराय जनता किम् अरचयत् । स नागार्जुन किम् अयाचत । नृप किमर्थ वन प्राविशत् । केन कारणेन नागार्जुनपुत्र जीवहरम् अमारयत् ।

२ वाक्यात उपयोग करा —अभिषिक्त, अद्भुत, त्यक्त, मृत

३ 'दान शील यस्य स दानशील' याप्रमाणे पुढील समासाचा विग्रह करा —उद्यमशील, परिहासशील, उपकारशील ।

४ विग्रह करा —राज्यसुखानि, राज्यपदम्, शीर्षच्छेद, नागार्जुनवध ।

५ क्रियापदाबद्दल भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणे योजा —राजपुत्र त्रिदिवम् अगच्छत् । नृपति वन अविशत् । राजपुत्र सिंहासनम् आरोहत् ।

१७—कृतज्ञो नकुलः ।

कस्मिन्नपि नगरेऽवसत्कोऽपि ब्राह्मणः । एकदा तस्य भार्यायां सुतो जातः । तस्य गृहे कापि नकुली पालिता । तस्मिन्नेव दिने तस्यामपि नकुलोऽजायत । अतः सा ब्राह्मणी स्वसुतवत्तं नकुलमप्यपुष्यत् । किन्तु कदाचिदेष स्वदारकं पीडयेदिति विचारेण सा तस्मिन्विश्वासं नाकरोत् । एकदा सुप्तं स्वपुत्रं शय्यायां स्थापयित्वा जलकुम्भं च गृहीत्वा सा तडागतीरमगच्छत् । गमनात् प्राक् स्वपतिं सावदत् । नकुलाद्रक्षणमर्हति बाल इति । तस्या गमनाद्-नन्तरं बालस्य न किमपि भयं नकुलादिति मत्वा स ब्राह्मणोऽपि भिक्षार्थं कुत्रापि गतः । अत्रान्तरे कोऽपि कृष्णसर्पो बिलाद्बहिरागतः । नकुलोऽपि स्वभाववैरेण बालस्य रक्षणार्थं तेन सहायुध्यत । एवं नकुलेन खण्डशः कृतः स सर्पः । यदा सा ब्राह्मणी गृहं प्रावि

यत्तदा स नकुलस्तस्याः समीपं गतः । सा तस्य मुखं रुधिरेण लिप्तमपश्यत् । अतः साऽचिन्तयन्नूनमनेन मम सुतस्य वधः कृत इति । एवं क्रुद्धा सा जलकुम्भं तस्योपरि सहसैव प्राक्षिपत् । तेनाघातेन मृतः स नकुलः । पश्चाद्भीता सा यावद्गृहं प्रविशति तावत्सा बालकं सुरक्षितं तथा च सर्पं मृतमपश्यत् । अतः साऽऽत्मनोऽविचारतामनिन्दन्नकुलस्य कृतेऽशोचच्च ।

> अपरीक्ष्य न कर्तव्यं कर्तव्यं सुपरीक्षितम् ।
> पश्चाद्भवति सन्तापो ब्राह्मण्या नकुले यथा ॥

टीपा

'नूनम्—खरोखर' हे अव्यय जोर देण्याकरिता वाक्याच्या आरंभी योजतात.
'कृते—करिता' या अव्ययाचा उपयोग षष्ठ्यन्त नामाबरोबर करितात.

अभ्यास

१ ब्राह्मणी नकुलं कथमपालयत् । केन कारणेन सा तस्मिन्विश्वासं नाकरोत् । जलकुम्भं गृहीत्वा सा किमकरोत् । ब्राह्मणः किं मत्वा बहिर्गतः । बालकस्य समीपं क आगतः । तदा नकुलः किमकरोत् । केन कारणेन सा नकुलस्योपरि जलकुम्भं प्राक्षिपत् । किमर्थं साऽऽत्मानमनिन्दत् ।

२ ल्यबन्त अव्यये योजून वाक्ये लिहा —

सा नकुलस्य मुखं रुधिरेण लिप्तमपश्यदचिन्तयच्च ।
साऽऽत्मनोऽविचारतामनिन्दन्नकुलस्य कृतेऽशोचच्च ।

३ ल्यबन्ताबद्दल क्रियापदाची रूपे योजा —

सा पुनः शय्यायां स्थापयित्वा बहिरगच्छत् ।
सा जलकुम्भं गृहीत्वा तडागमगच्छत् ।

१८—बुद्धिहीना विनश्यन्ति।

कस्मिंश्चिन्नगरे चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परं मित्रभावमुपगता वसन्ति स्म। तेषां त्रयः शास्त्रपारङ्गताः किन्तु ते बुद्धिहीनाः। सुबुद्धिर्नाम चतुर्थश्चतुरः किन्तु शास्त्रपराङ्मुखः। एकदा ते सर्वे मिथोऽमन्त्रयन्त वयं देशान्तरं गत्वा भूपं च तोषयित्वा द्रव्यार्जनं कुर्म इति। अतः शुभदिने ते प्रातिष्ठन्त। मार्गे ज्येष्ठोऽवदत्। वयं त्रयो नृपप्रसादं लभामहे यतो वयं शास्त्रनिपुणाः। किन्त्वयं सुबुद्धिः शास्त्रविमुखः। अतः केवलया बुद्ध्या नृपप्रसादं स न लभेत इति।

एवं यावत्ते मार्गेण गच्छन्ति तावत्तैरटव्यां मृतसिंहस्यास्थीनि दृष्टानि। तत्रैकेनोक्तम्। एकदाऽहं विद्याप्रभावं दर्शयामि। किञ्चिदेतत्सत्त्वं मृतं वर्तते। तद्विद्याप्रभावेण सजीवं कुर्मः। अहमस्थिसञ्चयं करोमीति। एवमेकेनास्थिसञ्चयः कृतः। द्वितीयेन चर्ममांसरुधिरं च संयोजितम्। तृतीयोऽपि यावत्तस्मिञ्जीवप्रदानायोद्यतस्तावत्सुबुद्धिस्तं तस्माद्व्यवारयदवदच्च। एवं युष्माभिः सिंहो निष्पाद्यते। यदि त्वमेनं सजीवं करोषि तर्हि स सर्वानस्मान्व्यापादयति। अनेन वचनेन क्रुद्धः स तृतीयो ब्राह्मणोऽवदत्। धिङ् मूर्ख नाहं विद्यां विफलतां नयामीति। तदा सुबुद्धिनोक्तं प्रतीक्षस्व क्षणं यावदहं वृक्षमारोहामीति। पश्चाद्यावत्तृतीयेन स सिंहः सजीवः कृतस्तदैव स तान्निरमारयत्। चतुर्थस्तु सिंहस्य गमनादनन्तरं वृक्षादवतीर्य गृहं गतः। अत इदमुच्यते—

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः॥

टीपा

'अस्थीनि—हाड़' [illegible] बहुवचनी [illegible]

'निष्पाद्यते—व्यापादयामहे—व्यापादयति' या वर्तमानकाळी रूपाचा उपयोग भविष्यकाळार्थी केलेला आहे

अभ्यास

१ ब्राह्मणपुत्राः कीदृशा आसन्। किं तेऽमन्त्रयन्त। मार्गे तैः किं दृष्टम्। किं दर्शयितुमैच्छन् ब्राह्मणपुत्राः। तदा सुबुद्धिस्तान् किमुपादिशत्। कः परिणामस्तेषामविचारस्य।

२ कर्तृपदे योजा —१ भूप तुष्यति। ——— भूप तोषयाम। २ सिंह निष्पाद्यते। ——— सिंह निष्पादयथ। ३ सर्वे व्यापद्यन्ते। ——— सर्वान् व्यापादयति। ४ त नय अक्रियन्त। ——— तान् श्वान् अमारयत्।

३ बुद्धचा हीना —बुद्धिहीना। शास्त्रात् विमुख —शास्त्रविमुख। शास्त्रेषु निपुण —शास्त्रनिपुण। } सामर्थ्ये समासाचा अर्थ पूर्ण आहे म्हणून प्रथम पदाचा संबंध द्वितीय पदाशी ज्या विभक्तीने दर्शविला जातो त्या विभक्तीचा तत्पुरुष समास होतो

१९—यतिद्रव्यनाशः।

कस्मिंश्चिद्विविक्तप्रदेशे आसीत्कस्यचित् उग्रमतेर्नाम यतेराश्रमः। बहवो जनास्तस्याश्रमं प्रतिदिनमगच्छन्ननुग्रहाय। अतस्तेन यतिना तेभ्यो बहून्युपायनानि लब्धानि। तेषां विक्रयेण तेन प्रभूतो वित्तसञ्चयः कृतः। तद्द्रव्यं तेन कक्षान्तरं एवास्थाप्यत। यतः कस्मिन्नपि न तस्य विश्वासः। एकदाऽऽषाढभूतिर्नाम स्तेनस्तस्य वित्तमपश्यद् चिन्तयच्च। अहं भवामि यतेः शिष्यः। तथा च तेन सहैकत्रोषित्वा तस्य धनमपहरामि अवसरे इति। अतः स यतेः समीपं गत्वा तं च साष्टाङ्गपातं प्रणम्य प्रार्थयत। यतिश्रेष्ठ अहं विरक्तः संसाराद्।

अत इच्छामि तस्माद्मुक्तिम् । उपदेशग्रहणायैवाहमत्रागत इति । तस्य निष्ठां दृष्ट्वा स यतिस्तस्य तत्रावस्थानमन्वमन्यत । केनचित्कालेन स स्तेनो यतिं भक्त्याप्रीणयत् । यतिरपि तं ज्ञानमार्गमुपादिशत् ।

एकदा स यतिर्भोजनार्थं ग्रामान्तरं आहूतः । अतः शिष्येण सह स प्रस्थितः । प्रवाससमये वित्तं यतेः कक्षान्तरं पर्यासीत् । मार्गे ताभ्यामेका नदी दृष्टा । तदा यतिनोक्तम् मध्याह्नोऽधुना । अतः स्नानार्थमहं नदीतीरं गच्छामि । त्वमत्रैव मां प्रतीक्षस्व इति । गमनात्प्राग्यतिः स्वद्रव्यं कन्थामध्ये स्थापयित्वा स्नानार्थं गतः । स आयातमतिस्तत्सर्वमपश्यत् । यावत्स यतिर्गतस्तावदेव स धनं गृहीत्वा सुदूरं पलायत । स्नानादनन्तरं स यतिर्वृक्षमूलमागतः । किन्तु तेन शिष्यो न दृष्टः । अतः कन्थायां द्रव्यमस्ति न वेति निपुणं व्यलोकयत् । तेन शिष्येण द्रव्यं हृतमिति ज्ञात्वा हा हतोऽस्मीत्युच्चैराक्रोशत् पुनरपि स्वमठं न्यवर्तत ।

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥

टीपा

स्नानार्थम्—स्नानाकरितां, भोजनार्थम्—भोजनाकरितां, हे सामासिक शब्द [illegible] 'अध्यायाकरितां' [illegible] अर्थ [illegible] ॥ [illegible]

'हा हतोऽस्मि'—'हाय हाय मी मेलो' [illegible]

अभ्यास

१. [illegible] —

२. विग्रह करा—वित्तभयात्, उपदेशग्रहणम्, ग्रामान्तरम्, कक्षान्तरम्, वृक्षमूलम्, प्रतिदिनम्, [illegible], ज्ञानमार्ग, प्रवाससमय ।

३ दिलेल्या वाक्यार्धसमूहातून योग्य वाक्यार्धं जोडून वाक्यें तयार करा —

बहवो जनाः	अप्रीणयत् मुनिं स्वनिष्ठया ।
यतिः तस्य अवस्थानम्	कन्थामध्ये स्थापितम् ।
आषाढभूतिः	अनुग्रहाय आगच्छन् तस्य आश्रमम् ।
यतिना स्वद्रव्यं	अन्वमन्यत ।
स शिष्यः	मध्याह्ने समागात् ।
यतेः स्नानसमये	द्रव्यम् अपाहरत् ।

२०—जामातृसम्भावना ।

अस्ति धरापीठे विकण्टकं नाम पुरम् । तत्र महाधनो नाम भाण्डपतिर्न्यवसत् । तस्य चत्वारो जामातरोऽवन्तीनगर्यामवसन् । एकदा पर्जन्याभावात्सर्वत्र दुर्भिक्षमभवत् । भोजनमपि दुर्लभं जातं तेषाम् । अतस्ते श्वशुरगृहं विकण्टकनगरे सम्प्राप्ताः । 'जामाता दशमो ग्रहः' इति ज्ञात्वा स तेषु सबहुमानं व्यवाहरत् । तेभ्य उत्तमानि वस्त्राणि भोजनं च प्रायच्छत् । एवं ते तत्र सुखेन षण्मासान्यवसन् । यदा महाधनस्तान् गमनोत्सुकान्नापश्यत्तदा स स्वभार्यामवदत् । एते जामातरः स्वगृहं प्रति निवर्तनमपि न चिन्तयन्ति । अपमानं विना ते गमनोत्सुका न भवन्तीत्यहं मन्ये । अतोऽद्य भोजनवेलायां पादप्रक्षालनार्थं जलमपि न दातव्यं यथा तेऽपमानेन क्रुद्धा भूत्वा निर्गच्छेयुरिति । एवं गर्गः पादप्रक्षालनापमानात्, सोमो लघ्वासनदानाद्दत्तः क्षुद्रभोजनाच्च निर्गताः । किन्तु चतुर्थः श्यामलकः स्वयमेव नागच्छत् । अतः स बलान्निःसारितो गृहाद्बहिरर्धचन्द्रप्रदानेन ।

> गर्गो हि पादशौचाल्लघ्वासनदानतो गतः सोमः ।
> दत्तः षड्दानभोज्याच्छ्यामलकश्चार्धचन्द्रेण ॥

टीपा

'न दातव्यम्—दिलें जाऊ नये' कर्मणि विध्यर्थी धातुसाधित विशेषण

'सबहुमानम्'—मोठ्या मानानें—'बहुमानेन सह' सह या अर्थी मागापूर्वी स जोडून झालेला हा सहबहुव्रीहि समास अव्ययासारखा योजलेला आहे

अभ्यास

१ योग्य क्रमानें पुढील वाक्यें लिहा —(१) षण्मासादनन्तरमपि ते धनं नाचिन्तयन्। (२) चित्रकूटे महाधनो नाम भाण्डपतिर्निवसति स्म। (३) तेभ्य सुवर्णानि मिष्टान्नं चायच्छत् स। (४) तस्य जामातरोऽवन्तीनगराच्चित्रकूटम् आगताः। महाधनोऽन्ते तान् विविधैः प्रकारैरनादरमदर्शयत्। (५) चतुर्थोऽर्धचन्द्रप्रदानेन निःसारितः। (६) तेषु स आदरेण व्यवाहरत्। (७) तेषां त्रयो गताः।

२ शेवटील पाच वाक्यें सन्धि सोडवून लिहा.

३ योग्य शब्द योजा—प्रजा ——— सबहुमानं व्यवहरन्ति। पुत्र ——— सादरं वर्तते। शिष्याः ——— सविनयं वर्तन्ते।

४ योग्य शब्द योजा—सायङ्काले बाला ——— उत्सुका दृश्यन्ते। जामातरः ——— उत्सुकाः न आसन्। प्रजा नृपस्य ——— उत्सुका सन्ति।

५ पुढील समासांतील पदें सांगून त्यांचा समास स्पष्ट करा —पादप्रक्षालनापमानः, शय्यासनदानम्, क्षुद्रभोजनम्।

२१–विचित्रो दैवयोगः।

आसीत्पुरा भिक्षापतिर्नाम दरिद्रो ब्राह्मणः। स भिक्षयैवान्नमलभत। अतो ग्रामाद्ग्रामं सोऽभ्रमत्। एकदा दीर्घमन्तरं गत्वा श्रान्तः स कस्यचिद्देवायतनस्य समीपे वृक्षतलेऽस्वपत्। अनन्तरं प्रबुद्धो भूत्वा यदा स गन्तुं प्रवृत्तस्तदा देवालयाधिपतिस्तमपृ-

च्छत् । कस्त्वं कुत्र च गच्छस्यधुनेति । निर्धनोऽहं भिक्षार्थमितस्ततः सञ्चरामीत्यवदत्स भिक्षापतिः । तदा स देवालयाधिपः पुनस्तमवदत् । शृणु रे भद्र । अहं तुभ्यमन्नं वस्त्रं च प्रयच्छामि । अत्रैव स्थित्वा क्रियतां मम साहाय्यं देवपूजायां देवालयरक्षणे चेति । हर्षनिर्भरः स भिक्षापतिस्तथेत्युक्त्वा तत्र स्थितः । स दिवा देवालयाधिपस्य साहाय्यमकरोद्रात्रौ च द्वारस्य समीप एवास्वपत् । एकदा मध्यरात्रादनन्तरं प्राप्तः कोऽपि चोरो देवालङ्कारानपहर्तुम् । यावत्स देवालयं प्रविष्टस्तावदेव कश्चिद्वृश्चिकस्तमदशत् । अतः स दुःखेनाक्रन्दत् । तस्य क्रन्दनं श्रुत्वा निद्रितो भिक्षापतिः प्रबुद्धो भूत्वा दीपं च गृहीत्वा तस्य समीपमगच्छत् । क्रन्दनकारणं ज्ञात्वा स पीडापरिहारमकरोदौषधप्रयोगेण । यदा स दंशपीडया मुक्तोऽभवत्तदानेनातर्कितेन दैवदण्डेन भिक्षापतेः सौजन्येन च स भृशं लज्जितोऽभवत् । अतःप्रभृति न जीवाम्यहमनेन पापमार्गेणेति सशपथमुक्त्वा सहसैव निर्गतः स चोरः । भिक्षापतिस्तु विस्मितस्तत्रैव स्थितः ।

टीपा

'मम साहाय्यं क्रियताम्'—'माझी मदत कर' ज्याला मदत करावयाची त्या अर्थाच्या शब्दाची षष्ठी विभक्ति योजतात

'जीवामि-जीवयात्रां करोमि'—ज्या मार्गाने उदरनिर्वाह करावयाचा त्या अर्थाच्या शब्दाची तृतीया विभक्ति योजतात

अभ्यास

१ भिक्षापतिः पुनरास्वपत् । कस्तस्य साहाय्यमकरोत् । क आगतो रात्रौ एकदा । कथं स दण्डितो दैवेन । कः परिणामो वृश्चिकदंशस्य ।

२ पुढील मू० का० धा० वि० वरील गोष्टींत योग्य ठिकाणी योजा —रुद्ध, सुप्त, पृष्ट, दृष्ट, क्रन्दित

३ पुढील समासांचा विग्रह करून नावें सांगा —देवपूजा । हर्षनिर्भर । देवालयद्वार । क्रन्दनकारणम् । सशपथम् ।

४ योग्य शब्द योजा —

यथा भिक्षुक	भिक्षया	जीवति	जीवयात्रां	करोति वा
तथा चोर	——	,,	,,	,, ।
,, धीवर (कोळी)	——	,,	,,	,, ।
,, व्याध (पारधी)	——	,,	,,	,, ।

२२–गन्तव्यं सह मित्रेण ।

सुवर्णपुरे नाम नगरे ब्रह्मदत्तो नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । स च प्रयोजनवशात् ग्रामान्तरं गन्तुं प्रवृत्तः । तदा माता स उपदिष्टः । वत्स अपि त्वमेक एव व्रजसि । नैतद्युक्तम् । मार्गे सहाय आवश्यकः । अतोऽन्विष्यतां कश्चित्सहाय इति । सोऽवदत् । अम्ब अलं भयेन । निरुपद्रवोऽयं मार्ग इति । अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा समीपस्थाया वाप्याः कर्कटमादाय मात्रा स कथितः । यदि तव गमनमावश्यकं तर्ह्ययं कर्कटस्तव सहायो भवत्विति । सोऽपि मातुर्वचनादुभाभ्यां पाणिभ्यां तं सङ्गृह्य कर्पूरपुटिकामध्ये स्थापयित्वा पात्रमध्ये च निक्षिप्य शीघ्रं प्रस्थितः । सूर्यस्यातपेन सन्तप्तः स मार्गे पार्श्वस्थस्य वृक्षस्य छायायां सुप्तः । अत्रान्तरे वृक्षकोटरान्निर्गत्य सर्पस्तत्समीपमागतः । सर्पस्य कर्पूरगन्धः प्रियः । अतः स पात्रस्थितां कर्पूरपुटिकामतिलौल्येन भक्षयितुमारभत किन्तु तत्र स्थितः कर्कटस्तस्य प्राणानपाहरत् । ब्राह्मणः प्रबुद्धो भूत्वा यावदुत्थितस्तावत्कर्पूरपुटिकोपरि हतं कृष्णसर्पमपश्यत् । तद् दृष्ट्वा स व्यचिन्तयत् । भोः सत्यं कथितं मम मात्रा यत्पुरुषस्य प्रवासे सहाय आवश्यक इति ।

अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः ।
कर्कटेन द्वितीयेन जीवितं परिरक्षितम् ॥

टीपा

'अलम्—पुरे' या अव्ययाचा उपयोग तृतीयान्त नामाबरोबर अथवा त्याच अर्थाच्या धातूच्या त्वान्त रूपाबरोबर करतात. उदा.—अलं शोकेन—अलं शोचित्वा

'अम्ब—हे आई' अम्बा म्हणजे आई या शब्दाचें संबोधनाचें एकवचन

अभ्यास

१ ब्रह्मदत्तः किं कर्तुं प्रवृत्तः । मातुः कः उपदेशः । कर्पूरं तस्मै माता किमर्थं दत्तं । सः तं पुनः अस्थापयत् । मार्गमध्ये किं कृतं तेन । कः तत्र आगतः । किमर्थं कर्पूरपुटिका भक्षयितुम् आरभत सः । कः तस्य परिणामः ।

२ 'समीपं तिष्ठति—समीपस्थः' याप्रमाणें पुढील सामासिक शब्दांचें स्पष्टीकरण करा —मार्गस्थ , पान्थस्थ , वृक्षस्थ , ग्रामस्थ , गृहस्थ ।

३ यथा कर्पूरगन्धः सर्पस्य प्रियः । तथा क्रीडा ——— प्रिया । ——— प्रियं मारस्य । मधु प्रियं ——— । ——— प्रियं कृपणस्य ।

२३–दिलीपस्य पुत्रप्राप्तिः ।

आसीत्पुरा सूर्यवंशे दिलीपो नाम नृपः । स सर्वगुणैरुपेतस्तथा च सकलशास्त्रनिपुण आसीत् । प्रजापालने स दक्षः । तस्य सुदक्षिणा नामानुरूपा भार्या । सा तस्य प्राणेभ्योऽपि प्रिया । सुतमुखदर्शनं विना सर्वाण्यन्यानि सुखानि तस्य तुच्छानि । अतः सन्तानार्थं कमप्युपायं चिन्तयितुं स सकलं राज्यभारं सचिवेषु निक्षिप्य भार्यया सह कुलगुरोर्वसिष्ठस्याश्रमं गतः । मुनिं सादरं प्रणम्य तस्मै स स्वमनोरथं न्यवेदयत् । तदा स ऋषिरेवमुपदिदेश । त्वया सुरधेनुरवज्ञाता पूर्वजन्मनि । अतस्तस्याः शापादेव त्वं सन्ततिविहीनो जातः । ममाश्रमे वर्तते तस्याः नन्दिनी नन्दिनी नाम । तामेवाराध्य तव पुत्रप्राप्तिर्भवेदिति ।

दिलीपो भार्यया सह तां नन्दिनीमाराधयत्। सा तस्य भक्त्या सन्तुष्टा किन्तु परीक्षां विना तस्य मनोरथं पूरयितुं नैच्छत्। अत साऽऽत्मानं मायामयेन सिंहेनाभिभूतमदर्शयत्। एतद् दृष्ट्वा नृपस्तस्य सिंहस्य वधाय सज्जोऽभवत्। तदा स सिंहो मनुजवाचैव तमुपहासेनावदत् केवलं शस्त्रेण त्वं धेनुरक्षणाय नालमिति। तदा नृपोऽवदत्। अहमिमां प्राणैरेव रक्षामि। मां भक्षयित्वा त्वमिमां मोचयेति। अत्रान्तरे मायानिर्मितः सिंहोऽदृश्योऽभवत्। अनेन तस्य दृढनिश्चयेन प्रीता सा धेनुस्तमवदत्। मदीयेन दुग्धपानेन तव मनोरथः सफलो भवेदिति। तदा नृपो भार्यया सह तस्या दुग्धमपिबत्। पश्चाद्गुरुमामन्त्र्य स्वराजधानीं न्यवर्तत। यथाकालं सा सुदक्षिणा गर्भवती भूत्वा सुलक्षणसम्पन्नं पुत्रमजनयत्। दिने दिने वर्धमानः स पुत्रो मातापित्रोः आनन्दस्य परां काष्ठामनयत्।

टीपा

'अलम्—योग्य, पुरेसा' हें अव्यय तुमन्त धातुसाधित अव्ययावरोबर अथवा चतुर्थ्यन्त नामावरोबर योजतात

'यथाकालम्—योग्य वेळीं' हा अव्ययीभाव समास आहे

'पूर्वजन्मनि'—पूर्वस्मिन् जन्मनि जन्मन् या शब्दाचें सप्तमीचें एकवचन

'आत्मानम्'—आत्मन् आत्मन् या शब्दाचें द्वितीयेचें एकवचन हें रूप एकवचनात यानंतर आत्मना, आत्मने, आत्मनः, आत्मनः, आत्मनि हीं तृ ते सप्तमीचीं रूपें

अभ्यास

१ वाक्यें पुरी करा—दिलीप सर्वशास्त्रेषु ——— ——— च शूर। तेन ——— राज्यभार ——— निक्षिप्त। ——— तेन जन्मान्तरे ———। अत स ——— आराधयत्। तस्या ——— प्राणान् ——— उद्यत ■। तस्य ——— प्रीता सा ——— ——— अपूरयत्। सुदक्षिणा ——— पुत्रम् ———।

२ विग्रह करत —प्रजापालनम्, राज्यभार॰, सन्तानविहीन॰, धेनुरक्षणम्, दृढनिश्चय ।

३ समास योजत—सिंहेन अभिभूता, सिंहस्य वध, दिने दिने, परा काष्ठा।

२४—रघोः राज्यप्राप्तिः ।

यौवनमापन्नो दिलीपसूनू रघुर्यौवराज्ये पित्राऽभिषिक्तः । पश्चाद्दिलीप एकोनशततमं क्रतुं प्रारभत । तदा होमतुरङ्गरक्षणे रघुर्नियुक्तः । किन्तु शक्रेण स तुरगोऽपहृतः । नन्दिनीप्रभावेण तज्ज्ञात्वा रघुर्धीरस्वरेण 'मुच्यतां तुरग' इति शक्रं प्रार्थयत। तदा शतक्रतुरवदत्। तव पिता ममाभिधानं शतक्रतुं वाञ्छति । नेच्छाम्यहमात्मन उपपदं त्यक्तुम्। अतस्तस्य मनोरथं निष्फलं कर्तुमेव मया तुरगोऽपहृत इति। एतच्छ्रुत्वा रघुस्तं युद्धायाह्वयत । तदा तयोस्तुमुलं युद्धमभवत्। रघोर्युद्धकौशलेन प्रीत इन्द्रस्तुरङ्गमादृते त्वं किमिच्छसीति रघुमपृच्छत् । तदा रघुरवदत् । मम पिताशेषं क्रतुफलं लभतामिति। तथेत्युक्त्वा वासवो नभोमार्गेण त्रिदिवं गतः। रघुरप्ययोध्यां निवृत्य स्वपित्रे तत्सर्वं न्यवेदयत् । तदा हर्षभरेणाभिनन्दितः स पित्रा। एवं एकोनशतं यज्ञान् कृत्वा रघौ च राज्यभारं निवेश्य दिलीपो देव्या सुदक्षिणया सह वनवासाय प्रस्थितः ।

रघुरपि नयेन राज्यं कृत्वा प्रजानुरञ्जनमकरोत्। 'राजा प्रकृतिरञ्जनात्' इति सुभाषितं सार्थतामनयत्। किन्तु षड्वःशत्रव आत्मना सह योद्धुमुद्यता इति ज्ञात्वा रिपूणां दर्पं शमयितुं दिग्विजयाय स प्रातिष्ठत। क्रमेण सर्वाञ्छत्रून् पराजित्य दिग्विजयं च कृत्वा निवृत्तः स राजधानीम्। पश्चात्तेन विश्वजिन्नाम यज्ञ आरब्धः । तस्मिन्यज्ञे कोषस्थं सर्वं धनं तेन पात्रेभ्यो वितीर्णम्। अन्ते तु वरतन्तुशिष्यः

कौत्सो नाम दक्षिणार्थमागतः । किन्तु नृपस्य कोषागारं धनविहीनं दृष्ट्वा निवर्तितुमैच्छत् । किन्तु रघोस्तन्न सम्मतम् । अतः स धनपतेः कुबेराद्धनं लब्धुं स्वयमेव गन्तुं प्रवृत्तः । यावत्स गमनोद्यतस्तावदेव तस्य कोषगृहे हिरण्मयी वृष्टिरभवत् । तत्सर्वं सुवर्णं कौत्सायायच्छत् । तदातीव प्रीतेन तेन कौत्सेन स आशीर्वचनेनानुगृहीतः । त्वमात्मगुणानुरूपं पुत्रं लभस्वेति स आशीर्वादः । तदनुसारेण रघोर्भार्या काले पुत्रवती जाता । अज इति स्वपुत्रस्य नाम कृतं रघुणा ।

टीपा

'आ + ह्वे—आह्वयते—आह्वान करणें' हा धातु या अर्थी आत्मनेपदी होतो.

'ऋते—शिवाय' हें अव्यय पञ्चम्यन्त नामापुढें योजतात.

'वि + तॄ—देणें' हें क्रियापद ज्याला धावयाचें त्याची चतुर्थी किंवा सप्तमी योजून योजतात.

अभ्यास

१ वाक्यें पुरी करा:—रघुः —— यौवराज्ये —— । —— रक्षितः —— इन्द्रेण —— । —— तुरगं —— रघुणा —— कृतम् । रघोः —— प्रीतेन —— दिलीपाय —— दत्तम् । —— राज्यभारः —— निवेशितः ।

२ यथा हिरण्मयी वृष्टिः तथा —— घटः, —— अलङ्कारः, —— पञ्जरः, —— मूर्तिः, —— मोदकः ।

३ शेवटील १० वाक्यें सन्धि सोडवून लिहा.

४ पुढील शब्द वाक्यांत योजा.—सम्मतः, व्यतरन्, ऋते, न्ययोजयत्, अनुगृहीतः ।

२५–रघुपुत्रस्याजस्य विवाहः।

स रघुकुमारोऽजो धैर्येण शौर्येणौदार्येण च पितरमन्वकरोत्। यावत्स यौवनपदवीमारूढस्तावत्क्रथकैशिकानामधिपतिना स्वसुरिन्दुमत्याः स्वयंवर आरब्धः। ससुतं रघुं न्यमन्त्रयत स स्वयंवराय। रघुणापि ससैन्योऽजो विदर्भाणां राजधानीं प्रस्थापितः। मार्गे मतङ्गमुनेः शापान्मतङ्गजत्वमापन्नो गन्धर्वस्तेन शापान्मुक्तः। अतः स गन्धर्वस्तस्मै सम्मोहनं नाम समन्त्रमस्त्रमयच्छत्। अस्त्रेण युक्तोऽजोऽपि स्वयंवराय सत्वरं गतः। तत्र क्रथकैशिकस्तं प्रत्युदगच्छत्। स्वयंवरमण्डपे सोऽन्यैर्नृपैः सार्धमासन उपाविशत्। यदा पतिंवरा राजकन्येन्दुमती मण्डपं प्रविष्टा तदा तस्याः सौन्दर्येण सर्वेषां नृपाणां नयनान्याकृष्टानि। तस्याः सखी सुनन्दा सर्वेषां नृपाणां गुणान् पराक्रमं चावर्णयत् क्रमेण। किन्तु रघुपुत्रस्याजस्य दर्शनेनैव सा प्रीताऽभवत्तस्य च कण्ठे विवाहमालामार्पयत्। विवाहविधेरनन्तरं पित्रा स सिंहासने स्थापितो राज्ये चाभिषिक्तः। स प्रजानां भूतये पर्यायतत। रघुस्तु राज्ये सुप्रतिष्ठितं पुत्रं दृष्ट्वा यदा वनगमनायोद्यतोऽभवत्तदाऽऽत्मनोऽपरित्यागं स प्रार्थयत। अनया प्रार्थनया रघुर्वनं न गतः किन्तु नगराद्बहिरेव विजने स्थले पर्णशालामध्यवसत्कालेन च त्रिदिवमगच्छत्। एवं रघुः पराक्रमेणौदार्येण सुराज्यतन्त्रेण च विख्यात आसीत्। अत एव दिलीपवंशो 'रघुवंश' इति विख्यातोऽभवत्।

टीपा

'अनु + कृ – अनुकरण करणें' ज्याचें अनुकरण करावयाचें त्याची द्वितीया किंवा षष्ठी योजतात.

'अधि + वस् – राहणें' याचा उपयोग स्थलवाचक शब्दाची द्वितीया विभक्ति योजून करितात.

अभ्यास

१ रघुणा कः स्वयंवराय प्रस्थापित । मार्गे किं जातम् । इन्दुमत्या किं कृतम् । सा नृपानवर्णयत् । कस्य वर्णनं तस्याः प्रियम् । विवाहादनन्तर किमभवत् । रघुर्वननिवासार्थं किं न गत ।

२ सुतेन सहित —ससुत रघु । याप्रमाणे पुढाल समासाचा विग्रह करा —
सपत्नम् अस्त्रम् । ससैन्य रघु । सशाप गन्धर्व ।

३ निदर्शना—विदर्भदेशस्य वा । याचप्रमाणे निषधेषु —— वा ।
कलिङ्गान् —— वा । सह्य —— वा ।

४ यावत्–तावत्, यदा–तदा, यदि–तर्हि ही अव्ययें योजून वाक्य तयार करा

पद्यविभागः ।

१—गणेशः ।

अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं पूजितो यः सुरैरपि ।
सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ १ ॥

२—पण्डितप्रशंसा ।

पण्डिते हि गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः[1] ।
तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्य प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ १ ॥
किं कुलेन विशालेन विद्याहीनस्य देहिनः[2] । (नरस्य)
अकुलीनोऽपि विद्यावान् दैवैरपि स पूज्यते ॥ २ ॥

१ इष्ट वस्तु मिळविण्याकरिता   २ सर्व विघ्नांचा नाश करणाऱ्या

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ३ ॥
विद्यया शस्यते लोके पूज्यते चोत्तमैः सदा ।
विद्याहीनो नरोऽप्राज्ञः सभायां नैव शोभते ॥ ४ ॥

३—विद्याप्रशंसा ।

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति । (अवर्णनीय)
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ॥ १ ॥ (आगच्छति)
हर्तुर्न गोचरं याति दत्ता भवति विस्तृता । (गच्छति)
कल्पान्तेऽपि न या नश्येत्किमन्यद्विद्यया समम् ॥ २ ॥
विद्या शस्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥ ३ ॥
सद्विद्या यदि का चिन्ता वराकोदरपूरणे ।
शुकोऽप्यशनमाप्नोति राम रामेति च ब्रुवन् । ४ ॥ (लभते । वदन्)

न चौरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥ ५ ॥
मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते । (नियोजयति)
कान्तेव चापि रमयत्यपनीय खेदम् ॥
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिम् । (वर्धयति । प्रसारयति । दिशासु)
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या । ६ ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम् ।
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ॥
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतम् ।
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ७ ॥

---

१ पद्यपो स्पष्टार्थ ।

४—सामान्यनीतिः ।

वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा तृप्तस्य भोजनम् ।
वृथा दानं समर्थस्य वृथा दीपो दिवापि च ॥ १ ॥

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥ २ ॥

उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।
विरक्तस्य तृणं भार्या निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ ३ ॥

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ ४ ॥

सदयं हृदयं यस्य भाषितं सत्यभूषितम् ।
कायः परहिते यस्य कलिस्तस्य करोति किम् ॥ ५ ॥

प्रदोषे दीपकश्चन्द्रः प्रभाते दीपको रविः ।
त्रैलोक्ये दीपको धर्मः सुपुत्रः कुलदीपकः ॥ ६ ॥

गुणान् भूषयते रूपं शीलं भूषयते कुलम् ।
सिद्धिर्भूषयते विद्यां भोगो भूषयते धनम् ॥ ७ ॥

पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना कुण्डे कुण्डे नवं पयः ।
जातौ जातौ नवाचारा नवा वाणी मुखे मुखे ॥ ८ ॥

विद्या मित्रं प्रवासेषु भार्या मित्रं गृहेषु च ।
व्याधितस्यौषधं मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य च ॥ ९ ॥

हस्तस्य भूषणं दानं सत्यं कण्ठस्य भूषणम् ।
श्रोत्रस्य भूषणं शास्त्रं भूषणैः किं प्रयोजनम् ॥ १० ॥

५—उदारप्रशंसा ।

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।
वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ १ ॥

दाता नीचोऽपि सेव्यः स्यान्निष्फलो न महानपि ।
जलार्थी वारिधिं त्यक्त्वा पश्य कूपं निषेवते ॥ २ ॥

शुष्यन्ते पक्षिणश्चव पठन्ति शुकसारिकाः ।
दातुं शक्नोति यो वित्तं स शूरः स च पण्डितः ॥ ३ ॥

यद्ददासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नासि दिने दिने । (यच्छसि । भक्षयसि)
तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षसि ॥ ४ ॥

गौरवं प्राप्यते दानान्न तु वित्तस्य सञ्चयात् ।
स्थितिरुच्चैः पयोदाना पयोधीनामधः स्थितिः ॥ ५ ॥

६—मूर्खवायसः ।

विहरन्ति यदा हंसाः सानन्दं सरसीजले ॥
तत्रागत्य जनाः सर्वे भवन्ति मुदितास्तदा ॥ १ ॥

वृक्षस्थो वायसः कश्चित्प्रापश्यत्तद्दिने दिने ॥
चिन्ताक्रान्त इवासीत्स हंससौभाग्यकारणात् ॥ २ ॥

भवितुं हंसवच्छ्वेत उपायस्तेन चिन्तितः ॥
अत्यजत्पूर्वमित्राणि न्यवसच्च सरस्तटे ॥ ३ ॥

अश्रान्तं क्षालितौ पक्षौ वायसेन च वारिणा ॥
अभवत्पूर्ववच्छ्यामः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ४ ॥

सन्तोषश्च नरः कार्यो दैवदत्तैर्गुणैः खलु ॥
ईश्वरेच्छामनुसृत्य सुखिताः सन्ति मानवाः ॥ ५ ॥

७—अतिदर्पोऽपाताय ।

सोमवंशोद्भवः कश्चिद्यदुर्नाम भूपतिः ॥
नयेनैवाभरोद्राज्यं रक्षित्वा पुत्रवत्प्रजाः ॥ १ ॥

क्रतूनां च शतं तेन कृतमिन्द्रपदेच्छया ॥
सपद्येव फलं प्राप्तं माहेन्द्रं पदमं महत् ॥ २ ॥

दिव्यैश्वर्योपभोगेन मदान्धः सोऽभवत्तदा ॥
महर्षीनादिशद्दृप्तः शिबिका प्रोह्यतामिति ॥ ३ ॥

एतत्तद्वचनं श्रुत्वा विमूढास्ते महर्षयः ॥
अवहञ्छिबिकारूढं स्वांसैस्ते नहुषं प्रभुम् ॥ ४ ॥

वामनत्वादगस्त्यस्य कम्पिता शिबिकाभवत् ॥
सत्वरं सर्प सर्पेति सक्रोधो नहुषोऽवदत् ॥ ५ ॥

अपमानेन सङ्क्रुद्धोऽगस्त्यस्तमशपन्मुनिः ॥
न ते युक्तमिदं स्थानं भव सर्पो महीतले ॥ ६ ॥

उक्तमात्रेषु शब्देषु सहसा नहुषस्तदा ॥
प्रभावान्मुनिशापस्य पृथिव्यामपतत्खलु ॥ ७ ॥

मुनयो हि क्षमाशीला यदा गच्छन्ति क्रुद्धताम् ॥
तदानिवार्यस्तत्कोपः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ८ ॥

८—सुभाषितप्रशंसा ।

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् ।
मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥ १ ॥

धर्मो यशो नयो दाक्ष्यं मनोहारि सुभाषितम् ।
इत्यादिगुणरत्नानां सङ्ग्रही नावसीदति ॥ २ ॥

संसारकटुवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे ।
सुभाषितरसास्वादः सङ्गतिः सुजनैः सह ॥ ३ ॥

द्राक्षा म्लानमुखी जाता शर्करा चाश्मतां गता ।
सुभाषितरसस्याग्रे सुधा भीता दिवं गता ॥ ४ ॥

भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती ।
तस्माद्धि काव्यं मधुरं तस्मादपि सुभाषितम् ॥ ५ ॥

९—सज्जनप्रशंसा ।

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रियाः ।
चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ॥ १ ॥

उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम् ।
सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥ २ ॥

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
न हि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चाण्डालवेश्मनः ॥ ३ ॥ (गृहात्)

सज्जना एव साधूनां प्रथयन्ति गुणोत्करम् ।
पुष्पाणां सौरभं प्रायस्तनुते दिक्षु मारुतः ॥ ४ ॥ (प्रसारयति)

परदुःखं समाकर्ण्य स्वभावसरलो जनः ।
उपकारासमर्थत्वात्प्राप्नोति हृदये व्यथाम् ॥ ५ ॥

वित्ते त्यागः क्षमा शक्तौ दुःखे दैन्यविहीनता ।
निर्दम्भता सदाचारे स्वभावोऽयं महात्मनाम् ॥ ६ ॥

किमत्र चित्रं यत्सन्तः परानुग्रहतत्पराः ।
न हि स्वदेहशैत्याय जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ७ ॥

स्वभावं नैव मुञ्चन्ति सन्तः संसर्गतोऽसताम् ।
न त्यजन्ति रुतं मञ्जु काकसम्पर्कतः पिकाः ॥ ८ ॥

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ ९ ॥

साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् ।
न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया ॥ १० ॥

१०—परोपकारप्रशंसा ।

रविश्चन्द्रो घना वृक्षा नदी गावश्च सज्जनाः । (येनर)
एते परोपकाराय युगे दैवेन निर्मिताः ॥ १ ॥

आत्मार्थं जीवलोकेऽस्मिन् को न जीवति मानवः।
परं परोपकारार्थं यो जीवति स जीवति ॥ २ ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन।
विभाति कायः खलु सज्जनानां परोपकारेण न तु
चन्दनेन॥ ३ ॥ (शोभते)

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम् ॥ ४ ॥
(दुग्ध यच्छन्ति)

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष
परोपकारिणाम् ॥ ५ ॥

११—उद्योगप्रशंसा।

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ १ ॥

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः।
षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥ २ ॥

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥ ३ ॥

न दैवमिति सञ्चिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः।
अनुद्यमेन तैलानि तिलेभ्यो नाप्तुमर्हति ॥ ४ ॥

न लभन्ते विनोद्योगं जन्तवः सम्पदां पदम्।
सुराः क्षीरोदविक्षोभमनुभूयामृतं पपुः ॥ ५ ॥ (अपिबन्)

१२—सत्सङ्गमः ।

काचः काञ्चनसंसर्गाद्धत्ते मारकतीं द्युतिम् । (धारयति)
तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ १ ॥
कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः । (शापम्)
अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ २ ॥
महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः ।
पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥३॥ (मौक्तिकानां शोभाम्)
जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यम् । (बुद्धे)
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ॥ (नाशयति)
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिम् ।
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ ४ ॥ (नराणाम्)

१३—भूमिगतं धनम् ।

वसति स्म पुरा कश्चित्पण्डितो वृद्धतां गतः ।
स्वपुत्रानलसान्दृष्ट्वा चिन्तातुर इवाभवत् ॥ १ ॥
अथैकस्मिन्दिने पुत्रान्समाहूयावदन्मिथः ।
मन्येऽहं मृत्युकालो मे समीपे वर्ततेऽधुना ॥ २ ॥
श्रूयतां सावधानं च यत्र मे वर्तते धनम् ।
निखातं यत्कुत्रापि द्रव्यं क्षेत्रे सुरक्षितम् ॥ ३ ॥
विस्मृतं मया स्थानं स्मृतिभ्रंशात्सुनिश्चितम् ।
एवमुक्त्वा वचः कष्टात्पञ्चत्वं पण्डितो गतः ॥ ४ ॥ (वचनम्)
धनलाभेच्छया पुत्रा आखनन्क्षेत्रमुत्सुकाः ।
न दृष्टं तैस्तु कुत्रापि द्रव्यं भूमिगतं तदा ॥ ५ ॥
धान्यं दशगुणं लब्धं यदा क्षेत्रस्य कर्षणात् ।
अवदंस्ते तदा पुत्रा ज्ञातो हि पितुराशयः ॥ ६ ॥

शब्दसंग्रह.

अ

अंस —खांदा
अकस्मात् (अ)—एकाएकीं
अघम्—पाप
अट (१ प प)—हिंडणें, फिरणे
अटवी—अरण्य
अताकित (वि)—आकस्मिक
अतीव (अ)—पुष्कळ
अतिलौल्यम्—अतिशय हाव
अथ किम् (अ)—होय तर
अधिष्ठानम्—ठिकाण, शहर
अधि+वस (१ प प)—राहाणें
अध्यापय (अधि+इ चें प्रयोजक)—शिकविणें
अनध्यायदिनम्—सुटीचा दिवस
अनु+कृ (८ उ प)—अनुकरण करणें
अनु+इष् (४ प प)—शोधणें
अनु+भू (१ प प)—अनुभविणें
अनु+मन् (४ आ प)—संमति देणें
अन्ध (वि)—आंधळा
अन्वेषणम्—शोध
अप+सृ (१ प प)—दूर जाणें
अप+हृ (१ प प)—दूर नेणें
अपा+कृ (८ उ प)—नाश करणें
अभिक्रान्त (भूत वि)—हल्ला केलेला
अभिमत (भूत वि)—आवडता आवडलेला
अभिप्रेत (भूत वि)—इष्ट असलेला
अभिषिच (६ प प)—अभिषेक करणें
अभिधानम्—नांव
अम्बु (न)—पाणी
अम्बुजम्—कमळ
अम्भस (न)—पाणी
अम्भोधि (पु)—समुद्र
अर्क —सूर्य
अर्धचन्द्र —गचांडी
अर्पय (ऋ चें प्रयोजक)—अर्पण करणें
अर्धमग्न (वि)—अर्धवट बुडालेले
अर्ह (१ प प)—योग्य असणें
अलस (वि)—आळशी
अव+तृ (१ प प)—उतरणें
अव+सद् (१ ६ प प अवसीदति)—नाशाप्रत जाणें
अव+लम्ब् (१ आ प)—आधार घेणें अवलम्बिणें
अवस्थानम्—राहाणें
अशनम्—खाणें
अश्मता—दगडाची स्थिति
अश्रान्तम् (अ)—थकल्याशिवाय
असत् (वि)—वाईट मनुष्य

आ

आ + क्रुश् (१ प. प.)—आक्रोश करणें, रडणें

आ + चर् (१ प. प.)—आचरणें

आ + दा (१ प. प.)—घेणें

आ + दृ (६ आ. प.)—आदर दाखवणें

आ + नन्द् (१ प. प.)—आनन्दित होणें

आनन्दय (प्रयोजक)—आनन्दित करणें

आ + प्रच्छ (६ आ. प.)—निरोप घेणें

आपणिकः—दुकानदार, व्यापारी

आ + राध् (१० प. प.)—संतुष्ट करणें, आराधना करणें

आ + रुह् (१ प. प.)—वर चढणें, वर बसणें

आलय —ठिकाण, स्थान

आ + लम्ब् (१ आ. प.)—आश्रय करणें, आधार घेणें

आशय —हेतु, उद्देश

आ + श्रि (१ उ. प.)—आश्रय घेणें

आहूत (भू. धा. वि.)—बोलावलेला

आ + ह्वे (१ प. प.)—बोलावणें, हाक मारणें

(१ आ. प.)—आव्हान देणें

आ + ह्लाद् (१ आ. प.)—आनन्दित होणें

आह्लादय (प्रयोजक)—आनन्दित करणें

इ

इतस्ततः (अ.)—इकडे तिकडे

इन्दु (पुं.)—चन्द्र

उ

उच्च (वि.)—उंच

उच्चैस् (अ.)—उदात्त स्वरानें, मोठ्यानें

उटज -म्—झोपडी, लहानसा आश्रम

उत्तरतः (अ.)—उत्तरेकडे

उद्यानम्—बाग

उदरम्—पोट

उद्यत (वि.)—तयार, सज्ज

उद् + भू (१ प. प.)—उत्पन्न होणें

उद् + पद् (४ आ. प.)— ,,

उद् + स्था (१ प. प.)—उठणें, उभें राहणें

उद्गमस्थानम्—उगमाचें ठिकाण

उद्यम —उद्योग

उप + आस् (२ आ. प.)—उपासना करणें, पूजा करणें

उप + दिश् (६ उ. प.)—उपदेश करणें

उपपदम्—नाव, पदवी

उपपन्न (भू. वि.)—योग्य

उपरि (अ.)—वर

उपवनम्—बाग

उप + विश् (६ प. प.)—बसणें

उपायनम्—बक्षीस, नजराणा

उपेत (धा. वि.)—युक्त, सम्पन्न

उलूक —घुबड

ए

एतादृश (वि., स्त्री. °शी)—या प्रकारचा

एकोनशततम (वि स्त्री °मी)— नव्याण्णवावा

ओ

ओषधि (स्त्री)—वनस्पति , औषधी झाड

क

कक्षान्तरम्—वाखेचा पोकळा
कदशनम्—वाईट अन्न
कन्था—गोधडी, ठिगळ्यांचें वस्त्र
कन्या—मुलगी
कपिल (वि)—पिंगट रंगाचा
कपोत —कबूतर
कर —हात
कर्कट —खेंकडा
कर्पर —खापरा
कर्पूरगुटिका—कापुराची पुडी
कष्टमय—(वि स्त्री °मयी)—दु:ख कारक

काक —कावळा
काचवत् (अ)—काचेसारखे
कातर (वि)—भित्रा
कान्ता—बायको
काञ्चनम्—सुवर्णम्, सोनें
कापुरुष —क्षुद्र मनुष्य
कामदा (स्त्री)—इच्छा पुरविणारी
काय —देह , शरीरम्
काष्ठा—मर्यादा
किल (अ)—खरोखर

कीट , कीटक —किडा
कुम्भकार , कुलाल —कुम्भार
कुलाय –यम्—घरटें
कुतश्चित् (अ) कोणीकडून तरी
कुक्कुट —कोंबडा
कुसुमम्—फूल
कूटम्—शिखरम्
कृ (८ उ प)—करणें
कृप् (१-६ प प)—ओल्णें नांगरणें
कृतान्त —मरणाचा मालक
कृष्ण (वि)—काळा
कृपावत —दयाळू
कृषिकर्मन्—शेतकी
कोटि (स्त्री)—टोंक मर्यादा
कोटर –रम्—झाडाची ढोली
कोशागारम्—खजिना
क्रतु (पु)—यज्ञ
क्रमश (अ)—क्रमाने
क्रीड् (१ प प)—खेळणें
क्रुध् (४ प प)—रागावणें
क्रौञ्च —पक्ष्याचें नाव
क्रौर्यम्—क्रूरपणा
क्षल् (१० उ प)—धुणें
क्षतम्—जखम , गोंध
क्षारोद —क्षारसमुद्र
क्षुद्र (वि)—हलक्या मनाचा, नीच
क्षेत्रम्—शेत
क्षेमकारक (वि)—रक्षण किंवा हित करणारा

ख

खगः—पक्षी
खञ्ज (वि.)—लंगडा
खण्डशः कृ (८ उ. प.)—तुकडे करणे

ग

गजः—हत्ती
गन्धः—सुवास
गानम्—गाणे
गीर्वाणभारती—देवांची भाषा
गुणोत्करः—गुणांचा समुदाय
गृध्रः—गिधाड
ग्रामः—गाव
ग्रामान्तरम्—दुसरा गाव

घ

घृतम्—तूप
घ्रा (१ प. प.)—हुंगणे, वास घेणे

च

चटकः (पुं.), चटका (स्त्री.)—एक पक्षी
चतुर् (संख्यावि.)—प्र. चत्वारः—चार
द्वि. चतुरः— ,,
चन्द्रिका—चन्द्रप्रकाश
चरणः—पाय
चर् (१ प. प.)—हिंडणे, फिरणे
चर्व् (१ प. प.)—चावणे, रवंथ करणे
चर्मन् (न.)—चामडे
चिन्त् (१० उ. प.)—विचार करणे, चिन्तन करणे
चित्रित (वि.)—चित्रविचित्र रंगाचा
चुर् (१० उ. प.)—चोरणे
चेतस् (न.)—मनस्, चित्तम्

छ

छेदः—छेदनम्—तोडणे

ज

जननी—आई
जम्बुकः—कोल्हा
जाड्यम्—अज्ञान, मंदपणा
जामातृ (पुं.)—जावई
जीव् (१ प. प.)—जगणे, जिवंत राहणे
जीवयात्रां कृ (८ उ. प.)—आयुष्य घालवणे

ड

डी (१ आ. प.)—उडणे

त

तडागः—तलाव, तळे
तटः (पुं.), तटी (स्त्री.), तटम् (न.)—तीर, पृष्ठभाग
तत्र (अ.)—तेथे
तरल (वि.)—हालणारा, अस्थिर
तरङ्गः—लाट
तादृश (वि. स्त्री. °शी)—त्याच्यासारखा

तापस—यति, संन्यासी
तीर्थम्—पवित्र स्थळ
तीक्ष्णांशु (पु)—सूर्य
तुङ्ग (वि)—उंच
तुरग, तुरङ्ग, तुरङ्गम—घोडा
तुष् (४ प प)—संतुष्ट होणें
तृणम्—गवत
तृणोल्का—गवताचा चूड
त्रिदिवम्—आकाश, स्वर्ग

द

दक्षिण (वि)—उजवा, उदार, कुशल
दण्ड—शिक्षा, काठी
[illegible]—दांत
दश् (१ प प-दशति)—डास घेणें, चावणें, डसणें

दशगुण (वि)—दसपट
दा (१ प प)—देणें
दाक्ष्यम्—औदार्य, दक्षता
दारक (पु)—मुलगा, दारिका (स्त्री)—मुलगी

दिनम्—दिवस
दिवा (अ)—दिवसा
दिवाकर—सूर्य
दुग्धम्—दूध
दुराचार (वि)—वाईट आचरण करणारा
दुर्भिक्षम्—दुष्काळ
दुर्जन—वाईट मनुष्य
दुस्तर (वि)—तरण्यास कठीण
दृश् (१ प प)—पाहणें

देवायतनम्—देऊळ
देवालय—देऊळ
द्युति (स्त्री)—तेज
द्वास्थ—द्वारपाळ

ध

धर्म—धर्म, गुण
धाव् (१ प प)—धावणें
धार्मिक—धर्माप्रमाणें वागणारा, साधु
धिक् (अ)—धिक्कार असो
धृ (१० उ प)—धारण करणें
धेनु (स्त्री)—गाय
ध्यै (१ प प)—ध्यान करणें, चिंतन करणें

न

नकुल (पु)—मुंगूस (स्त्री-नकुली)
नम् (१ प प)—नमस्कार करणें
नयनम्, नयन—डोळा
नय, नीति—न्याय
नवाम्बु (न)—नवीन पाणी
नादय (नद् चें प्रयोजक)—वाजवणें
नासिका—नाक
निखात (धा वि)—पुरलेलें
निन्द् (१ प प)—निन्दा करणें
निपुणम् (अ)—बारकाईनें
निबिड (वि)—दाट
निष्णात (धा वि)—पूर्ण पारंगत
नि+मन्त्र् (१० आ प)—बोलावणें
निम्न (वि)—खोल

नियुज (१ प प १० उ प)-नेमणें
निर्घृण (वि)—क्रूर, क्रूर
निर्दम्भता—दंभ न करणें
निर्भर (वि)—भरलेला पूर्ण
नि + वृ (प्रयोजक)—निवारण करणें
नि + वृत् (१ आ प)—परतण
निवर्तनम्—परत फिरणें
नि सारय (नि + सृ चें प्रयोजक)—घालवून देणें
निस् + पद (प्रयोजक –घडवून आणणें
नि सारणम्—घालवून देणें
नि + सद् (१ आ प)—आश्रय करण
नीड -कम्—घरटें
नूतम् (अ)—खरोखर
नृत् (४ प प)—नाचण
नौका—होडी

प

पञ्चत्व गम्—मरणें
पञ्जर —पिंजरा
पथिक पान्थ —वाटसरू
पर्णम्—पान
पर्णशाला—खोपडा
पत्रम्—पान
पयोद —मेघ
पयोधि (पु)—समुद्र
पवन —वारा
परा + अय् (१ आ प पलायते)—पळून जाण
परि + भ्रम् (१ ४ प प)—वाटेलें फिरणें
परि + वृत् (१ आ प)—फेरा घालणें
„ (प्रयोजक)—वाटेलें फिरवणें
परोक्षम् (अ)—पाठीमागें
पश्चात् (अ)—नंतर,
पा (१ प प)—पिणें
पाणि (पु)—हात
पादप —वृक्ष
पार -रम्—दुसरी बाजू
पालय (पा २ प प चें प्रयोजक)—पाळणें रक्षण करणें
पाषाण —दगड
पिच्छ —मोर
पिण्ड —भाताचा गोळा
पितृ (पु)—बाप
पिच्छम्—पिसारा
पीड् (१० उ प)—पीडा देण
पुष्पम्—फूल
पुरत (अ)—पुढें
पुष् (४ प प)—पोसण
पूर (१० प प)—पुरें करण भरणें
पूर्वम्, प्राक् (अ)—पूर्वी
पृष्ठम्—पाठ पृष्ठभाग
प्रकृति (स्त्री)—मूळ स्वभाव प्रजा
प्र + क्षिप् (६ उ प)—फेंकणें
प्रच्छ् (६ प प)—विचारणें
प्रतिपत्ति (स्त्री)—सन्मान

प्रच्छन्न (वि)—लपलेला
प्रतिवचनम्—उत्तर
प्रति+ईक्ष् (१ आ प)—वाट पाहाणें
प्रति+वद् (१ प प)—उत्तर देणें
प्रत्युद्+गम् (१ प प)—सामोरें जाणें
प्रत्यूह—विघ्न
प्रथ् (१० उ प)—प्रसिद्ध करणें
प्र+नम् (१ प प)—नमस्कार करणें
प्रवृत्त (भा वि)—जागा झालेला
प्रभूत (वि)—पुष्कळ
प्रवृत्त (भा वि)—चालू असलेला
प्र+शंस् (१ प प)—स्तुति करणें
प्रसारय (प्र+सृ चें प्रयोजक)—पसरवणें
प्र+स्था (१ आ प)—निघणें
प्राज्ञ—शहाणा मनुष्य
प्र+अर्थ् (१० आ प)—प्रार्थना करणें
प्रासाद—राजवाडा
प्री (१० उ प)—संतुष्ट करणें

ब

बद्ध (भा वि)—बांधलेला
बर्ह—पिसारा
बलात् (अ)—जोरानें
बलीवर्द—बैल
बहिस् (अ)—बाहेर
बहुमूल्य (वि)—फार किंमतीचा
बुभुक्षा—भूक

भ

भक्ष (१० उ प)—खाणें
भक्षणार्थम् (अ)—खाण्याकरिता
भल्लूक—अस्वल
भाण्डपति—व्यापारी
भारतवर्षम्—भरतखण्ड
भारतवर्षीय—हिंदुस्थानातील मनुष्य
भार—ओझें
भारती—वाणी, सरस्वती
भार्या—पत्नी
भाष् (१ आ प)—बोलणें
भीषण (वि)—भयंकर
भूति (स्त्री)—भरभराट
भूमिभाग—प्रदेश
भ्रम् (१-४ प प)—फिरणें

म

मञ्जु (वि)—मधुर, मञ्जुळ
मन् (४ आ प)—मानणें, विचार करणें
मन्त्र् (१० आ प)—ठरविणें, सल्ला देणें
मतङ्गज—हत्ती
मन्द (वि)—मंद
मयूर—मोर
मातृ (स्त्री)—आई

मारक्त (वि)—मातांचें (स्त्री – मारक्ती)
मार्ग —वाट
मा कार —साव्य
मित्रभाव —मैत्री
मिथ (अ)—एकत्र, गुप्तपणें
मुक्ताफलम्—मोती
मुखम्—तोंड
मुच (६ उ प)—सोडणें
मोचनम्—सुटका
मृग —हरिण, वनातील पशु
मूषक —उंदार
मेखला—कमरपट्टा
मौर्ख्यम्—मूर्खपणा
मौक्तिकम्—मोती
मौनित्वम्—स्तब्धपणा, मुकेपणा

य

यति (पु)—मुनि
यथार्थंत (अ)—खरोखर
याच् (१ आ प)—मागणें याचना करणें
याचक —भिक्षुक
यात्रिक —यात्रा करणारा
यौवनपदवी—तारुण्याची अवस्था

र

रक्ष (१ प प)—रक्षण करणें
रच् (१० उ प)—रचना करणें बांधणें
रजस (न)—धूळि
रत्नपणा—रत्न हें नाव
रथ्या—रस्ता
रव —आवाज
राज्यतन्त्रम्—राज्यकारभार
रिपु (पु)—शत्रु
रुच (१ आ प)—आवडणें
रुतम्—आवाज
रुधिरम्—रक्त
रुह् (१ प प)—वाढणें

ल

लक्षणम्—चिन्ह
लग्न (धा वि)—लागलेलें चिकटलेलें
लता—वेल
लभ् (१ आ प)—मिळणें
ललाटम्—कपाळ
लाङ्गूलम्—शेपूट
लिख् (६ प प)—लिहिणें
लिप्त (धा वि)—लेप दिलेला, सारवलेला
लम्पट (वि)—चैनाळ

व

वद् (१ प प)—बोलणें
वन्य (वि)—रानटी
वयस्य —सोबती
वराक (वि)—गरीब
वर्ण् (१० उ प)—वर्णन करणें
वर्ण —रंग

वर्षाकाल—पावसाळा
वस् (१ प. प)—राहाणें
वह् (१ प प.)—वाहून नेणें, वाहाणें
वाग्देवी—सरस्वती
वाञ्छ् (१ प. प)—इच्छा करणें
वाम (वि)—डावा
वामनत्वम्—खुजेपणा
वायस—कावळा
वारि (न)—पाणी
वार्धि-वारिधि (पु.)—समुद्र
विकसित (धा. वि.)—फुललेला
विक्षोभ—खळबळ
विकार, विकृति (स्त्री)—विक्रिया, बदल
विघ्नच्छिद् (पु)—विघ्ननाशक
विजर (वि)—वार्धक्य नसलेला, तरुण
विजन (वि.)—निर्जन
वितत (धा. वि.)—पसरलेला, रुंद
वि+सृ (१ प. प)—देणें, सोपविणें
वि+धा (कर्मणि)—करणें
विपणि (पु)—दुकान, बाजार
वि+लोक् (१० उ. प.)—पाहाणें
विरक्त (वि)—संसाराला कंटाळलेला
विरोपित (वि)—बरा केलेला
विविक्त (वि.)—गुप्त, निर्जन
विविध (वि)—निरनिराळ्या प्रकारचा
विशिष् (कर्मणि)—श्रेष्ठ असणें
वि+हृ (१ प. प.)—विहार करणें, खेळणें
वृत् (१ आ प.)—असणें, वागणें
वृश्चिक—विंचू
वृषभ—बैल
वृध् (१ आ प)—वाढणें
वेला—मर्यादा, भरती
वैभवम्—ऐश्वर्य
व्यध् (४ प प.)—टोचणें, खुपसणें
व्याध—पारधी
व्याघ्र—वाघ
व्यव+हृ (१ प प)—वागणें
व्ययत (अ.)—व्ययामुळ
व्यजनम्—पंखा
व्या+पद् (४ आ. प.)—मरणें
(प्र. व्यापादयति)—ठार मारणें
व्रीहिभार—तांदुळाचें ओझें

श

शकट—गाडी
शयनम्—बिछाना
शय्या—
शर्करा—साखर
शाखा—फांदी
शासनम्—हुकुम
शिबिका—पालखी
शिवालय—शंकराचें देऊळ
शिशिर (वि)—थंड
शीर्षम्—डोकें
शुक—पोपट
शुच् (१ प. प.)—शोक करणें
शृङ्गम्—शिंग, शिखर

शोभन (वि)—चागला
श्येन —बहिरी ससाणा
श्रान्त (धा वि)—थकलेला
श्रु (५ प प)—ऐकणें
श्रुतम्—ज्ञान, विद्या

स

सं+हृ (१ प प)—संहार करणें
सचिव —प्रधान
सकल (वि)—सर्व पूर्ण
संसर्ग —संगति
सम्+चर् (१ प प)—फिरणें
सत्त्व -त्वम्—प्राणी
सत्प्रभा—चांगला प्रकाश
सद्यस् (अ)—झटकन्
सन्तानम्—संतति
सन्नद्ध (धा वि)—तयार
सपदि (अ)—झटकन
समीपम्-पे (अ)—जवळ
सम्प्राप्त (धा वि)—आलेला, घडलेला
सम्पर्क —संगति
सम्पन्न (धा वि)—युक्त
सरसी—तळें सरोवर
सविशेषम् (अ)—विशिष्ट तऱ्हेनें
सहाय —मदतनीस
सारिका—मैना, साळुंकी
सार्थता—अर्थपूर्णता
सारमेय —कुत्रा
सावधानम् (अ)—लक्ष देऊन
सिकता—वाळू

सिच् (६ प प.)—शिंपडणें
सिद्धि (स्त्री)—जय, यश
सुधा—अमृत
सुप्त (धा वि)—झोपलेला
सुभाग्यम्-सौभाग्यम्—चांगलें दैव
सुत —मुलगा
सुमनस् (स्त्री)—फूल
सृज् (६ प प)—उत्पन्न करणे
सौजन्यम्—चांगुलपणा
सौरभम्—सुवास
स्तेन —चोर
स्था (१ प प)—उभे राहाणें
स्थापय (स्थाचे प्रयोजक)—ठेवणें
स्रु (१ प प)—स्रवणें, पाझरणें,
झिरपणे
स्वप् (२ प प)—झोपणें
स्वसृ (स्त्री)—बहीण
स्वर्धेनु (स्त्री)—कामधेनु
स्वयमेव (अ)—स्वतःच
स्वैरम् (अ)—यथेच्छम् हसु

ह

हरित (वि)—हिरवा
हरिणाजिनम्—हरिणाचें कातडें
हल्म्—नांगर
हस्त —हात
हा हतोऽस्मि—अरेरे माझा घात झाला
हिमम्—बर्फ
हिरण्मय (वि स्त्री °यी)—सोन्याचा

भाग तिसरा—मराठी उतारे

मराठीचें संस्कृत भाषान्तर

(भाषान्तराकरितां सूचना)

१ सूर्य आकाशांत प्रकाशतो—सूर्यः आकाशे प्रकाशते।
सूर्योदयाचे वेळीं मनुष्यें कामाला आरंभ करितात—सूर्योदये जनाः कार्यम् आरभन्ते।

वरील मराठी वाक्याच्या संस्कृत भाषान्तरावरून असें दिसून येईल कीं, वाक्यातील कर्तृपदवाचक शब्दाची प्रथमा विभक्ति योजतात व कर्मपद-वाचक शब्दाची द्वितीया विभक्ति योजतात, आणि क्रियापदाचें रूप जरूर त्या काळाचें पुरुष व वचन यामध्यें कर्तृपदाप्रमाणें असावें लागतें. वाक्यातील इतर शब्द त्याच्या वाक्यातील उपयोगाला व अर्थाला अनुसरून योग्य त्या विभक्तींत योजावे लागतात. जसें सूर्योदयाचे वेळीं या कालवाचक शब्दाचें भाषान्तर 'सूर्योदये' या सप्तम्यन्त पदानें केलेलें आहे. 'चन्द्र सूर्यापासून प्रकाश मिळवितो' या वाक्याचें भाषान्तर 'चन्द्रः सूर्यात् प्रकाशं लभते' असें होतें. 'मी पाण्यानें हात व पाय धुतो' या वाक्याचें भाषान्तर 'अहं जलेन हस्तौ पादौ च क्षालयामि' असें केलें जातें. अशा रीतीनें प्रथम कर्तृपद व त्याचीं विशेषणें, नंतर कर्मपद व त्याचीं विशेषणें आणि शेवटीं क्रियापद व क्रियाविशेषणें योजून मराठीप्रमाणेंच सामान्यतः संस्कृतमध्यें साध्या वाक्यांची रचना करावी.

विशेषणाचीं रूपें विशेष्याप्रमाणें लिंग, विभक्ति व वचन यामध्यें केलीं जातात.

त्याचप्रमाणें काहीं विशिष्ट क्रियापदें व अव्ययें यांच्या उपयोगासंबंधीं पुस्तकांत ठिकठिकाणीं दिलेल्या टीपाप्रमाणें वाक्यरचना करावी.

२ मुलगा अध्ययनाला प्रारंभ करतो—बालः अध्ययनम् आरभते ।
मुनि दुर्जनाचा त्याग करतो—मुनिः दुर्जनं त्यजति ।
भक्त ईश्वराची पूजा करतो—भक्तः ईश्वरं पूजयति ।
मुलगा वडिलांची सेवा करतो—पुत्रः जनकं सेवते ।

वरील मराठी वाक्यांतील अधोरेखित शब्दांचें भाषान्तर एकाच सकर्मक क्रियापदवाचक शब्दानें केलेलें आहे, व म्हणून त्यांच्याशीं संबंध असणाऱ्या नामाचें भाषान्तर द्वितीयान्त कर्मपदानें केलेलें आहे.

३ मनुष्य प्रयत्न करतो—नरः प्रयतते ।
हत्ती पाण्यांत क्रीडा करतो—जले गजः क्रीडति ।

वरील वाक्यांतहि अधोरेखित शब्दांचें संस्कृत भाषान्तर एकेका अकर्मक क्रियापदानें केलेलें आहे. परन्तु अशीं क्रियापदें संस्कृतमध्यें फार थोडीं आहेत.

४ चन्द्र प्रकाशतो—प्रकाशत आहे—प्रकाशत असतो—या सर्व क्रियापदांचें भाषान्तर 'प्रकाशते' या एका साध्या वर्तमानकाळी रूपानें केलें जातें.
श्रीमान् मनुष्य राहिला—राहात असे—राहात होता—या सर्व क्रियापदांचें भाषान्तर 'अवसत् किंवा वसति स्म' असें केलें जातें. (वर्तमानकाळी रूपाबरोबर स्म हें अव्यय योजलें असता भूतकाळी अर्थ होतो.)

५ झाडें वाकलीं होतीं—वृक्षाः अवनताः आसन् ।
वेली शोभत होत्या—लताः शोभिताः अभवन् ।
जमीन आच्छादिलेली होती—भूमिः आच्छादिता आसीत् ।

वरील वाक्यांतील संयुक्त क्रियापदांचें भाषान्तर भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणें व अस् हें क्रियापद योजून करतात.

६ मी शाळेंत जाऊं का—अपि अहं पाठशालां गच्छानि ।
आम्हांला सोबत्यांबरोबर खेळूं द्या—वयं वयस्यैः सह क्रीडाम ।
त्याला विजय मिळो—सः विजयताम्—विजयं लभताम् ।

तो घरीं जाओ दे—सः गृहं गच्छतु ।

त्याना येथें बसू द्या—ते अत्र उपविशन्तु ।

वरील दाहेच्या वाक्यामध्यें प्रथमपुरुषी व तृतीयपुरुषी कर्तृपदाबरोबर आज्ञार्थी रूपें योजण्याचा प्रघात आहे

७ मुलांनो तुम्ही श्लोक पाठ करा—बालाः यूयं श्लोकं पठत ।

" तुम्ही पाणी प्या— " " जलं पिबत ।

राजा तुला विजय मिळो—हे भूपते विजयं लभस्व ।

द्वितीयपुरुषी कर्तृपदाबरोबर आज्ञा, उपदेश व आशीर्वाद दर्शविण्याकरिता आज्ञार्थी रूपें योजतात

८ मुलांनीं शाळेंत जावें—बालाः पाठशालां गच्छेयुः ।

मनुष्यांनीं ईश्वराचें स्मरण करावें—मनुजाः ईश्वरं स्मरेयुः ।

जर तो माझेकडे येईल तर मी त्याला मदत करीन—यदि सः मम गृहम् आगच्छेत् तर्हि अहं तस्य साहाय्यं कुर्याम् ।

वरील वाक्यातील पहिल्या दोन वाक्यातील मराठी विध्यर्थी क्रियापदाचें भाषान्तर संस्कृत विध्यर्थी क्रियापदानी केलेलें आहे व एकमेकावर अवलंबून असणाऱ्या भविष्यकालीन वाक्यामध्यें विध्यर्थी रूपें योजलेली आहेत

९ 'मुलानें आंबा खाल्ला' या मराठी कर्मणि प्रयोगातील वाक्याचें भाषान्तर संस्कृतमध्यें कर्तरि किंवा कर्मणि दोन्ही प्रयोगात करता येतें, जसें—

बालः आम्रम् अभक्षयत्—बालेन आम्रम् भक्षितम् ।

रामानें रावणास मारिलें या मराठी सकर्मक भावे प्रयोगाचें भाषान्तर संस्कृतमध्यें कर्तरि व कर्मणि या दोन्ही प्रयोगात करता येतें जसें—रामः रावणम् अमारयत्—रामेण रावणः मारितः ।

१० दोन अथवा अधिक साधीं वाक्यें जोडतांना योग्य त्या अव्ययांचा उपयोग केला पाहिजे च, वा, इति, किन्तु—परन्तु—परम्—तु, यतः—हि, अतः, या उभयान्वयी अव्ययांचा उपयोग योग्य नियमांनु सार केला पाहिजे. ज्यास्त माहितीकरितां पाठ ९ व संस्कृत–वाक्यरचना पाठ ४, ५, २४ व २५ पहा.

सुख अनुभवतात वर दुःखे गरीबाना त्रास देतात. येथील लोक निरनिराळे धर्म अनुसरतात. येथें विस्तीर्ण व रम्य बागा आहेत. तेथे सकाळ व संध्याकाळीं लोक जातात व इकडे तिकडे फिरतात. या बागामध्यें शुद्ध व थंड वारा वाहातो व तो लोकांचीं मनें आनन्दित करतो. तसेंच समुद्राच्या तीरावरहि लोक संध्याकाळीं जातात. ते वाळूंत बसतात अथवा तीरावर फिरतात. मुलें वाळूंत खेळतात किंवा पाण्यातून चालतात. येथें निरनिराळीं वाहनें आहेत. शहराच्या एका भागातून दुसऱ्या भागात लोक वाहनानीं जातात येथें सर्व लोक कामात गढलेले असतात

७

वाराणसी नगरींत महाधन नावाचा श्रीमान् मनुष्य राहात होता. तो एकदा रात्रीं घरीं नव्हता तेव्हा त्याचे घरात दोन चोर शिरले. त्यानी सर्वत्र द्रव्य शोधलें तेव्हा त्याना द्रव्याची पेटी सापडली. त्यानी ती उचलली व ते बाहेर गेले. इतक्यात घराच्या दाराशी बसलेला कुत्रा मोठ्यानें भुंकूं लागला. त्याच्या भुंकण्यानें निजलेले नोकर जागे झाले व त्यानी त्या चोराचा पाठलाग केला. तेव्हा ते चोर त्याच्याशी लढले. परंतु त्या नोकरानी त्याना काठ्यानीं मारलें व त्याना पकडलें. अशा रीतीनें त्या श्रीमन्त मनुष्यास त्याचें द्रव्य परत मिळालें पुढें त्या चोराना न्यायाधीशानें शिक्षा केली. महाधनाला फार आनंद झाला व त्यानें आपल्या नोकराना बक्षीस दिलें

८

बाण कवि हा एका गरीब पण्डिताचा मुलगा होता तो फार हुषार होता व सर्व विषयामध्ये प्रवीण झाला. सर्व लोक त्याला वाखाणीत, परंतु त्याचे वडील त्याची स्तुति करीत नसत. यामुळें बाणाला दुःख होई. एकदां तो वडिलावर फारच रागावला व वडिलाच्या विछान्याशेजारी तरवार घेऊन लपून बसला. तेव्हां त्यानें वडिलाचें व आईचें भाषण ऐकिलें वडील म्हणाले, 'माझा मुलगा फार हुषार आहे हें मी जाणतों. परंतु तो गर्विष्ट होऊं नये म्हणून मी स्वतः त्याची स्तुति करीत नाहीं. मला त्याच्या हुषारीबद्दल अतिशय आनंद होतो.' हें वडिलाचें बोलणें बाणानें ऐकिलें व एकदम तो वडिलाच्या पाया पडला व

आपल्या अविचाराबद्दल त्यानें त्यांची क्षमा मागितली. तेव्हां त्यांनीं त्याला क्षमा केली व ते म्हणाले, ' अविचारानें कोणतीहि गोष्ट करू नये, कारण अविचार हा सर्व दुःखाचें मूळ आहे. '

९

ध्रुव हा उत्तानपाद नावाच्या राजाचा मुलगा. त्याच्या आईचें नाव सुनीति. त्या राजाची सुरुचि नावाची दुसरी आवडती बायको होती. तिच्या मुलाचें नाव उत्तम होतें. तिला ध्रुव आवडत नसे. एकदा तो आपल्या बापाच्या मांडीवर बसला होता. तेथें सुरुचि आली, व तिनें त्याला राजाच्या मांडीवरून ओढला. तेव्हां ध्रुव दुःखी झाला व आईजवळ गेला. तो आईला म्हणाला ' मी नारायणाची भक्ति करतो व अचल पद मिळवितों ' एके दिवशीं ध्रुवानें घर सोडलें व तो रानांत गेला. त्याला नारद मुनि भेटले व त्यांनी त्याला उपदेश केला. तेव्हां ध्रुवानें ईश्वराचें ध्यान केलें. नंतर स्वतः नारायण त्याचे पुढें उभे राहिले व म्हणाले ' ध्रुवा, ऊठ व घरीं जा आणि मातापित्यांना आनंदित कर. मी तुझ्या भक्तीनें संतुष्ट झालों. ' त्याप्रमाणें ध्रुव परत आईबापाकडे गेला. उत्तानपादानें वृद्धपणीं राज्याचा भार ध्रुवावर सोपविला आणि आपण अरण्यांत गेला. ध्रुवानें पुष्कळ वर्षे राज्य केलें व शेवटीं स्वर्गांत अटळ स्थान मिळविलें.

१०

मौर्य कुळांत चन्द्रगुप्त नांवाचा प्रख्यात राजा होऊन गेला. अशोक हा त्याचा नातू. अशोक गुरुजीपासून निरनिराळे विषय शिकला व त्यांत तो पारंगत झाला. पुढें अशोकानें तक्षशिला नगरी जिंकली. त्याच्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर मुख्य प्रधानानें त्याला सिंहासनावर बसविलें. अशोकाच्या राज्यांत विद्यालयें स्थापलीं गेलीं. त्याला धनुर्विद्येचा नाद होता. त्यानें कलिंग देशाच्या राजाचा पराजय केला. त्या युद्धांत असंख्य लोक मारले गेले. त्यामुळें त्याचे मनांत विरक्ति उत्पन्न झाली. त्यानें बौद्धधर्म अनुसरला. त्याच्या राज्यांत बौद्धधर्मांची फार वाढ झाली.

११

एकदां गुरुजींबरोबर पुष्कळ विद्यार्थी गांवाच्या बाहेर बागेंत गेले. बागेंत

पुष्कळ झाडें होतीं. ता झाडें फळांच्या मारानें वाकलीं होतीं. वेलीं सुवासिक फुलांनीं शोभत होत्या. जमीन हिरव्या गवतानें आच्छादिलेली होती. तेथें ते सगळे इकडे तिकडे हिंडले. नंतर ते विद्यार्थी थकले व त्यांना भूक लागली. तेव्हा गुरुजींनी माळ्याला बोलाविलें व सांगितलें 'हे मुलगे फार भुकेलेले आहेत. यांना खावयास पिकलेली फळें दे. त्यांची किंमत मी तुला देतों.' माळ्यानें पक्व फळे आणिली. तेव्हा गुरुजी विद्यार्थ्यांना म्हणाले, 'मुलांनो, तळ्याच्या काठीं झाडाच्या सावलीत बसा व हीं गोड फळें खा. नंतर तलावाचें स्वच्छ पाणी प्या व विश्रांति घ्या.' त्याप्रमाणें मुलांनीं केलें व नंतर ते सर्व घरीं परतले.

१२

युधिष्ठिराचें धन व राज्य द्यूतात नष्ट झालें. तेव्हा तो आपले भाऊ व द्रौपदी यांसह अरण्यांत गेला. तेथें ती सर्व झाडांचीं फळें व मुळें खात असत. युधिष्ठिराला या अवस्थेमुळें दुःख होई. एकदा त्यानें सूर्याची प्रार्थना केली कीं 'हे सूर्या, आमची ही कष्टकारक दशा पाहा व आमच्यावर दया कर, नाहीं तर आम्हाला मरणाशिवाय दुसरी गति नाहीं.' सूर्याचें मन द्रवलें व त्यानें युधिष्ठिराला अन्नानें भरलेली थाळी दिली. त्या थाळींतून पाण्डवांना जरूर तें अन्न मिळत असे. त्यामुळेंच पाण्डवांना वनवासाचें दुःख सहन करतां आलें.

१३

दशरथ राजाला चार मुलगे होते. त्यांतील राम हा सर्वांत वडील. म्हणून त्यानें रामाला युवराजपदावर बसविण्याची इच्छा केली. हे कैकेयीला आवडलें नाहीं. म्हणून दशरथ राजानें रामाला वनात पाठविलें. सीता व लक्ष्मण त्याचे बरोबर गेली. या दुःखानें दशरथ मरण पावला. त्या वेळीं भरत मामाचे घरीं होता. कैकेयीनें भरताला बोलाविलें व त्याला सिंहासनावर बस म्हणून सांगितलें. तो म्हणाला 'हें सिंहासन रामाचें आहे. मी रामाकडे जातों व त्याला परत आणतों.' त्याप्रमाणें तो अरण्यात रामाकडे गेला. त्यानें येण्याचें कारण रामाला सांगितलें. तेव्हा राम म्हणाला 'माझें परतणें अशक्य आहे. कारण मी वचनानें बांधला गेलों आहें. म्हणून तूं परत जा व राज्य कर.' परंतु भरत

रामाशिवाय परत गेला नाही. शेवटीं रामाच्या उपदेशानें तो अयोध्येस परत गेला. त्यानें रामाच्या पादुका सिंहासनावर ठेविल्या व आपण रामाचा प्रतिनिधि या नात्यानें राज्य केलें.

१४

राम, लक्ष्मण व सीता हीं जनस्थानांत राहात होतीं. तेथें लक्ष्मणानें एक सुंदर झोपडी उभारली. एके दिवशीं एक सुवर्णमृग झोपडीजवळ आला. सीतेनें तो पाहिला व तिला तो आवडला. ती रामास म्हणाली, 'या सुवर्णमृगाला पकडा व माझ्याकडे आणा.' तेव्हां राम लक्ष्मणाला म्हणाला, 'मी यास पकडतों. तू सीतेपासून दूर जाऊं नको.' नंतर सीतेनें एकदम 'लक्ष्मणा, लक्ष्मणा, इकडे जलदीनें ये' असे दीनवाणे शब्द ऐकिले. तेव्हा ती लक्ष्मणाला म्हणाली, 'राम संकटांत आहे. त्याच्या मदतीला जा.' लक्ष्मण म्हणाला, 'मी तुम्हाला सोडून कसा जाऊं? रामाची आज्ञा मी कशी मोडूं? हे रामाचे शब्द नव्हत.' तेव्हां सीता त्याच्यावर रागावली. म्हणून लक्ष्मण निघून गेला. मध्यंतरीं रावण भिक्षु-रूपानें तेथें आला व त्यानें सीतेला पळविली.

१५

वाराणसी नगरींत महाप्रज्ञ नावाचे यति राहात असत. ते सर्व शास्त्रांत प्रवीण होते. त्यांनी एकदा सभेमध्यें उपदेश केला, 'मनुष्यांनी ईश्वराचें स्मरण करावें व स्थिर चित्तानें ध्यान करावें. ईश्वराची पूजा दररोज करावी, कारण ईश्वराला पूजा फार आवडते, व तो भक्ताचे मनोरथ पूर्ण करतो. मनुष्यानें उद्योग करावा व धन मिळवावें. दैवावर अवलंबून राहूं नये. आळसानें मनुष्य रसाला जातो. मनुष्यानें द्रव्याची हाव धरूं नये, कारण लोभापासून पापें उत्पन्न होतात. पापी मनुष्याला मनानें स्वास्थ्य मिळत नाहीं व तो सदोदित उदास असतो.'

टीपा

१ उदय होणे—**उद् + अय्** (१ आ. प.)। अस्तास जाणें—**अस्तं गम्** (**गच्छति**)। कोवळा—**कोमल** (वि.)। सूर्याची उष्णता—**आतपः**। उन्हाळा—**निदाघः**। काम करूं लागणें—**कार्यम् आ + रभ्** (१ आ प.)। परत येणें—**नि + वृत्** (१ आ. प.)। जेवण करणें—**अन्नं भक्ष्** (१० उ. प.)।

२ रात्री—**रात्रौ**। थंड—**शीतल** (वि.)। फिरणें—**भ्रम्** (१ प. प.)। पृथ्वीभोवती—**पृथ्वीं परितः**। क्रमाक्रमानें—**क्रमशः**। वाढणें—**वृध्** (१ आ प.)। कमी होणें—**क्षि** (१ प. प.-क्षयति)। कोर—**कला**। दाट—**निबिड, घन** (वि.)। चन्द्रप्रकाश—**चन्द्रिका, ज्योत्स्ना, कौमुदी**। हिंडणें—**सम् + चर्** (१ प. प.-सञ्चरति)।

३ बिछाना—**शयनम्, शय्या**। उठणें—**उद् + स्था** (१ प. प.-उत्तिष्ठति)। धुणें—**क्षल्** (१० उ. प.-क्षालयति-ते)। दूध—**दुग्धम्**। अभ्यास करणें—**पाठान् पठ्** (१ प. प.), **अध्ययनं कृ** (८ उ. प.)। अंगात कपडे घालणें—**शरीरे वस्त्राणि धृ** (१० उ. प. धारयति-ते)। पुस्तकें घेऊन—**पुस्तकैः सह**। सोबती मला भेटतात—**अहं वयस्यान् पश्यामि-अहं वयस्यैः सङ्गच्छे**। निरनिराळा—**विविध** (वि.)। शिकणें—**पठ्** (१ प. प.), **शिक्ष्** (१ आ. प.)। इकडे तिकडे—**इतस्ततः**। फेंकणें—**अस्** (४ प. प.), **क्षिप्** (६ उ.प.)। थकणें—**श्रम्** (४ प. प.-श्राम्यति)। मी झोपी जातों—**स्वपिमि अहम्**।

४ ध्यान करणें—**ध्यै** (१ प.प. ध्यायति)। मांडी—**अङ्कः**। डावा—**वाम** (वि.)। धरणें—**ग्रह्** (९ उ. प.), **धृ** (१० उ. प.)। उजवा—**दक्षिण, सव्य** (वि.)। वाजवणें—**वद्** (प्रयोजक-वादयति)। मुकुट—**किरीटः**। चमकणें—**द्युत्** (१ आ. प. द्योतते)। नेसणें—**धृ**। नाहींसें होणें—**नश्** (४ प. प.)। मोर—**मयूरः**। भक्तांवर उपकार करते—**भक्तान् उपकरोति**।

५ तलाव—**तडागः** । जुना—**पुरातन** (वि) । खोल—**गंभीर** (वि.) । आटणें—**शुष्** (४ प प) । स्वच्छ—**निर्मल** (वि) । गोड—**मधुर** (वि) । त्याचप्रमाणें—**तथैव** । तलावावरून—**तडागस्य उपरि** । लाट—**तरङ्गः** । उमटणें—**आविस् भू (आविर्भवति), उद् + पद् (उत्पद्यते)** । देखावा—**आलोकः, दृश्यम्** । काठ—**तीरम्** । उंच—**तुङ्ग, उच्च** (वि) । जणु काय तळ्याचे रक्षणदार—**तडागस्य रक्षकाः इव** । वाटसरू—**पान्थः, पथिकः** । सावली—**छाया** । पडत नाहींत—**न अवतरन्ति, न पतन्ति** । शिर—**शीर्षम्, अग्रभागः** । सहन करणें—**सह्** (१ आ प) । सन्तुष्ट करणें—**प्री (१० उ प प्रीणयति-ते), तोषयति** । तांबडें—**रक्त** (वि.) । पांढरें—**श्वेत** (वि) ।

६ मोठें बेट—**विशालं द्वीपम्** । सगळीकडे—**सर्वत्र** । भव्य राजवाडा—**उत्तुङ्गः विशालः वा प्रासादः** । गरीब—**दरिद्रः** । झोपडा—**उटजम्** । धनाढ्य लोक—**धनिकाः, धनसम्पन्नाः जनाः** । त्रास देणें—**पीड्** (१० उ प) । निरनिराळ्या—**भिन्न** (वि) । बाग—**उद्यानम्, उपवनम्** । वारा—**पवनः** । वाळूत—**वालुकासु, सिकतासु** । चालणें—**चर्, चल्** (१ प. प) । वाहन—**वाहनम्, यानम्** । एका भागा. . भागात—**एकस्मात् विभागात् अन्यं विभागम्** । गढलेला—**मग्न** (धा वि.) ।

७ श्रीमान् मनुष्य—**धनिकः** । एकदा—**एकदा** । शोधण—**अनु + इष्** (४ प प) । पेटी—**पेटिका** । त्याना सापडली—**ते अलभन्त** । उचलणें—**उद् + धृ, उद् + ग्रह्** । इतक्यात—**तस्मिन्नेव क्षणे** । घराच्या दाराशी बसलेला—**गृहस्य द्वारे उपविष्टः** । मोठ्यानें—**उच्चैः** । भुंकूं लागला—**भषणम् आरभत, अभषत्** । भुंकणें—**भषणम्** । नोकर—**भृत्यः, किङ्करः, सेवकः** । जागे झाले—**प्रबुद्धाः अभवन्, अबुध्यन्त** । पाठलाग करणें—**अनु + धाव्** (१ प प) । काठी—**दण्डः, लगुडः** । मारणें—**प्र + हृ (प्रहरति), तड् (ताडयति)** । शिवाय धीमत. . मिळालें—**स. धनिकः धनं पुनर् अलभत** ।

करणें—**दण्ड्** (१० उ प)। आनन्द होणें—**मुद्** (आ प. मोदते)। बक्षिस—**पारितोषिकम्**।

८ वाखाणणें—**प्र+शंस्** (१ प प)। बाणाला दु:ख होईं—**बाण. दु:खित अभवत्**। फारच—**भृशम्** (अ)। तरवार घेऊन—**असिना—खड्गेन सह**। लपून बसला—**प्रच्छन्न. अतिष्ठत्**। गर्विष्ठ—**गर्वित, अवलिप्त** (वि)। वडिलांच्या पायां पडला—**पितुः चरणयो. अपतत्**। अविचार—**अविवेक.**।

९ आवडती भार्या—**प्रिया भार्या**। बसला होता—**उपविष्ट आसीत्**। ओढणें—**आ+कृष्** (१ प प)। भक्ति करणें—**भज्** (१ प.उ)। अचल—**ध्रुव** (वि)। सोडणें—**त्यज्** (१ प. प)। नारद मुनि त्याला भेटले—**मुनि नारद. तम् अपश्यत्**। स्वत—**स्वयमेव, साक्षात्** (अ)। त्याचे पुढें—**तस्य पुरतः**। म्हातारपणा—**वार्द्धकम्**। सोपविणें—**नि+क्षिप्**। पुष्कळ वर्षे—**बहूनि वर्षाणि**।

१० होऊन गेला—**अभवत्**। नातू—**पौत्र , नप्ता** (नप्तृ)। पारंगत—**प्रवीण** (वि)। जिंकणें—**जि** (१ प प जयति)। मुख्य प्रधान—**प्रमुख. सचिव.**। स्थापिणें—**स्थापय** (प्रयोजक)। विद्यालयें स्थापिलीं गेलीं—**विद्यालया. स्थापिता.**। त्याला धनुर्विद्येचा नाद होता—**स. धनुर्विद्याप्रिय. आसीत्**। कलिङ्ग देश—**कालिङ्गा.**। असंख्य लोक मारले गेले—**असङ्ख्या जना. हता**। विराग—**विराग.**।

११ हिरवा—**हरित** (वि)। त्यांना भूक लागली—**ते क्षुधिता अभवन्**। माळी—**मालाकार**। बोलावणें—**आ+ह्वे** (**आह्वयति**)। भुकेलेला—**क्षुधित** (वि)। खाण्याकरितां—**भक्षणार्थम्** (अ)। पिकलेलें—**पक्व** (वि)। किंमत—**मूल्यम्**। आणणें—**आ+नी** (**आनयति**)। विश्रांति घेणें—**वि+श्रम्** (**विश्राम्यति**)। परतणें—**नि+वृत्** (**निवर्तते**)।

१२ नष्ट होणें—**नश्** (४ प प)। मूळ—**मूलम्**। अवस्था—**दशा**। प्रार्थना करणें—**प्र+अर्थ्** (१० आ प **प्रार्थयते**)। कष्टकारक—

कष्टमयी (दशा) कथा। आमच्यावर दया कर—अस्मासु दया कुरु अस्माक दयस्व। नाही तर—नो चेत् (अ)। नरूर—आवश्यक (वि)।

१३ चार मुलग—चत्वार पुत्रा। सर्वांत वडील—ज्येष्ठ (वि)। त्यान रामाला इच्छा केली—स राम युवराजपदे अभिषेक्तुम् ऐच्छत्। पाठवणें—वि+सृज् (६ प प)। मरण पावणें—मृ (६ आ प म्रियते)। मामा—मातुल। परत आणणें—प्रति+आ+नी। रामाकडे—राम प्रति। येणें—आगमनम्। परतणें—प्रत्यागमनम्। बांधलेला—बद्ध (धा वि)। ठेवण—स्थापय (स्थाचें प्रयोजक)। प्रतिनिधि या नात्यानें—प्रतिनिधित्वेन।

१४ उभारणें—रच् (१० उ प)। चल्दानें—सत्वरम् (अ)। दानवाण शब्द—दीन वचनम्। त्याच्या मदतीला जा—तस्य साहाय्य कुरु। मोडणें—उद्+लङ्घ् (१ आ प उल्लङ्घते)। मध्यन्तरीं—अत्रान्तरे। भिक्षुरूपानें—भिक्षुरूपेण। पळविणें—अप+हृ (१ प प)।

१५ दररोज—प्रतिदिनम् (अ)। पुरे करणें—पूर (१० उ प)। नशीब—दैवम्। आळस—आलस्यम्। टाळवणें—अव+सद् (१ ६ प प अवसीदति)। हाव धरणें—लुभ् (४ प प)। उत्पन्न होणें—उद्+पद् (उत्पद्यते)। पापी मनुष्य—पाप। उदास—उदासीन (वि)। सदासर्वदा—सर्वदा।
